

Національна академія державного управління
при Президентіві України

Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією

В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша

Київ
2013

УДК 321.01(075.8)
П50

*Схвалено Вченою радою
Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів
(протокол № 3 від 24 травня 2013 р.)
та Науково-методичною радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 37 від 28 травня 2013 р.)*

Рецензенти:

М. М. Білинська, доктор наук з державного управління, професор, віце-президент НАДУ;

В. П. Бех, доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, професор.

Політична опозиція : навч. посіб. / за заг. ред.
П50 В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальнища. – К. :
НАДУ, 2013. – 208 с.
ISBN 978-966-619-341-7.

У навчальному посібнику викладено базові засади теорії та історії політичної опозиції в Україні; розкрито громадсько-політичний феномен опозиційності; уточнено ключові поняття; визначено зміст, типологію, структуру, функції політичної опозиції, її прояви у недемократичних та посттоталітарних режимах, у транзитивній демократії та інші питання.

Призначений для осіб, зарахованих до Президентського кадрового резерву “Нова еліта нації”, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, викладачів і слухачів спеціальності “Парламентаризм та парламентська діяльність” та інших зацікавлених осіб.

УДК 321.01(075.8)

Видано за підтримки проекту Президентського кадрового резерву “Нова еліта нації”.

ISBN 978-966-619-341-7

© Національна академія
державного управління
при Президентові України, 2013

ПЕРЕДМОВА

Опозиційність є інтегративною характеристикою прояву активності опозиції, яку слід вважати однією із закономірностей розвитку суспільства, що йде шляхом демократизації. Проблеми опозиційності пов'язані з політичною значимістю опозиції як соціально-політичного явища.

Політична опозиція є предметом наукових досліджень з огляду на кілька перспектив. У найширшому розумінні це елемент цілісної моделі суспільства, співтворець механізму і процесу політичної діяльності, що трактується як одна зі сфер існування і розвитку суспільного буття.

Наявність політичної опозиції в політичній системі передбачає публічність політики та багатоваріантність, альтернативність, більш чітку аргументованість у прийнятті рішень органами влади, формування оптимальної політики. Контроль з боку опозиції примушує уряд виконувати свої функції більш ефективно, обмежує зловживання владою, порушення громадянських і політичних прав і свобод населення, запобігає різкому коливанню політичного курсу уряду, а отже, сприяє підтриманню соціальної стабільності.

Перебування партій в опозиції сприяє вихованню серед її членів дисципліни та відповідальності, необхідних для перемоги над опонентами, підвищенню рівня політичної культури та професіоналізму партійних керівників,

виявленню найбільш обдарованих партійних кадрів. Ефективність діяльності політичної опозиції, належне виконання нею суспільних функцій залежить від багатьох факторів. Серед них: законодавче визначення статусу опозиції; гарантії її прав; наявність механізмів урахування позиції меншості під час прийняття рішень у парламенті; наявність громадської підтримки вимог опозиції, згуртованість сил опозиції, наявність авторитетного лідера.

Досвід демократичних держав засвідчує, що надання політичній опозиції повноцінних прав для представлення та обстоювання своєї точки зору, конкуренції з правлячими політичними силами стабілізує політичну структуру суспільства, запобігає виникненню гострих політичних конфліктів і кризових ситуацій, слугує засобом пом'якшення соціального напруження та зменшення вірогідності помилок при прийнятті важливих державних рішень. Разом з тим відсутність дієздатної опозиції або легітимних каналів для реалізації її поглядів спричиняє підвищення рівня соціальної нестабільності, провокує політичну апатію суспільства, або навпаки, розвиток подій за конфліктним, силовим сценарієм.

Сьогодні політична опозиція в Україні ще не має достатньо можливостей та інструментів впливу на формування політичних і управлінських рішень. Вона або цілковито відлучена від важелів влади та управління, або допущена лише частково до участі в створенні формальних органів, що не справляють суттєвого впливу на офіційний курс державної політики. Не врегульованою проблемою функціонування політичної системи в Україні є невизначеність статусу політичної опозиції.

Мета навчальної дисципліни “Політична опозиція” полягає у засвоєнні слухачами знань про політичну опозицію як важливу складову демократичного політичного процесу, суть, типи та механізми діяльності політичної опозиції.

Завданнями навчальної дисципліни “Політична опозиція” є: формування знань про місце та роль політичної опозиції в демократичних суспільствах; розкриття змісту політичної опозиційності – інститутів політичної опозиції, механізмів діяльності політичної опозиції, а також її взаємодії з іншими інститутами політичної системи, в яких реалізуються політична влада й справляється політичний вплив через політичні процеси у суспільстві. **Об’єктом вивчення** дисципліни є теорія і практика формування та функціонування політичних опозицій. **Предметом дисципліни** “Політична опозиція” є політична опозиційність як неодмінна складова сучасного демократичного політичного процесу, і політична опозиція як дієвий інститут політичної системи, в якій діють інші політичні інститути та відбуваються політичні процеси. Дисципліна “Політична опозиція” має міждисциплінарний характер. Вона інтегрує відповідно до свого предмета знання з інших суспільних освітніх і наукових галузей: політології, юриспруденції, соціології, філософії, психології.

Дисципліна “Політична опозиція” включена до навчального плану підготовки магістрів за освітньо-професійною програмою зі спеціальності “Парламентаризм (парламентська діяльність)” в Національній академії державного управління при Президентові України.

Слухачі повинні вміти: ідентифікувати, класифікувати, типологізувати політичні опозиції; аналізувати політичні процеси за їх участю:

- визначати базові ознаки політичних опозицій;
- здійснювати аналіз політичних процесів за участю політичної опозиції;
- визначати провідні тенденції формування та діяльності політичної опозиції;
- визначати динаміку тенденцій і перспективи щодо ефективного функціонування парламенту України в умовах існування політичної опозиції.

Слухачі повинні знати: теоретичні засади, засоби, механізми і технології політичних процесів за участю політичної опозиції в парламентській діяльності:

- категорійний і понятійний апарат;
- базову термінологію парламентаризму та парламентської діяльності;
- роль і механізми політичного забезпечення діяльності політичної опозиції;
- основні теорії політичної опозиційності;
- сутність, типологію політичної опозиційної діяльності.

Слухачі повинні володіти навичками: політичної діяльності (формування та реалізації державної політики, застосування засобів публічної політики в державному управлінні, взаємодії з громадськістю) та аналізу політичних процесів.

Розділ 1. ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ – СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Політична система суспільства: місце та роль опозиції

Політична система є однією з форм соціальної організації суспільства. Вона являє собою одну з частин або підсистему сукупної суспільної системи і займає в ній центральне місце, обумовлене провідною організаційною та регулятивно-контрольною функцією. Політична система виступає насамперед системою управління, за допомогою якої суспільство регулює існуючі в ній підсистеми: соціальну, економічну, ідеологічну, етичну, культурну, розподіляє природні ресурси і взаємодіє із зовнішньополітичним оточенням.

Основою політичної системи є влада. Влада – це свого роду ґрунт політики, її живильне середовище. Причому мова йде не тільки про завоювання, а й про використання та збереження влади, не абстрактно влади як поняття, а влади державної. Доти, поки учасники суспільних відносин не висувають претензій на владу, вони залишаються поза сферою політичної системи. Підсумовуючи вищевикладене, можна сформулювати визначення політичної системи, як діяльності взаємопов'язаних, взаємодіючих політичних організацій суспільства, основою якої є прагнення до завоювання, утримання та використання державної влади.

Політична система суспільства – це упорядкована на основі права та інших соціальних норм сукупність таких інститутів, як державні органи, політичні партії, рухи, громадські організації, в рамках якої проходить політичне життя суспільства і здійснюється політична влада.

Поняття “політична система” показує, яким чином відбуваються регулювання політичних процесів, формування і функціонування політичної влади. Це поняття використовується для характеристики взаємовідносин між державою і суспільством, між різними соціальними суб'єктами на недержавному рівні.

Завдяки діяльності політичних інститутів і структур, виконання людьми політичних ролей “керуючих і керованих” політична система впливає на різні сторони життя суспільства.

Політична система регулює виробництво і розподіл благ між соціальними спільнотами на основі використання державної влади, участі в ній, боротьбі за неї.

За визначенням американського політолога Г.Алмонда, політична система включає соціальні та економічні структури, історичні традиції і цінності суспільства, культурний контекст його розвитку.

“Система” в політології означає: взаємозв’язки, дії і структури, що впливають на процес прийняття та здійснення політичних рішень. Будь-яка суспільна система являє собою цілісність, впорядковану безліччю елементів, взаємодія яких породжує нову якість, не властиву її частинам. Категорія “політична система” дає змогу зрозуміти політичні інтереси класів, соціальних груп, націй, розібратися у взаємозв’язку і взаємозалежності, що відображають ці інтереси політичних явищ.

У політології існує кілька основних **теорій політичної системи суспільства**.

Теорія Т. Парсонса. Вона полягає в тому, що суспільство взаємодіє як чотири підсистеми: економічна, політична, соціальна і духовна. Будь-яка з цих підсистем виконує певні функції, реагує на вимоги, які надходять зсередини або ззовні. Разом вони забезпечують життєдіяльність суспільства в цілому.

Економічна підсистема відповідає за реалізацію потреб людей у споживчих товарах. Функція *політичної підсистеми* полягає у визначенні колективних інтересів, мобілізації ресурсів на їх досягнення.

Підтримання усталеного способу життя, передача новим членам суспільства норм, правил і цінностей, які стають важливими чинниками мотивації їх поведінки, забезпечує *соціальна підсистема*.

Духовна підсистема здійснює інтеграцію суспільства, встановлює і зберігає зв’язок солідарності між її елементами.

Теорія Д.Істона. Вона розглядає політичну систему як механізм формування та функціонування влади в суспільстві з приводу розподілу ресурсів і цінностей.

Системний підхід дав змогу більш чітко визначити місце політики в житті суспільства і виявити механізм соціальних змін у ньому. **Політика** – відносно самостійна сфера, основне значення якої – розподіл ресурсів і спонукання до прийняття цього розподілу цінностей між індивідами, групами.

Теорія Г.Алмонда. Автор характеризує політичну систему, з одного боку, як здатність здійснювати в суспільстві перетворення при підтримці стабільності, з другого – як сукупність взаємозалежних елементів, при цьому кожен елемент цілого (держава, партії, еліти) виконує життєво важливі функції для всієї системи.

Здійснюючи порівняльний аналіз політичних систем, Г. Алмонд і Д. Пауелл перейшли від вивчення формальних, інститутів до розгляду конкретних проявів політичної поведінки. Виходячи з цього вони визначили політичну систему як сукупність ролей і їх взаємодій між собою, здійснюваних не тільки урядовими інститутами, а й усіма структурами суспільства з політичних питань.

Теорія К.Дойча (кібернетична теорія). Він розглядав політичну систему як кібернетичну, в якій політика розумілася як процес управління та координації зусиль людей з досягнення поставлених цілей.

Формулювання цілей та їх корекція здійснюються політичною системою на основі інформації про становище суспільства і його відношення до даних цілей: про відстань, яка залишилася до мети; про результати попередніх дій. Функціонування політичної системи залежить від якості постійного потоку інформації, що надходить із зовнішнього середовища, та інформації про її власний рух.

Структура і механізм формування політичної системи. Структура політичної системи визначається або виходячи з системного підходу, або із структурно-функціонального підходу.

Структурно-функціональний підхід передбачає наявність у політичній системі кількох підсистем. Це:

Нормативна підсистема – політичні норми і традиції, що визначають і регулюють політичне життя суспільства.

Ідеологічна підсистема – сукупність різних за своїм змістом політичних поглядів, ідей, уявлень, почуттів учасників політичного життя суспільства.

Інституційна підсистема – сукупність інститутів (установ, організацій), пов'язаних з функціонуванням політичної влади.

Комунікативна підсистема – сукупність відносин і форм взаємодій, що складаються між класами, соціальними групами, націями, індивідами з приводу їх участі в організації, здійсненні та розвитку політичної влади у зв'язку з виробленням і проведенням в життя певної політики.

Культурна підсистема – інтегруючий фактор політичний системи, комплекс типових для даного суспільства укорінених

зразків (стереотипів) політичних уявлень, ціннісних орієнтації і політичної поведінки.

Функції політичної системи суспільства:

- визначення цілей, завдань і шляхів розвитку суспільства;
- організація діяльності суспільства з виконання цілей і програм;
- розподіл матеріальних і духовних цінностей;
- узгодження різноманітних інтересів соціальних спільнот і держави;
- розробка правил і законів поведінки людей і груп у суспільстві, забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки та стабільності політичного ладу;
- формування політичної свідомості, залучення членів суспільства до політичної участі та діяльності;
- контроль за дотриманням виконання законів і правил, припинення дій, що порушують політичні норми.

Зазначені функції характерні для стабільних, сформованих політичних систем. Якщо політична система ще не сформувалася і перебуває в перехідному стані (як, наприклад, нинішня українська), то для неї будуть характерні і деякі інші функції, зокрема функція подолання криз, особливо політичних.

Типи і види політичних систем

Практичне значення класифікацій політичних систем полягає у визначенні достатності умов, які дають змогу політичним інститутам ефективно функціонувати і виконувати свої політичні ролі.

Згідно з класифікацією (типологією), яка виходить із характеру взаємин із зовнішнім середовищем, політичні системи поділяються на закриті та відкриті.

Закриті політичні системи мають слабкі зв'язки з зовнішнім середовищем, несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні.

Відкриті політичні системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, засвоюють цінності передових систем, рухливі і динамічні.

Згідно з класифікацією за політичним режимом на основі характеру і способів взаємодії влади, особи і суспільства виділяються тоталітарні, авторитарні і демократичні політичні системи.

Риси тоталітарної політичної системи:

- заперечення або значне обмеження прав і свобод особистості, встановлення жорсткого контролю держави над усіма сторонами життя суспільства;

- стирання меж між особистим і суспільним, індивідуальним і публічним, змішання волі з владою;
- руйнування всесильним політичним механізмом автономії всіх суспільних відносин;
- радикальне обмеження ініціативи індивіда, його повна залежність від державної машини у вирішенні практично всіх політичних проблем.

Риси авторитарної політичної системи:

- використання сильних, жорстких засобів вирішення соціальних і політичних проблем, опора на репресивні органи в діяльності влади, обмеження політичних свобод громадян, придушення опозиції;
- централізація управління, придушення регіональної та особистісної автономії;
- зосередження функцій управління суспільством в однієї особи або вузькій соціальній верстві.

Риси демократичної системи:

- правління більшості;
- свобода критики і опозиції уряду;
- захист меншини і його лояльність політичної спільноти; право народу на участь у вирішенні державних справ, повагу і охорона прав людини. Залежно від історичного досвіду і традицій виділяють національні типи політичних систем.

За панівним способам управління і вирішення політичних суперечностей системи поділяють на:

- **командну політичну систему** (орієнтовану на використання примусових методів управління);
- **змагальну політичну систему** (управлінські завдання вирішуються в процесі протиборства різних політичних сил);
- **соціостабілізуючу** (спрямовану на підтримку соціальної злагоди та подолання конфліктів).

Політична система сучасної України переживає складний перехідний період. Всі **основні елементи політичної системи** – державність, політичні партії та партійна система, основні елементи громадянського суспільства – перебувають у стані трансформації. І поки що незрозуміло, якими стануть характеристики та форми всіх елементів. Також не можна визначити, якими будуть взаємовідносини політичної системи з суспільством¹.

---

¹Политология : учебник для вузов / В. М. Корельский, А. Н. Кокотов, Л. А. Лазутин ; отв ред. В. Д. Первалов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2012. – 512 с.

На даний момент як за характером, так і за формою ситуація розвивається на користь ліберально-демократичної політичної системи. Проте в найближчому майбутньому її розвиток цілком може набути іншого характеру – соціал-демократичного. Основою для побудови ліберально-демократичної політичної системи соціального типу є розвинене громадянське суспільство. У політичному житті беруть участь такі елементи громадянського суспільства, як політичні партії та групи інтересів. Формування елементів громадянського суспільства в Україні відбувається недостатньо активно. На сьогодні функціонує багатопартійна система, яка повинна представляти інтереси різних соціальних груп в державному апараті, але через недосконалість свої функції вона не виконує.

У зв'язку з проголошеним на початку 90-х рр. “курсом на реформи” Україна стикнулася з низкою нових проблем і явищ в економічній і політичній сферах, насамперед у реалізації складного процесу визначення нового місця держави в господарському житті країни, пошуку відповідей на найскладніші питання: яку частину економіки слід віддати недержавним підприємствам, що повинно залишитися у власності держави, якими методами і в яких формах державні підприємства повинні брати участь у регулюванні управління спільним господарським процесом в країні. Становлення різноманітних форм власності, розвиток підприємницької діяльності, видозміна участі організацій і приватних осіб у формуванні дохідної частини бюджету, становлення правового забезпечення економічних відносин – ці та інші складні завдання вирішуються в рамках взаємодії економічної і політичної систем сучасної України в ситуації гострої політичної боротьби за владу, характерною тенденцією якої стало переростання економічної влади в політичну.

Сформувалися групи інтересів, які шукають способи і фактори впливу та здійснюють тиск на політичну еліту з метою досягнення поставлених перед собою цілей. Саме зараз представники економічної еліти, зацікавлені групи бізнесу висувують свої претензії щодо координації, коригування політичної лінії держави в сфері економіки та суспільного життя в цілому, оскільки від політичних рішень залежить, наскільки реалізований і ефективно працюватиме механізм забезпечення захисту соціально-економічних прав, наскільки ці рішення сприятимуть розвитку економіки країни, процвітанню суспільства.

Сучасна Україна, що йде по шляху демократичних та ринкових перетворень, використовує як орієнтири такі цінності захід-

них демократій, як громадянське суспільство, правова держава, поділ влади, загальні вибори, гласність, плюралізм, захист прав і свобод громадян, в тому числі і соціально-економічних прав як необхідних умов для становлення і розвитку ринкових відносин в економіці.

Трансформація українського суспільства і держави сприяє розвитку інститутів, властивих політичним системам розвинених демократичних держав. Одним з таких інститутів є **опозиція** – специфічна форма політичного впливу на органи державної влади з боку різних соціальних і політичних груп з метою законодавчого забезпечення своїх інтересів. До структурних одиниць опозиції відносять і індивідів – фізичних осіб і членів різних соціальних груп, що представляють і захищають (виражають) їх інтереси. Для захисту інтересів фізичних і юридичних осіб і створюються (використовуються) об'єднання (організації) і партії, що протистоять державній владі, якщо остання у внутрішній і зовнішній політиці не враховує і не реалізує інтереси опозиції. При цьому створення і діяльність опозиційних організацій та об'єднань є в сучасних умовах не завжди ефективним, але часто єдиним можливим способом досягти реалізації групових цілей.

Сучасна демократична держава повинна гарантувати кожному індивіду, групі людей, інституту можливість артикулювати свої інтереси, впливати на процес прийняття політичних рішень. Опозиція може стати одним з найбільш ефективних інститутів, що сприяють виявленню та захисту групових інтересів громадян в усіх сферах життя суспільства.

Розвиток політичної системи України, що відбувається у складних і суперечливих економічних, соціально-політичних умовах, виявляє безліч життєво важливих проблем на стику економіки і політики, дослідження яких має величезне теоретичне, практичне, навчально-освітнє, ідеологічне і прогностичне значення. Однією з таких значущих проблем є опозиційна діяльність груп і партій у політичній системі суспільства.

1.2. Опозиційність як громадсько-політичний феномен

Здатність суспільства до справжньої демократизації його життєдіяльності визначається рівнем розвитку суспільної свідомості, потребою населення в обранні цього варіанта розвитку з

числа інших альтернатив і цілеспрямованою активністю людей з його реалізації. У перехідний період розвитку суспільства, як показують дослідження, між суб'єктами політики мають місце численні суперечності, які можуть бути подолані на основі їх всебічного пізнання.

В зв'язку з цим науковий і практичний інтерес становить пізнання природи і прояви активності основних суб'єктів політики, серед яких особливе місце займає опозиція. **Опозиція** – протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що виступає врозріз з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем. В цьому визначенні йдеться про політичну опозицію, якій і присвячено поданий до розгляду матеріал.

Практика показує, що не може бути сильної опозиції в суспільстві з низьким рівнем правосвідомості, без зацікавленої та активної підтримки населенням **опозиціонарності** – цілеспрямованої сукупної активності суб'єктів опозиції, що має власні сутнісні ознаки, механізми і фактори функціонування. **Опозиційність** на відміну від опозиціонарності є усвідомленим, діяльним, цілеспрямованим станом, що не допускає пасивності, а за відсутності критичних ситуацій – перехідним в опозиціонарність. В цілому опозиція є політичним механізмом, що протидіє монополізації всієї повноти влади особистістю, партією, фракцією.

Опозиціонарність як соціально-політична орієнтація виникає в результаті процесу взаємодії власних потреб і умов макросоціальної сфери. Згідно з концепцією А.Маслоу існує ієрархія потреб, в якій нижче місце займають потреби фізіологічного існування, потім ідуть потреби безпеки, вище яких розташовані потреби людського спілкування і на самій вершині піраміди потреб розташовані потреби самоактуалізації². Ця концепція має цінність і відносно проблеми опозиціонарності. Потреби матеріального добробуту, необхідного для виживання, і потреба в безпеці мають максимальні порівняно з іншими потребами атрибутивні ознаки, оскільки вважається, що держава несе відповідальність за мінімальний матеріальний добробут і безпеку громадян. Нездатність держави задовольнити основоположні потреби населення

---

²Гелей С. Д. Політологія : навч. посіб. / Степан Гелей, Степан Ругар. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2004. – 645 с.

неминуче призводить до досягнення критичного рівня і, як наслідок, – до тотального, масового невдоволення проведеним курсом і появи колективних непримиренних опозиційних надбудов. У тому випадку, коли політична влада не може забезпечити потребу народу у фізичному виживанні і безпеці, втрачає будь-який сенс задоволення інших потреб в соціальній взаємодії, пізнанні, творчому розвитку. У даному мотиваційному полі розкривається механізм опозиційної активності суб'єктів політики на індивідуальному і груповому рівнях. Незадоволеність матеріальних, соціальних та інших інтересів зумовлює спрямованість опозиційності. Влада, забезпечуючи реалізацію своїх цілей, не може задовольнити всі потреби всіх верств суспільства, які з цієї причини стають в опозицію до неї. Будучи головними суб'єктами опозиційності, опозиція може і повинна відігравати визначальну роль у демократизації суспільства, оскільки це відповідає її сутнісному призначенню в суспільстві.

Власні ціннісні орієнтації, поведінка і діяльність суб'єктів опозиції, спрямованість яких обумовлена поставленими цілями, реальними зв'язками і відносинами, що перебувають у суперечності з офіційно прийнятими політикою і практикою, визначаються опозиційністю.

Опозиція не має влади, а тільки претендує на неї, вона більшою мірою, ніж влада, орієнтується на суб'єктивні психологічні передумови своєї популярності, на такі феномени, як масова свідомість, громадська думка, втрата харизми державним лідером, пошук нових соціальних ідеалів, критичні настрої тощо. При цьому незадоволеність соціально-економічних та інших інтересів актуалізує опозиційність, яка формується і виявляється організовано або стихійно, набуваючи як конструктивних, так псевдоконструктивних й деструктивних форм.

Діяльність опозиціонерів як цілеспрямована активність суб'єктів політики спрямована на вираження і досягнення цілей і завдань, зумовлених певним несприйняттям ними офіційної спрямованості, порядку та укладу соціально-політичної та економічної життєдіяльності суспільства.

Опозиційність як інтегративну характеристику прояву активності опозиції слід розцінювати як одну з провідних закономірностей демократизації суспільства. Опозиційність як цілеспрямована активність суб'єктів політики спрямована на вираження і досягнення цілей і завдань, зумовлених певним несприйняттям

ними офіційної спрямованості, порядку та укладу соціально-політичної та економічної життєдіяльності суспільства. Особливості її прояву в конкретних регіонах зумовлюється соціально-політичною ситуацією, співвідношенням політичних сил, дією інших чинників і постає як особлива конструктивно-критична орієнтація у свідомості, поведінці та діяльності суб'єктів опозиційності. Опозиційність як цілеспрямована активність суб'єктів політики зумовлена певним несприйняттям ними офіційного укладу соціально-політичної та економічної життєдіяльності суспільства.

Механізмом конструктивної опозиційності виступають інтереси, прагнення і здатність її суб'єктів до цілеспрямованої активності, що забезпечує інтеграцію соціально-економічних, соціально-психологічних та індивідуально-професійних факторів для досягнення суспільно значущих цілей. Цілеспрямоване формування і розвиток динаміки опозиційності забезпечує гармонійний розвиток соціально значущих ціннісних орієнтацій, поведінки і дій опозиції як основних ланок опозиційності, динаміка ціннісного впливу громадської думки на суб'єктів опозиційності забезпечує їм соціально значимий розвиток і активну самореалізацію в політичному процесі. Підвищення активності суб'єктів опозиційності вимагає від них оволодіння продуктивною моделлю, алгоритмом і технологією взаємодії, поведінки і діяльності в інтересах поставлених цілей і завдань. Оптимізація реальної практики їх участі у політичних процесах передбачає створення базового насичення інформаційного простору стосовно проблем регіону, розстановки політичних сил, потреб соціальних груп, власного потенціалу та розробку на цій основі смислового контексту сприйняття, ухвалення і реалізації стратегії і практики опозиційної активності; формування на цій основі усвідомленого ставлення, поведінки.

На сьогодні в суспільстві опозиції надається маргінальний соціальний статус: з одного боку, вона офіційно визнана і навіть рекламується засобами масової інформації. З другого боку, влада нерідко ставиться до опозиції непримиренно. Прояв нетерпимого ставлення до опозиції негативно відбивається на політичному та соціально-економічному становищі суспільства і держави. Воно є однією з причин того, що продовжують поглиблюватися кризові явища, підсилюються деструктивні і руйнівні процеси у духовній і соціально-політичній сферах, знижуються економічний потенціал та авторитет країни серед світового співтовариства, спостері-

гаються утиск інтересів широких народних мас і невизначеність у перспективах розвитку суспільства.

Отже, коли суспільний організм перебуває в нестабільному стані, на стадії формування або реформування, опозиція, як показує досвід розвитку провідних країн світу, може і повинна стати джерелом, рушійною силою і найважливішим оздоровлюючим фактором у ньому.

1.3. Політична опозиція: поняття, зміст, типологія, структура, функції

Практичний досвід розвинених демократичних країн засвідчує, що публічність та конкурентність політичного середовища, транспарентність політичних процесів є одними з найважливіших чинників формування ефективної політики. Важливим механізмом забезпечення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади, відкритості, раціональності цього процесу є інститут політичної опозиції. В ХХ столітті його існування визнається абсолютною більшістю дослідників органічним явищем та необхідною характеристикою демократичної політичної системи. Проте виникнення та ефективне функціонування цього інституту потребує особливих умов і можливе лише в рамках тих режимів, за яких гарантуються і забезпечуються права громадян на вираження і відстоювання своїх інтересів, на протест в випадку їх порушення.

У будь-якому демократичному суспільстві з усталеними традиціями, стабільним правопорядком політична опозиція оцінюється як закономірне, природне явище, що сприяє нормальній життєдіяльності та розвитку суспільства незалежно від характеру його політичної системи, як умова вдосконалення механізму зворотного зв'язку між громадянами та органами політичної влади. Це означає, що в суспільстві стимулюється різноманіття соціально-політичного життя, не забороняються утворення і діяльність різних політичних партій, рухів та громадських організацій. Завдяки такому різноманіттю політичних сил в суспільстві створюється необхідна система стримувань і противаг, досягається певний баланс між різними конкуруючими один з одним політичними інститутами, що сприяє соціальному прогресу в цілому.

Причин існування політичної опозиції багато. Це і внутрішня суперечливість суспільства, і соціальне розшарування, що ви-

кликає соціальний диспаритет, і ігнорування принципу соціальної справедливості, і криза у відносинах між населенням та владою.

Політична опозиція – це протидія, опір чинній державній владі, протистояння здійснюваному стратегічному курсу з метою замінити його на інший, що задовольняє опозиційні політичні організації. Тут мова йде не про внутрішньопартійну, а про внутрішньодержавну політичну опозицію.

Однією з перших спроб теоретичного аналізу політичної опозиції є робота М.Дюверже “Політичні партії” (1951). Він вважав існування організованої опозиції характерною рисою демократичних політичних систем. Проте відлік сучасних досліджень феномену опозиції у західній політичній науці починається з 1957 р., коли була надрукована стаття О.Кіркхаймера “Послаблення опозиції у західних демократіях”. Вона дала поштовх подальшим дослідженням з даної проблематики. Причиною написання статті стало зниження рівня опозиційності у більшості західних демократій у середині ХХ ст. За редакцією Р.Даля у 1966 р. вийшов збірник статей “Політична опозиція у західних демократіях”. Саме йому належить теоретична розробка нових постулатів, які надалі розвивалися вченим у монографіях. Внесок Р.Даля у дослідження проблематики політичної опозиції є настільки ґрунтовним, що сьогодні аналіз феномену опозиції без вивчення його спадку не має сенсу. У 1965 р. Лондонська школа економічних та політичних наук почала видавати журнал “Уряд та опозиція”³. У 1966 р. вийшла робота Г.Юнеску та І. де Мадаріагі “Опозиція як політичний інститут”. Сформувалася тенденція до збільшення кількості робіт, які займалися вивченням різноманітних аспектів політичної опозиції. Аналіз опозиції у 70-х рр. відбувався переважно за рахунок залучення таких нових країн, як Японія та Індія, а також привертання уваги до тоталітарних та авторитарних режимів. Традиції Р.Даля у 80-х рр. ХХ ст. продовжили Е.Колінські, Дж.Сміт та ін. Серед основних проблем аналізу зарубіжних дослідників стала проблема легітимації опозиції. Вона вивчалася на прикладі комуністичних партій країн Західної Європи.

З останньої третини минулого століття вчені звернулися до дослідження опозиції в умовах політичних трансформацій, хоча і тут політична опозиція відіграла важливу, але не провідну роль.

---

³Government & Opposition.

Нову класифікацію типів політичної опозиції запропонували Х.Лінц та А.Степан. Надалі усі ґрунтовні дослідження опозиції відбуваються у сфері транзитології. Важливий внесок у її вивчення зробили Т.Карл, Г.Кітчельт, Д.Растоу, Ф.Шміттер. Слід відзначити ряд польських дослідників, які глибоко проаналізували та систематизували науково-теоретичний та практичний досвід моделей опозиції західних демократій на основі методології Р.Даля, А.Лейпхарта, Дж.Сарторі та ін. Серед них Є.Звіжховські, В.Скридло, М.Ягельські, К.Войтович, З.Чешейко-Сохаскі, К.Палекі, П.Секула та ін.

Відсутність нормативно-правової бази та традицій діяльності політичної опозиції в Україні викликала значний інтерес до досліджень з даної проблематики. Сьогодні увага до проблем політичної опозиції набула особливої актуальності. Здебільшого цей інтерес зумовлений сучасними подіями в політичному житті України, необхідністю інституціоналізації опозиції та процесом демократизації. До тих, хто вивчає зазначені питання, належать: М.Михальченко, Д.Видрін, В.Фесенко, С.Рябов, В.Горбатенко, Г.Постригань, Л.Кірієнко, Л.Тупчієнко, М.Томенко, П.Шляхтун та ін. Увага до різних аспектів опозиційної діяльності приділяється російськими дослідниками. Серед них: О.Циганков, Г.Саєнко, Л.Тимофєєва, С.Сергєєв, Л.Мусіна, М.Гельман, В.Васильєв та ін.

“Поняття опозиція” розглядають у вузькому та широкому розумінні. Опозиція (від лат. *oppositio* – протиставлення) у широкому розумінні означає протидію, боротьбу проти будь-якої панівної сили, а також ту групу або групи людей, які ведуть цю боротьбу; опозицію сприймають як форму суспільного протесту, у вузькому – це політична партія, коаліція або рух, що є парламентською меншістю, але що може прийти до влади на наступних виборах; розглядаємо політичну опозицію як політичний інститут.

Можливості політичної опозиції в системі владних відносин **визначаються** та розрізняються відповідно до наявності у її розпорядженні **чотирьох основних типів владних ресурсів**: потенціалу до влади; влади як потенціалу, або потенційної влади; латентної влади; безпосередньої актуалізації влади.

Основні етапи становлення інституту політичної опозиції:

1) філософсько-етичний етап – осмислення явища опозиційності та закладення передумов входження незгоди та протесту як політичної дії у життя суспільства (часи античності та середньовіччя);

2) раціональний етап – природно-правове обґрунтування спротиву владі (Новий час);

3) інституціоналізаційний етап політичної опозиції у демократичних державах (з середини ХІХ ст. до цього часу).

Базові поняття опозиції

№ з/п	Опозиція як політичний інститут	Опозиція як форма суспільного протесту
1	Протидія, протиборство, опір певній політиці, протистояння певній політичній силі, інституту, рішенню.	
	Найчастіше протидія урядовому курсу правлячої сили.	Найчастіше протистояння певному політичному рішенню.
2	Формування, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, що залишились поза увагою уряду.	
3	Організована, конструктивна критика владних інститутів.	Критика владних інститутів (найчастіше неорганізована, навіть деструктивна).
4	Внеоення альтернативи офіційній політиці.	Найчастіше критика владних рішень здійснюється без внесення альтернативних пропозицій.
5	Здійснення контролю над діяльністю влади	
	Шляхом безпосереднього впливу на процес законодавства, через можливість набрати необхідну більшість проти уряду, безпосередній контроль міністерств, комітетів, відомств тощо.	Шляхом публічної критики певних порушень чи погроз нею скористатись.
6	Спрямування існуючого в суспільстві невдоволення владою в демократичні, цивілізовані, легітимні форми замість ірраціональних, руйнівних дій.	Часто має характер спонтанних нецивілізованих виступів.

Головні чинники інституціоналізації політичної опозиції: форма державного правління; партійна система; виборча система; структура вищого законодавчого органу; політична культура суспільства.

Інституціоналізована опозиція у державі з парламентарною формою правління діє в межах законодавчого органу, і основними її суб'єктами виступають політичні партії. В цьому випадку вектор влада – опозиція є чітко окресленим і проходить між двома основними політичними силами. Одна з них, програвши вибори, автоматично набуває статусу опозиції. У країнах із президентською та змішаною формами правління відбувається розподіл владної та опозиційної сили за кількома векторами: виконавча та законодавча гілки влади, проурядова партія та партія опозиції, фракційна більшість верхньої палати та фракційна більшість нижньої палати, і неможливо визначити єдине джерело опозиції. Такі чинники, як партійна та виборча системи, взаємопов'язані: тип виборчої системи (мажоритарної, пропорційної або змішаної) впливає на формування певної партійної системи (двопартійної або багато-

партійної), що, в свою чергу, визначає розподіл між урядовою та опозиційною силою. За двопартійною системою статус опозиції отримує друга сила за результатами виборів. За багатопартійної системи опозицією стає політична партія або кілька з партій, які не увійшли до правлячої коаліції. В межах вищого законодавчого органу такий розподіл відбувається між фракціями та палатами, якщо парламент двопалатний. Лояльна та демократична політична культура сприяє збереженню традицій, в тому числі тих, які належать до опозиційної діяльності.

Типи політичної опозиції: структурна – неструктурна; відповідальна – невідповідальна; лояльна, нелояльна та напівлояльна; парламентська – непарламентська; активна – пасивна.

Відповідно до **типу суспільства** слід розрізнити опозицію в політиці традиційного суспільства та політичну опозицію сучасного суспільства.

Відповідно до **цілей і програмних установок** опозиційних суб'єктів, базового набору конституційних цінностей і принципів суспільства можна виокремити *позасистемну* і *системну* опозицію.

Відповідно до **типу зв'язку**, який організується суспільством, необхідно розрізнити *народну* (суспільну) і *політичну* (парламентську) опозицію.

Відповідно до ступеня **конфронтаційності** політичної меншості з владними структурами виділяються *відповідальна*, *невідповідальна* та *частково відповідальна* опозиція.

Відповідно до **місця функціонування** в партійній системі виділяються *однобічна* та *двостороння* опозиція. Однобічна має місце в тій партійній системі, де правлячій партії протистоїть сила або на лівому, або на правому фланзі. Двостороння опозиція функціонує там, де стосовно правлячої партії існує опозиція як на лівому, так і на правому фланзі.

Відповідно до **ступеня терпимості** політичної опозиції стосовно дій уряду можна виділити: *принципову* (програмні установки якої суперечать нормам існуючого політичного ладу), *лояльну* (програмні установки якої багато в чому відрізняються від пріоритетів уряду, однак повністю відповідають базовим принципам політичної системи); *нелояльну* – помірну та *непримиренну* (радикальну); політичну (яка розділяє стратегічні цілі правлячої партії, але по-іншому уявляє собі шляхи й методи їх досягнення).

Залежно від **суб'єкта** опозицію можна розподілити на *партійну*, *групову*, *громадську* та *інституціональну*. При цьому

непартійна опозиція, як правило, має найбільшу вагу в суспільствах з відсутністю розвинутої партійної системи, з фрагментарним або навпаки, монолітним політичним полем; непартійна опозиція є нестійкою, вона заснована на менш структурованих інтересах та схильна до зміни пріоритетів.

Залежно від **місця розташування** опозиційного суб'єкта в політичній системі виділяються *зовнішня* та *вбудована* опозиція в рамках інституту, що володіє домінуючим політичним ресурсом.

Залежно від **ставлення владної системи** до опозиції вона може поділятися на *легальну* та *нелегальну*.

Залежно від **сфер життєдіяльності** суспільства виокремлюють релігійну, жіночу, молодіжну та інші види опозиції.

Відповідно до **форм конституціоналізму** – євроконтинентальний та євразійський варіанти.

Відповідно до **проблем стабільності** виділяються політична опозиція розвинених країн парламентської демократії; політична опозиція нових індустріальних країн; політична опозиція в країнах колишньої “народної демократії” з певним потенціалом соціал-демократизму; політична опозиція країн СНД, для яких характерна перевага традиційного менталітету в суспільстві.

Відповідно до **ідеології** можна виділити політичну опозицію, яка базується на релігійному принципі віри, що виходить із концепції ідеалістичного осмислення світу; політичну опозицію, що базується на матеріалістичному осмисленні світу, з опорою на віру в особливі характеристики класів, ринкового господарства, науки, вищого розуму; політичну опозицію, яка ґрунтується на прагматичному підході до ідеологічного обґрунтування своїх дій з урахуванням тих чи інших інтересів.

Відповідно до **політичного напрямку** розвитку виділяються *демократична, ліберальна, соціал-демократична, комуністична, патріотична, права та ліва* опозиція.

Результатом систематизації та аналізу типів політичної опозиції є визначення потенційно проблемних аспектів функціонування існуючого політичного режиму в державі, уразливих положень існуючого режиму та можливість політичного прогнозування динаміки політичних процесів.

Зазначимо, що в західній політичній науці використовується наступна типологія: 1) структурна опозиція – та, яка прагне змінити або навпаки, стримати зміни основних складових політичної системи: політичний режим, соціально-економічна структура,

політичний курс; 2) честолюбна опозиція – та, яка виконує усі функції опозиції, але основна її мета – здобути владу; 3) “німа” опозиція діє приховано, без оголошення себе опозицією владі, її методами є байдужість та апатія; 4) родинна опозиція, члени групи якої пов’язані безпосередніми відносинами; 5) інституціональна опозиція – та, яка організована у вигляді формальних груп, що регулюють свою діяльність через різноманітні інституції.

Основними функціями опозиції у демократичній політичній системі виступають:

- репрезентація інтересів – артикулювання опозицією інтересів тих соціальних груп, які були проігноровані урядом;
- комунікативна функція – опозиція діє як посередник між владою та громадськістю. Вона надає уряду відомості щодо найменших змін громадської думки для того, щоб він відповідним чином трансформував політичний курс. Водночас опозиція забезпечує громадськість альтернативною інформацією, на основі якої та може брати участь у політичному процесі;
- критика та формування альтернатив у політиці. Наприклад, критика уряду означає прискіпливий аналіз його політичних рішень з метою корекції політичного курсу. У випадку ігнорування потреб народу опозиція пропонує альтернативний курс. Проте формування альтернатив передбачає не лише альтернативний політичний курс, а й вироблення альтернативних правил політичної гри та підготовка альтернативних лідерів;
- зняття громадського невдоволення. За умови зростання громадського незадоволення опозиція здатна стабілізувати ситуацію, виступаючи джерелом альтернативних рішень;
- участь у вирішенні конфліктів. Опозиція може робити значний внесок у вирішення конфліктуючих інтересів та стримання конфлікту.

Функції опозиції у вищому законодавчому органі: участь у законотворенні; контроль; рекрутування нової політичної еліти.

Обсяг їх виконання залежить від традицій політичної практики, проте для демократичних країн Заходу характерне звуження повноважень до виконання контрольної діяльності. Виконання функції контролю постає основним видом діяльності парламентської опозиції у країнах сучасної демократії. Форми та засоби контролю є дуже різноманітними: брати участь у роботі комітетів та спеціальних комісій, ставити усні та письмові запити, використовувати інтерпеляції та блоковане голосування, оголошувати вотум

довіри (недовіри), накладати вето на законодавчі акти, оголошувати імпічмент.

Відносини політичної опозиції – правила гри та певні кодекси поведінки, а також відносини та зв'язки, які встановлюють та регулюють опозиційну діяльність в межах політичної системи.

Об'єктом опозиції можуть бути пануючі в суспільстві релігійні, філософські, політичні, літературні та інші ідеї. У будь-якій державі існують елементи, незадоволені панівним напрямом урядової діяльності. Ці елементи утворюють опозицію уряду. Для конституційно-правової практики країн Заходу характерна відсутність спеціальних законів та нормативно-правових актів регламентації діяльності опозиції. Така регламентація здійснюється через регламент законодавчого органу або закони охорони та захисту прав громадян. У державах деспотичних опозиція не допускається. Будь-який її прояв тягне за собою більш-менш суворі санкції, і вона виражається лише в прихованому невдоволенні, в більш-менш систематичній, звичайно пасивній протидії розпорядженням уряду; іноді в бунтах. У сучасних конституційних державах конституції виділяють опозиції певну нішу, в межах якої вона може діяти вільно, навіть під наглядом з боку державної влади. Більше того, їй надано право вільної критики урядових заходів у пресі, в представницьких зборах, на народних мітингах і т. ін., але разом з тим будь-яке невиконання вимог закону, будь-яку протидію уряду, що виходить за вказані законом межі, навіть заклик або підбурювання до нього опозиція переслідується, застосовуються санкції. Легалізована таким чином опозиція набуває нових форм. Центром її діяльності є, по-перше, парламенти, по-друге, друк. Всі члени парламенту, які протидіють політиці міністерства, є опозицією, а також вся періодична преса, що більш-менш вороже критикує діяльність уряду, має назву опозиційної. Відповідно до поширеного нині в західноєвропейських державах переконання такого роду опозиція в цілому не тільки не шкідлива, але є необхідною умовою мирного, здорового прогресу, хоча, звичайно, інколи може гальмувати найблагородніші починання, дискредитувати найбільш прогресивні плани уряду. Проте здебільшого партії, що стоять при владі, вкрай вороже ставляться до опозиції і іноді навіть порушують конституцію, щоб послабити її. Так, наприклад, в новітній історії Європи нерідкими є судові та адміністративні переслідування засобів масової інформації або політичних опозиційних діячів з абсолютно недостатніх (з точки зору існуючого закону) і

не завжди навіть фактично правильних підстав. Становище опозиції дуже різне в різних державах: в одних (Німеччина) до неї ставляться терпляче, але неохоче; в інших – з великою повагою (Франція); нарешті, в Англії опозиція виступає необхідним інститутом державного права. Вона дає уряду можливість діяти в межах закону, і уряд був би поставлений у досить незручне становище, якщо б на виборах в палату громад пройшли виключно його представники. Тому в Англії говорять не тільки про “уряд Її Величності”, але і про “опозицію Її Величності” (термін цей рідко вживається в інших країнах, у Німеччині соціал-демократи іноді глузливо говорять про “всеподданіших опозиції Його Величності”, бажаючи позначити цим помірний характер опозиції).

Зокрема, положення і характер опозиції значно відрізняються залежно від того, є державний лад представницьким чи парламентським. У державах представницьких (наприклад у Німеччині) опозиція не прагне стати урядом. Внаслідок цього її діяльність набуває характеру більш принципового, більш радикального, але разом з тим більш абстрактного і менш практичного. В державах парламентських (найбільш типовим зразком яких є Англія) опозиція має право висловлювати недовіру міністерству; якщо на її боці опиниться більшість, міністерство зобов'язане йти у відставку, і глава держави (король або президент республіки) звертається до визнаного очільника опозиції з пропозицією сформувати нове. Таким чином, колишня опозиція стає урядом, вчорашній уряд стає опозицією, або, як зазвичай говорять, переходить в опозицію. Природно, що в таких державах боротьба між урядом і опозицією набуває більш практичного, ділового, інколи дріб'язкового характеру. Опозиція користується будь-яким приводом, щоб скинути уряд, але разом з тим, побоюючись відповідальності, яка на неї покладатиметься, коли вона стане урядом, вона звичайно побоюється давати занадто великі обіцянки. В одних державах опозиція складається звичайно з однієї, двох або взагалі небагатьох партій. Так, в Англії протягом майже всього ХІХ ст. дві партії – консервативна і ліберальна по черзі бували опозицією. Тільки в останні два десятиліття поряд з ними стала відігравати значну роль ірландська партія. У Франції і в Німеччині опозиція складається з різноманітних, навіть діаметрально протилежних за поглядами партій; при цьому у Франції як в країні парламентській ці партії укладають між собою коаліції для усунення уряду, що в Німеччині є неможливим. В опозиції найчастіше бувають партії ліберальні, радикальні і

соціалістичні, але нерідко також партії консервативні й реакційні. Так, у Франції монархісти перебувають в опозиції разом з радикалами і соціалістами. Взагалі опозиція існує не тільки в парламентах, але і в думах, графських радах, провінційних сеймах та інших органах місцевого самоврядування. При класифікації засобів боротьби політичних опозицій доречним є поділ останніх на лояльні, напівлояльні і нелояльні. До лояльної опозиції відносять сили, що не виходять за рамки легальної політичної боротьби і відкидають насильство, до нелояльної – ті, які роблять ставку на насильницькі чи незаконні методи або загрожують їх застосуванням.

Серед чинників, які визначають характеристики політичних опозицій і траєкторії їх трансформації, ключову роль відіграють **особливості політичних режимів** – ступінь їх змагальності та специфіка пануючих політичних інститутів. Змагальність політичного режиму тісно пов'язана зі структурою політичної еліти.

Елементами цієї структури є інтеграція (здатність до співпраці в процесі прийняття рішень) і диференціація (організаційне і функціональне розділення різних груп і їх відносна автономія відносно один до одного і до держави) еліт. Відповідно можливо виділити чотири **типи елітної структури**: *ідеократичну* (висока інтеграція, низька диференціація), *розділену* (низька інтеграція, низька диференціація), *фрагментовану* (низька інтеграція, висока диференціація) і *консенсусну* (висока інтеграція, висока диференціація). Елітна структура першого типу властива стійким недемократичним режимам, а четвертого – стабільним демократіям.

Типи елітної структури, політичних режимів та опозицій

Елітна структура	Інтеграція еліт	Диференціація еліт	Політичний режим	Домінуючий тип опозиції
Ідеократична	Висока	Низька	Стабільний недемократичний	Немає опозиції або нелояльна
Розділена	Низька	Низька	Нестабільний недемократичний	Принципово нелояльна
Фрагментована	Низька	Висока	Нестабільний демократичний	Принципово лояльна або напівлояльна
Консенсусна	Висока	Висока	Стабільний демократичний	Лояльна структурна або неструктурна

Серед інституціональних факторів найбільший вплив на характеристики опозиції справляє традиційне *розрізнення між парламентськими і президентськими системами* (і окремими їх

підвидами). Президентські і президентсько-парламентські системи, побудовані за принципом “переможець отримує все”, створюють ґрунт для розвитку принципової опозиції. У свою чергу, парламентські режими заохочують утвердження коаліційних і корпоративистських стратегій “торгу” опозиції з правлячими групами. На зниження потенціалу принципової опозиції працюють пропорційні виборчі системи, децентралізація і федералізм.

Отже, в демократичних країнах Заходу опозиція відіграє важливу роль: бере безпосередню участь в процесі управління державою. Проте ступінь її залучення до державної діяльності є різним, і ця різниця перебуває фактично у прямій залежності від трьох основних чинників. Першим чинником є форма організації влади. Від форми правління залежить, якою мірою відбувається безпосереднє залучення опозиції до керівництва державою і, зокрема, чи відіграє вона роль у призначенні і звільненні з посад окремих урядовців або уряду в цілому.

В рамках визначення залежності **місця політичної опозиції в системі владних відносин** в країні виділяють президентську республіку, парламентську республіку: з “Вестмінстерською моделлю” або парламентську опозицію без права вето урядових рішень; з парламентською опозицією з правом вето рішень уряду; з моделлю прямої демократії. В рамках моделі **змішаної республіки** можна виділяти французьку напівпрезидентську модель, коли більшість та опозиція нормативно не розмежовані, та класичний приклад змішаної республіки, коли існує чітке розмежування статусу більшості та опозиції.

Інституціоналізація парламентської опозиції за різних форм правління залежить від **форми правління**, точніше від того, який рівень впливу має парламент (більшість) на формування уряду та контроль за його діяльністю. Спираючись на дану тезу, можна сказати, що інституціоналізація опозиції у країнах із змішаною формою правління залежить від того, якою мірою більшість “пов’язана” із процесом формування та діяльності уряду.

Другий основний чинник, що впливає на специфіку виборчої системи в країні, – це **тип виборчої системи**, третій – **тип партійної системи**. Між формою правління і виборчою системою існує тісний взаємозв’язок. Переважна більшість держав з парламентською формою правління прийняла пропорційну виборчу систему, в якій політичні партії, представлені парламентськими фракціями, формують уряд і розробляють програму його діяльності.

Виходячи з практики європейських демократичних країн можемо стверджувати, що **право на представництво** – це законодавчо закріплена за опозиційною партією чи опозиційним блоком гарантія отримання високих посад у керівництві парламенту, в його комітетах і комісіях, право на оприлюднення у стінах парламенту своєї позиції. Найдоцільнішим тут видається закріплення за парламентською опозицією посад голів тих комітетів, які дають їй можливість виконувати свої основні функції: контролю, критики та альтернативи. Крім того, представники опозиції мають можливість отримати половину місць у цих комітетах. Керівник опозиції повинен мати право на посаду одного із заступників спікера.

Опозиції також обов'язково повинна бути надана можливість впливати на прийняття порядку денного засідань. Наприклад, за нею може бути закріплено, як у литовському Сеймі, певний день. Важливою процедурною передумовою ефективної діяльності опозиції є надання права на 10-хвилинний виступ протягом засідання парламенту та право на доповідь (співдовідь) при розгляді важливих питань, перелік яких також має визначитися законом.

Чи не **найголовнішою ознакою опозиційності** має бути висунення власної, відмінної від урядової, програми політичного та економічного розвитку країни. І в цьому плані доречною є традиція створення *“тіньового” уряду*, члени якого повинні забезпечуватися необхідною інформацією, а голова тіньового уряду має отримати можливість бути присутнім на засіданнях діючого уряду з правом виступу на ньому з кожного питання, що розглядається. За умови вільного розвитку засобів масової інформації не є необхідним докладне прописування у законодавстві прав доступу представників опозиції до ЗМІ. Виняток можуть становити лише державні ЗМІ.

Всі зазначені заходи є необхідними для забезпечення кількох основоположних моментів здорового функціонування політичної системи. Це: гарантування можливості бути представленими у парламенті інтересів виборців, які проголосували за опозиційні партії; існування сильної опозиції як умови запобігання тоталітарним зазіханням виконавчої влади; забезпечення мирної, конституційної, з уникненням конфліктних прецедентів, зміни влади у державі; створення конструктивної дискусії навколо політики уряду, що зумовлює поліпшення якості рішень, які ним приймаються, та гарантує захист національних інтересів.

В розвитку політичної опозиції слід розрізняти належні опозиції “владні ресурси” та “можливості”. Якщо владні ресурси є об’єктивними та структурними передумовами розвитку опозиції і формуються під впливом системних, інституційних та нормативних чинників, то можливості є суб’єктивними, формуються відповідно до “внутрішніх якостей” опозиції.

Специфікація результатів взаємовідносин влади та опозиції і перспектив її розвитку має відбуватися за двома критеріями: об’єкт та сфера, де об’єкт – це певний інститут, структура, державна агенція, а сфера – це галузь її впливу.

Реалізація необхідних для ефективної діяльності опозиції прав може бути забезпечена кількома способами: через включення відповідних норм до конституції і до парламентського регламенту; лише до регламенту; через прийняття закону про парламентську опозицію або без правового унормування – силою політичної традиції.

Висновки

Сьогодні практично всім зрозуміло те, що сильна опозиція – запорука стабільності держави. Існування опозиції створює баланс у політичній системі і захищає країну не тільки від авторитарних крайнощів, але й просто від впливу суб'єктивних чинників при прийнятті важливих рішень урядом, парламентом та іншими владними інститутами. Зрозуміло, що опозиція як природна протиположна владі, як її постійний суперник може призводити до певного напруження в політичному середовищі. Проте загрозливих рис це напруження набуває лише в тому випадку, коли опозиція не має можливостей впливати на ситуацію в країні, не має формальних та інституціоналізованих можливостей виражати та відстоювати свою думку, свої позиції та інтереси. Про таку опозицію можна сказати, що вона повністю перебуває поза межами владних взаємодій в країні, поза межами системи владних відносин. Відтак єдиною можливою, єдиною ефективною формою діяльності для неї залишаються позасистемні акції, спрямовані на дестабілізацію, дискредитацію та повалення існуючого режиму. Тому питання шкідливості чи корисності опозиції часто залежить не так від неї, як від умов її діяльності, що створені владою. Від цих умов залежить залученість чи незалученість опозиції до системи владних відносин у країні.

Опозиційна політична діяльність є динамічним явищем, предметом якої є проблеми життєдіяльності людей, володіння політичною владою та участь в її здійсненні, визначення перспектив та напрямів суспільного руху, керування суспільно-політичними, соціально-економічними процесами в суспільстві. Зміст опозиційної політичної діяльності визначається цілями та завданнями розвитку суспільства на кожному новому етапі його перебудови та розвитку. Концентрація уваги на значимих суб'єктах політики дає змогу розробити інструментарій для аналізу структур і дій опозиції, загальну теоретичну схему, за допомогою якої можна відслідковувати процес формування різних моделей опозиції, виявляти основні фактори, що впливають на створення тієї або іншої моделі.

Контрольні запитання та завдання

1. Наведіть визначення поняття “політична система суспільства”.
2. Створіть слайд-презентацію на тему “Теорії політичних систем”.
3. Надайте диференційовану характеристику функціям політичної системи.
4. Підготуйте есе на тему “Українська опозиція як елемент політичної системи держави”.
5. Наведіть диференційовану характеристику понять “опозиція” – “політична опозиція”, “опозиційність” – “опозиціонерність”.
6. Розкрийте механізми конструктивної опозиціонерності.
7. Охарактеризуйте типи політичної опозиції.
8. Розкрийте зміст функцій політичної опозиції.
9. Наведіть основні моделі політичної опозиції та їх сутнісні ознаки.

Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень

1. Політична опозиція в політичній системі держави (український та зарубіжний досвід).
2. Політична опозиція в сучасному суспільстві: стан та тенденції розвитку.
3. Роль опозиції в процесі політичної трансформації та переходу до демократії.
4. Політична опозиція як суспільний феномен: сутність і особливості.
5. Вплив політичної опозиції на діяльність органів державної влади.
6. Опозиційність та опозиціонерність: тенденції розвитку в сучасному глобалізованому світі.

Тематика магістерських робіт (орієнтовна)

1. Феномен політичної опозиції та особливості її реалізації в умовах перехідних суспільств.
2. Умови існування та діяльності опозиції в рамках різних політичних режимів.
3. Опозиція як прояв різноманіття і суперечливості соціальних інтересів в політичному житті суспільства.
4. Опозиція і соціальна структура суспільства; їх взаємодія та взаємозумовленість.
5. Парламентська опозиція на етапі структурної модернізації суспільства.
6. Політична опозиція в трансформаційному суспільстві.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Абетка українського політика : довідник / М. Томенко (кер. авт. кол.). – К. : Смолоскип, 1997. – 218 с.
2. *Гелей С. Д.* Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2004. – 645 с.
3. *Кирилюк Ф. М.* Політологія Нової доби : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ф. М. Кирилюк. – К. : Академія, 2003. – 303 с.
4. Конспект лекцій з курсу “Політологія” для студентів усіх форм навчання / І. С. Дмитрів, В. А. Кулик, О. М. Рудакевич та ін. – Тернопіль : ТІНГ, 1992. – 44 с.
5. *Погорельий Д. Е.* Политология / Д. Е. Погорельий, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов ; под общ. ред. С. Н. Смоленского. – М. : Эксмо, 2008. – С. 227–229.
6. Політологія : словник термінів і понять / Федерація профспілок Укр. ін-т туризму / ред. В. П. Недашківський. – К. : Тандем, 1996. – 191 с.
7. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях : навч. посіб. / за ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Оніщенко, К. М. Левківського, З. І. Тимошенко. – К. : УФІМБ, 1999. – 161 с.
8. *Потульницький В. А.* Теорія української політології : курс лекцій / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 191 с.
9. *Рябов С. Г.* Основи теорії політики / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К. : Тандем, 1996. – 192 с.
10. *Холод В. В.* Політологія : навч. посіб. / В. В. Холод. – Суми : Універ. кн., 2001. – 405 с.

Словник термінів

Опозиція – протиставлення одних поглядів чи дій іншим. Опозицією в політиці називають партію або групу, що виступає врозрив з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем; специфічна форма політичного впливу на органи державної влади з боку різних соціальних і політичних груп з метою законодавчого забезпечення своїх інтересів.

Опозиціонарність – цілеспрямована сукупна активність суб'єктів опозиції, що має власні сутнісні ознаки, механізми і фактори функціонування.

Опозиційність – усвідомлений, діяльнісний, цілеспрямований стан, що не допускає пасивності, а за відсутності критичних ситуацій – перехідним в опозиціонарність.

Політика – відносно самостійна в життєдіяльності суспільства сфера, основне призначення якої – розподіл ресурсів і спонукання до прийняття цього розподілу цінностей між індивідами, групами.

Політична опозиція – протидія, опір чинній державній владі, протистояння здійснюваному стратегічному курсу з метою замінити його на інший, що задовольняє опозиційні політичні організації.

Політична система суспільства – упорядкована на основі права та інших соціальних норм сукупність таких інститутів, як державні органи, політичні партії, рухи, громадські організації, в рамках якої проходить політичне життя суспільства і здійснюється політична влада; це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, яка відображає інтереси більшості політичних і соціальних сил суспільства.

Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

2.1. Характеристика варіантів взаємодії влади і опозиції

Роль процедурного консенсусу влади і опозиції, способи його досягнення, особливо в перехідних суспільствах, є однією з найважливіших проблем політичної науки, що має практичну значимість через проектування правил політичної конкуренції, яка визначає правила політичної гри у процесі взаємовідносин влади та опозиції.

Взаємодія влади та опозиції входить до поняття процедурної демократії. **Процедурна демократія** – це, по-перше, регламентація процедур, які забезпечують механізм зміни політичної влади, по-друге, мінімізація інформаційної асиметрії, зумовленої розходженням ресурсів правлячої та опозиційної груп із тим, щоб зробити результат боротьби за владу неупередженим. Такими правилами є правила, що забезпечують механізм зміни політичної влади, заснований на чесних і вільних виборах. Важливою обставиною є те, що для ефективності правил недостатньо лише їх легітимності, тобто підтримки більшістю. Дійсно, непогодження з правилами навіть одного з учасників взаємодії робить їх абсолютно неефективними, перетворюючи “гру за правилами” в “гру без правил”. Інакше кажучи, для ефективності правил політичної взаємодії влади і опозиції потрібний консенсус всіх акторів щодо змісту цих правил. Консенсус можливий, якщо правила справедливі.

Дослідження правил політичної взаємодії влади і опозиції переноситься з проблеми їх конкретного наповнення та конфігурації на проблему забезпечення необхідної ефективності цих правил. Тільки правила, прийняті на консенсусній основі всіма політичними акторами взаємодії, забезпечують можливість конструктивного діалогу влади і опозиції.

Залежно від характеру політичного режиму, ступеня його гнучкості і сприйнятливості до змін ззовні і зсередини, а також від характеру і орієнтації опозиції можуть бути виділені різні моделі взаємодії режиму і опозиції.

Скористаємося типологією політичних режимів, розроблену Р.Далем і його відомій роботі “Поліархія”⁴. Він використовував у своїй класифікації два критерії – ступінь ліберальності режиму, або його здатність забезпечити публічну змагальність у боротьбі за владу і рівень залученості громадян у політичний процес. Перший критерій визначається ступенем відкритості політичних інститутів, а також гарантіями, що дозволяють членам політичної системи претендувати на управління суспільством. Другий критерій визначає загальну чисельність дорослого населення, яка є учасником політичного процесу і здатного на відносно рівній основі контролювати урядову діяльність. Таким чином, перший критерій пояснює, які є можливості для участі і політичної діяльності (у тому числі і для опозиції), а другий – яким чином ці можливості практично використовуються. На основі цих критеріїв Р.Даль виділяє три типи режимів: *гегемонію*, *поліархію* та *змішані політичні режими*. Гегемонії відрізняються вкрай низьким ступенем залученості громадян у політичний процес, не забезпечуючи для цього інституційних можливостей. Поліархії, навпаки, представляють режими, що забезпечують громадян всією повнотою участі в політичній діяльності. Гегемонії і поліархії – скоріше ідеальні типи, ніж реально існуючі режими. У реальній політиці частіше спостерігаються змішані режими, що являють собою різні варіанти перетину виділених критеріїв. Одним із прикладів змішаних режимів можуть служити конкурентні олігархії, в яких інститути політичної участі використовуються лише вузькоелітарними угрупованнями. Така типологія дає змогу виділити три моделі взаємодії режиму і опозиції.

В умовах **гегемонії** формується жорстка модель взаємодії уряду та опозиції. Режим забороняє будь-яку опозицію і робить все можливе для її повного викоринення. Причому можливості виникнення критичних настроїв викоринюються не тільки поза, а й усередині правлячої партії, як це було, наприклад, у випадку з комуністичними партіями в СРСР і Східній Європі, побудованими відповідно до жорстких принципів “демократичного централізму”. Громадяни таким чином повністю відчужені від політики та ідеології уряду, від можливостей контролювати соціальні, економічні та політичні структури. Тому опозиція, якщо їй і вдається

---

⁴Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Роберт А. Даль ; пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.

вижити в таких умовах, існує в нелегальному становищі і не може не бути лояльною до режиму. Жорсткий режим не в змозі визначити, яка опозиція становить для нього загрозу, а яка є “безпечною”. Тому принциповою лінією його поведінки, пише Даль, виявляється така: не повинно проводитися ніяких відмінностей між прийнятною і неприйнятною опозицією, між лояльною і нелояльною опозицією, між опозицією, права якої слід захищати, і опозицією, яка підлягає “репресуванню”. Але якщо будь-яка опозиція розглядається як потенційно небезпечна і підлягає репресіям, розвиває Даль свою думку, то і будь-яка, навіть потенційно лояльна опозиція неминуче трансформується в нелояльну. А раз так, то будь-яка опозиція перетворюється в умовах гегемонії в потенційно нелояльну, і отже, з точки зору режиму має бути знищеною.

Зовсім інакше будуються взаємовідносини режиму і опозиції в умовах **поліархії**. У тих випадках, коли в поліархії відносно благополучно вирішуються характерні для неї проблеми досягнення соціальної рівності та подолання конфліктних тенденцій, опозиційні партії та рухи виступають переважно як лояльні режимові. Але поліархії – системи виключно гнучкі, рухливі, сприйнятливі до змін. Тому критична маса лояльної опозиції режиму не завжди залишається сталою. Число її представників може змінюватися залежно від успіху у вирішенні виникаючих перед суспільством проблем. Якщо такі проблеми (пов’язані, наприклад, із технологічною перебудовою виробничих структур) розв’язуються, зачіпаючи інтереси незначної частини населення, то режим спирається у своїх діях на широку соціальну коаліцію і в суспільстві зберігається ідейно-політична єдність.

Значно складніше зберегти таку єдність в перехідних умовах, коли в основному створюються різного типу **змішані режими**. У таких умовах нерідко відбувається звуження соціальної опори урядової політики. Відповідно і опозиція, представляючи певні соціальні інтереси, змінює своє ставлення до режиму від лояльності до напівлояльності. Ще складніше зберегти соціальну інтегрованість у суспільстві, якщо режим ніяк не бере до уваги інтереси значних соціальних груп і опозиційних партій, що представляють їх інтереси. Режим у такому випадку виявляється в стані часткової ізоляції від суспільства, а опозиція все більше трансформується в захисницю суспільних інтересів і стає все менш лояльною по відношенню до політики влади. Суспільство опиняється в стані

ідейно-політичної поляризації, що загрожує його фрагментацією і навіть повним розпадом⁵.

Таким чином, відносини режиму і опозиції в умовах змішаних режимів не безхмарні. Це стосується всіх змішаних режимів, у тому числі близьких за своїми структурними характеристиками до демократій. Але це актуально по відношенню демократій олігархічного типу, коли частина демократичних інститутів встановлена, але все ще не вкорінена соціально – не створені адекватні соціальні та економічні зв'язки, структури громадянського суспільства.

Структура політичного режиму може і повинна розглядатися не тільки з точки зору взаємодії уряду та опозиції, але і в аспекті того, який “кінцевий результат” такої взаємодії. Інакше кажучи, які рішення приймаються і який механізм їх прийняття. Такий кут зору дає змогу проаналізувати режим безпосередньо з точки зору його здатності ефективно і мобільно вирішувати виникаючі перед суспільством завдання. В цьому випадку розгляд його структурних елементів буде залежати від того, як, через які механізми і соціальні групи, долаючи опір яких чинників режим приймає рішення і втілює його в життя, як оцінює ефективність рішення по закінченні певного часу. Аналізуючи процес прийняття рішень, можна не тільки виявити структурні характеристики політичного режиму, а й зрозуміти, який алгоритм їх взаємодії і узгодженого функціонування.

Політичні рішення приймаються опираючись на інститути, що володіють інформацією й іншими необхідними ресурсами. Однак серед політологів ведуться дискусії щодо того, хто конкретно несе основну відповідальність за прийняття рішення – лідер, його найближче оточення, бюрократія чи зацікавлені групи. У цьому зв'язку виділяється ряд концептуальних підходів у вигляді теорій прийняття рішень.

Плюралістична теорія розглядає прийняття рішень як результат конкурентної боротьби між існуючими в суспільстві силами, в основному між партіями і зацікавленими групами. Ці групи (“групи тиску”) діють відносно автономно і в цілому здатні впливати на процес прийняття рішень. Водночас можливості цих груп залежно від ресурсів, якими вони володіють, дуже різні. Одна справа – представники великого бізнесу, здатні вкладати значні фінан-

---

⁵Хрусталеv М. Л. Теория политики и политический анализ / М. Л. Хрусталеv. – М. : МГИМО, 1991. – С. 87.

сові кошти для отримання їх підтримки, інша – групи, що мають більш скромні можливості для лобювання.

Розвиваючи ці позиції, представники *елітистських* теорій розвитку суспільства приходять до більш радикального висновку – про неможливість прийняття політичних рішень демократичним шляхом. З цієї точки зору еліта, тобто представники вищих верств суспільства, що займають у ньому ключові позиції, у всіх ситуаціях приймають рішення самостійно, часом не беручи до уваги інтереси широких суспільних верств. Один із крайніх варіантів елітизму – концепції “змови” (фінансових ділків або всесвітнього масонства).

Частково схожою за аргументацією є теорія бюрократичного прийняття рішень, згідно з якою *бюрократія* з огляду на притаманні їй експертні функції, виявляється здатною узурпувати функції еліти і трансформувати рішення у своїх власних інтересах. Саме бюрократія згідно з такою позицією, виявляється головним соціальним агентом у прийнятті та, особливо, реалізації політичних рішень. Існує думка, що бюрократія характерна для будь-якої держави і протистояти їй в змозі сильний харизматичний лідер, який звертається за підтримкою своїх дій безпосередньо до народу, “через голову” бюрократії. Безсумнівно, що лідер відіграє не останню роль у політичних рішеннях. Однак роль ця не може бути однаковою в різних ситуаціях. Навіть якщо лідер має досить чітко окреслені законом повноваження, він здатний завдяки своїм особистісним якостям домагатися більшого (або, навпаки, меншого) в рамках цих повноважень. Не існує жодної пари абсолютно ідентичних, однаково функціонуючих режимів. В одних випадках слід говорити про першочерговість впливу еліти і бюрократії, як, наприклад, у ситуації з брежнєвським правлінням. В інших, як, скажімо, за часів Сталіна, очевидні вирішальна роль лідера і його здатність здійснювати одноосібне правління. Крім того, важливо мати на увазі, що в ситуації стабільності ослаблення лідерського потенціалу більш імовірно, ніж у ситуації глибокої кризи⁶.

Еволюція стратегій влади полягає в тому, що влада починає спиратися не стільки на тілесний примус і покарання, скільки на легітимацію сили у формі права, на управління людською поведінкою за допомогою слова та домовленостей. **Процедурний кон-**

---

⁶Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. П. Цыганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.

сенсус, тобто згода акторів на дотримання демократичних процедур – вимушений вибір. Він – “найменше зло”, оскільки ціна втрати влади в рамках демократичних інститутів свідомо нижча, ніж ціна інших способів вирішення протиріч між акторами. До тих пір, поки еліти це не усвідомлюють, шанси на встановлення демократії залишаються сумнівними. Наявність політичної опозиції ще не гарантує позитивних змін у житті громадян і держав, потрібні додаткові умови для посилення коефіцієнта її корисної дії. При цьому консенсус щодо обговорюваних правил одночасно є критерієм їх ефективності, визначає спосіб його досягнення і в неявній формі задає зміст цих правил (учасники “політичної гри” самі визначають наповнення правил з урахуванням своїх інтересів і специфіки країни).

Влада і опозиція складають діаду, або діалектично суперечливу взаємодію двох сторін, що представляють різні інтереси чинної влади і опозиції, і дають суспільству можливість побачити альтернативи в політичному процесі країни. При цьому опозиція може виступити потужним чинником тиску на владу з метою змусити її модернізувати політичні, соціальні та економічні відносини.

Влада і опозиція суттєво впливають на модернізацію країни. **Політична модернізація** – це процес переходу до сучасного суспільства, який має на меті вирішення конкретних завдань розвитку країни специфічними способами в межах конкретного суспільства, якому притаманні певні традиції, особливості, своє бачення проекту майбутнього. Політична модернізація – це процес формування, розвитку і поширення таких сучасних політичних інститутів, практик і політичних структур, які найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування і пристосування даної політичної системи до мінливих умов і викликів сучасності. Показниками успішності цього процесу можна вважати, з одного боку, розвиток політичної сфери, що передбачає розширення масової бази реформ, збільшення кількості альтернативних політичних гравців і форм їх політичної участі, що гарантують від застою, а, з другого – збереження політичної і економічної стабільності в країні як найважливішої умови національної безпеки.

Практично будь-яка влада зацікавлена в мінімальному прояві опозиційності тих чи інших суспільно-політичних сил по відношенню до неї і проведеного нею політичному курсу. Методи ж, за допомогою яких вона намагається це забезпечити, залежать від характеру відповідного політичного режиму. Для “м’яких” авторитарних режимів характерним є прагнення до створення “коро-

ваної” опозиції. Для “жорстких” **авторитарних** режимів – недопущення і придушення практично будь-якої опозиції. У першому випадку політична модернізація може набути двох імітаційних форм: імітація процесу та імітація результату. Але якщо імітація процесу може призвести до засвоєння та пристосування під себе нових інститутів і їх функцій, то в другому випадку ми маємо справу із симуляцією. Модернізація, де надзвичайно сильна роль держави і слабка роль громадянських інститутів, у тому числі й опозиції, можна назвати **консервативною**. В умовах демократії опозиція являє собою повноправний інститут політичної системи і відіграє важливу роль з точки зору представлення розумної альтернативи стратегії і тактики правлячої еліти та забезпечення політичної стабільності у відповідній державі. Зміни політичної системи, продиктованої політичною модернізацією, тут глибші, велика роль громадянських інститутів, політичної опозиції. Таку модель модернізації можна назвати **ліберальною**⁷. Можливі й змішані моделі. Ступінь розвитку будь-якого суспільства й держави багато в чому залежить від узгоджених дій державних і громадянських інститутів, виникає необхідність забезпечення консенсусу і його результатів, конструктивного формату взаємовідносин між владою і опозицією. Особливо це актуально для пострадянських держав, які відрізняються недостатньою розвиненістю інститутів демократії та громадянського суспільства і піддаються сильному впливу авторитарних тенденцій.

2.2. Моделі парламентської опозиції

Наявність альтернативних політичних суб’єктів, здатних справляти суттєвий вплив на процес прийняття політичних рішень, – найважливіша характеристика демократичності політичної системи. Досвід розвинених демократичних країн засвідчує, що надання можливості опозиційним силам офіційно висловлювати точки зору, які відрізняються від позиції домінуючого суб’єкта, мають позитивний вплив на стабільність політичної системи в цілому. Відсутність спеціально передбаченого механізму інкорпорування опозиції в політичний процес відкидає її у сферу неконвенційної

---

⁷Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

політичної поведінки, що, у разі досягнення піку протиріч, загрожує розпадом усій системі.

Становлення та функціонування інститутів **парламентської більшості і опозиції** залежить від деяких чинників: характеру політичної структуризації суспільства, рівня розвитку політичної системи та ступеня відкритості публічного управління, форми державного управління, партійної і виборчої систем, парламентських традицій у країні.

Статус і обсяг прав, що надаються парламентській опозиції в різних країнах, не є однаковим і зумовлюється специфікою тієї чи іншої моделі, що залежить від того, наскільки опозиційні партії включенні в діяльність парламенту, від ролі меншості в законодавчому процесі, законодавчого регулювання діяльності опозиції, впливу опозиції на політичні процеси в країні.

До форм парламентської опозиції належать:

– **німецька модель** (Німеччина, Австрія), що характеризується підзвітністю політичних рішень. За такої моделі уряд повинен ураховувати пропозиції опозиції, дотримуватися узгодженого законодавчого процесу, проводити політичні реформи, що призводить до складнощів у визначенні, яка інституція уряд чи опозиція – як саме та якою мірою відповідає за конкретний законодавчий акт;

– **скандинавська модель** (Данія, Норвегія, Швеція), яка характеризується тим, що формально опозиція не настільки інституціоналізована, як у попередній моделі, але її роль в управлінні велика тому, що неформальні правила та звичаї дозволяють меншості впливати на законодавчу діяльність парламенту;

– **французька напівпрезидентська модель** характеризується інституційно та законодавчо слабкою роллю опозиції;

– **вестмінстерська модель** (Австралія, Велика Британія, Індія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія) характеризується високою формалізованою інституційною роллю опозиції, однак на практиці вона мало впливає на вироблення політики. У Великобританії, Австралії і Канаді найбільша неурядова фракція називається “лояльною опозицією”, в Індії, Новій Зеландії, Ірландії – “офіційною опозицією”. Особливий статус “офіційної опозиції” надає не тільки права, а й накладає певні обов’язки. **“Офіційна опозиція”** зобов’язана сформувати **“тіньовий” кабінет**, члени якого контролюють міністрів. Лідер опозиції в деяких з наведених країн отримує зарплату міністра, а в Австралії він навіть входить до списку осіб, яким у разі недієздатності прем’єра передаються його повнова-

ження. Недоліками цієї моделі є те, що політичні партії, які опинилися поза парламентом, не мають реального впливу на законодавчий процес: рішення приймаються більшістю голосів.

Наступним критерієм оцінки моделей парламентської опозиції є її функції **залежно від форми державного правління**, відповідно до якої (парламентська, президентська республіка або змішана форма) змінюються акцент і вплив парламентської опозиції на уряд. За цією типологією виділяють модель з чітким розмежуванням статусу більшості та опозиції, з відсутністю нормативного розмежування більшості та опозиції.

В умовах **парламентсько-президентської республіки** прем'єр-міністри і їх кабінети є більш сильними, ніж при президентсько-парламентській формі правління, а тому приділяють менше уваги запитам окремих політичних угруповань. Парламентарям від опозиції, незважаючи на свободу дискутування, критикувати або голосувати проти політики виконавчої влади, не вдається впливати на неї суттєво. Головним завданням опозиції в парламентсько-президентській республіці є кваліфікована робота в парламенті із застосуванням усіх доступних інструментів, метою якої є розробка альтернативних підходів до політики уряду, моніторинг і контроль за діяльністю влади та ретельна підготовка майбутніх виборів. В умовах президентсько-парламентської форми правління основним об'єктом протистояння опозиції вважається президент.

Практика демократичних країн свідчить про те, що опозиція незалежно від її формалізації є сталим, повноцінним і життєздатним політичним інститутом. Вона може існувати в інституціоналізованій формі, тобто як визначений у законодавчому порядку або історично усталений парламентський інститут, що має певний обсяг прав. Особливістю існування парламентської опозиції в європейських країнах є те, що в більшості країн опозиційна діяльність окремими законами не регулюється, а поняття інституційно оформленої опозиції сприймається де-факто. Історичні традиції публічного управління базуються на стабільній партійній системі. При цьому політичний склад більшості та меншості є приблизно однаковим та опозиція після чергових виборів стає "більшістю", а "більшість" переходить в опозицію (США, Бельгія, Великобританія, Португалія, Швеція, Франція тощо).

Для Вестмінстерської моделі характерна двопартійна система, за якої громадяни обирають з двох партій. Той, хто програв, формує тіньовий кабінет і намагається показати суспільству, що

воно помилилося у виборі. При багатопартійному режимі все набагато складніше. Опозиційні фракції здебільшого неспроможні сформувати дієвий “тіньовий” уряд, який у випадку кризи може взяти владу, оскільки для формування нової більшості їм необхідно буде об’єднуватися з однією з сил, що формували попередню коаліцію. Нова коаліція знову складатиметься з кількох партій, що підвищує загрозу її повторного розпаду. Відмінною рисою опозиції при багатопартійних режимах є тяжіння до демагогії, взаємних звинувачень і схильність до ситуативних союзів.

Відсутність організованої, принципової опозиції має певні недоліки. Не маючи умов для легальної демократичної діяльності, опозиція вимушена шукати шляхи консолідації таємно. Загроза непередбачених, несподіваних дій з боку політичної опозиції тримає владу в напруженні, породжує чутки, що дестабілізує політичну ситуацію. Через відсутність чітких певних правил гри влада вимушена в кожній ситуації спочатку шукати порозуміння і знову домовлятися з опозицією, що постійно змінюється. Це вимагає багато часу і сил та призводить до конфронтації.

Інституціоналізація опозиції в демократичних системах не має суперечити базовому принципу поділу влади, а тому свідомо виходить із визнання обмеженості сфери впливу опозиції, що локалізується в парламенті і діє парламентськими методами. Зізнання такої обмеженості та прагнення до альтернативного державного управління не допускає значного впливу парламентської опозиції на розробку та реалізацію урядової політики, проте не обмежує впливу опозиції як політичної сили на електоральне поле. Демократичне законодавство встановлює або може встановлювати рамкові умови для діяльності опозиції. Конкуренція політичних проектів сприяє ефективній динаміці сфери управління та розвитку країни, а активна діяльність опозиції в різних сферах партійного будівництва, розробка альтернативної політики в галузі врядування та посилення її електорального впливу надає їй шанс легітимно стати владою.

2.3. Правове регулювання опозиційної діяльності в зарубіжних країнах

В конституційно-правовій науці і на практиці робляться спроби визначити правові параметри визнання та інституціоналізації політичної опозиції. Можна позначити кілька підходів, що

дають змогу закріпити її конституційно-правовий статус, у тому числі ідентифікувати політичну меншість серед інших суб'єктів суспільно-політичної системи. Для цього виділяються дві **моделі правового регулювання опозиційної діяльності** – “жорстка” і “м’яка”. Вони відрізняються одна від одної за основною умовою: що є об’єктом правового регулювання – інститут власне політичної опозиції або опозиційна діяльність у цілому. Додатковим критерієм виділення названих моделей є ступінь забезпечення прав парламентської меншості. “Жорстка” модель визначає організацію і діяльність політичної опозиції як визнаного і інституціоналізованого суб’єкта суспільно-політичної системи (насамперед партії, фракції, блоку). При цьому парламентські меншини можуть безпосередньо впливати на уряд⁸.

“М’яка” модель означає включення в об’єкт правового регулювання широкого кола суспільних відносин, які являють собою опонування владі різними суб’єктами суспільно-політичної системи. Конституційно-правовий статус власне політичної опозиції не встановлюється, а парламентська меншість не має преференцій впливу за межами внутрішньопарламентської дискусії.

Визнання та інституціоналізація політичної меншості як окремого суб’єкта суспільно-політичної системи дає змогу формально визначити об’єднання громадян, що наділяються конституційно-правовим статусом опозиції. Правове та фактичне закріплення політичної опозиції гарантує адресність наділення відповідними правами та обов’язками, юридичну визначеність відповідальності у сфері опозиційної діяльності, дає змогу структурувати суспільно-політичний простір на більшість і меншість, полегшує електоральний вибір, забезпечує політичну конкуренцію і багато інших конституційно-правових цінностей демократичної держави. На це і спрямована “жорстка” модель правового регулювання.

Свобода вираження думки може розвиватися паралельно визнанню та інституціоналізації політичної меншості і незалежно від них. При “м’якій” моделі правового регулювання за допомогою цієї свободи, безумовно, забезпечується опозиційна діяльність, а також діють невеликі партії, рівноправні в їх конкуренції з великими” партіями, реалізується принцип партійної про-

---

⁸Миронов И. Институционализация политической оппозиции / И. Миронов // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2004. – № 4 (49). – С. 164.

порційності у структурах і роботі парламенту, приймається законодавство про публічні заходи.

При **“жорсткій” моделі** політична опозиція: по-перше, визнається і інституціоналізується, по-друге, наділяється конституційно-правовим статусом, по-третє, окремі елементи цього статусу фіксуються в конституціях і нормативних правових актах.

Визнання політичної меншості означає її включення в систему влади на рівні законодавчих органів (наприклад наділення парламентських фракцій і груп статусом опозиції) і (або) на рівні виконавчих органів (наприклад формування представниками опозиційних партій “тіньового” кабінету міністрів).

Прикладом є Конституція Французької Республіки. Стаття 48 встановлює, що один раз на місяць палата засідає щодо порядку денного, виробленого парламентською опозицією і меншістю. Стаття 51-1 передбачає, що регламент кожної палати встановлює права парламентських фракцій, утворених у кожній палаті. Регламент визнає особливі права опозиційних фракцій, а також фракцій, що перебувають у меншості⁹.

У Великобританії основну боротьбу за представництво в органах влади ведуть консервативна і лейбористська партії. Основна опозиційна партія отримує кошти з бюджету, а її лідер може сформувати і очолити “тіньовий” кабінет міністрів і навіть отримувати як його керівник заробітну плату з бюджету. Завдання “тіньового” кабінету – забезпечувати безперервність управління суспільством і державою у випадку зміни уряду та контроль за діяльністю уряду¹⁰.

Якщо визнання політичної опозиції означає її формалізацію та легалізацію в суспільно-політичній системі, то інституціоналізація розкриває технічний бік визнання – виділення критеріїв ідентифікації об’єднання громадян як політичної меншості.

Якщо, наприклад, на рівні законодавчої влади відбулося визнання парламентської опозиції, то шляхом інституціоналізації будуть виділені критерії, що дають змогу нормативно визначити ті групи (меншини), які слід наділяти конституційно-правовим статусом. Так, можуть визначатися конкретні умови, при яких відпо-

---

⁹Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Соединенные Штаты Америки, Япония, Бразилия : учеб. пособие. – Изд 6-е, перераб. и доп. – М. : Волтере Клувер, 2009.

¹⁰Автономов А. С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник / А. С. Автономов. – М. : Проспект, 2008. – С. 388, 389.

відна фракція визнається парламентською меншістю, наприклад ті фракції, які проголосують за несхвалення політики уряду і (або) не підтримають бюджет на черговий рік.

Інституціоналізація парламентської опозиції на основі Регламенту Національних Зборів Франції відображає існуючий баланс політичних сил у Національних Зборах. Згідно з новою редакцією Регламенту при формуванні фракцій у декларації, яку передає голова фракції, може бути зазначено, що фракція є “опозиційною”. У будь-який момент декларація може бути змінена. Фракція, що відмовилася від статусу опозиційної, втрачає свої права після закінчення щорічної парламентської сесії. Що стосується фракцій, які перебувають у меншості, то ними визнаються всі фракції, які, з одного боку, не приєдналися до групи більшості, але, з другого боку, і не виступили на підтримку опозиції. При цьому права опозиційних груп і груп меншості рівні.

Визнання політичної опозиції майже завжди тягне за собою і її інституціоналізацію. У правовому регулюванні можуть прямо не вказуватися критерії ідентифікації об’єднання громадян як політичної меншості. Коли встановлюються механізми впливу “малих” партій (їх фракцій) на формування уряду і (або) парламентські рішення, це і є визнанням політичної опозиції. Її ж конституційно-правову інституціоналізацію слід шукати в положеннях, які встановлюють, що політичні партії (їх фракції) у парламенті не мають більшості мандатів і готові опонувати політиці уряду, можуть визнаватися опозиційними.

“Жорстка” модель правового регулювання діяльності політичної опозиції спостерігається *в таких випадках.*

Перший. *Політична опозиція безпосередньо вбудована в систему влади.* Вона бере участь у механізмах формування уряду шляхом утворення “тіньового” Кабінету міністрів, направлення пропозицій (своїх кандидатів) уповноваженим особам щодо складу уряду та інших органів. “Вбудованість” політичної опозиції в систему влади, таким чином, включає і правові механізми публічної заяви політичної меншості щодо складу уряду. Навіть якщо при формуванні уряду та інших органів думка опозиції не враховується, формальний механізм або конституційний звичай публічної заяви розвиває і підтримує суспільно-політичну дискусію про альтернативи політики уряду і його відповідальності за прийняті рішення.

У Швеції потрібно, щоб знову сформований уряд отримав вотум довіри з боку Риксдагу. У Норвегії та Данії новому уряду не

потрібно отримувати вотум довіри з боку Фолькетинга. Основу співпраці між парламентом і урядом становить принцип довіри міністрам з боку народних представників. У Данії поради королю щодо формування нового кабінету дають або представники фракцій політичних партій у Фолькетингу, або доповідачі справ від цих самих фракцій у галузевих комісіях парламенту. Монарх приймає лідерів у порядку, що залежить від чисельності представленої ними партійної групи, на прийомі лідер подає королю особливу доповідну записку, в якій зазначено, хто, на його думку, повинен очолити кабінет. Вважається, що монарх повинен віддати перевагу тій партії, яка має найбільше місць у палаті. Однак ця практика не закріпилася у вигляді непорушної норми.

Треба враховувати, що **способи формування уряду** в державах різні. Загальні тенденції властиві групам держав залежно від їх належності до монархії, президентської, парламентської чи змішаної республікам. У президентських і змішаних республіках, наприклад, парламент не бере участі у формуванні уряду або бере участь номінально (та й власне уряду може не утворюватися). У низці парламентських республік формування уряду віддається на відкуп партії або коаліції більшості. Виділення типів (видів, моделей) політичної опозиції неможливо, якщо спиратися на традиційний поділ держав на види залежно від форми правління. Одні й ті самі риси президентської, парламентської та інших форм правління можуть по-різному проявитися в різних інституціональних, політичних, економічних та соціокультурних ситуаціях. Істотно модифікувати зміст кожної форми правління можуть так звані додаткові параметри (виборча система, партійна система). З точки зору теорії форм правління як додаткові параметри, очевидно, слід розглядати і політичну опозицію. Разом з тим її участь у формуванні уряду в рамках тієї чи іншої форми правління дуже різноманітна (Великобританія, Німеччина, Чехія) і водночас досить значима для стабільності і розвитку системи влади (Греція). У зв'язку з цим політичну опозицію не слід розглядати в рамках форм правління як додатковий параметр. Більше того, наділення в сучасних державах політичної меншості преференціями в законодавчому процесі і можливостями прямого впливу на уряд незабаром може вимагати внесення корективів в класифікацію існуючих форм правління.

У будь-якій демократичній державі можуть бути встановлені механізми “вбудованості” політичної опозиції в систему влади. Однак ця обставина призводить до виявлення механізмів

вільної циркуляції опозиційної думки в системі влади, але не до “жорсткої” моделі правового регулювання політичної опозиції. У США в умовах двопартійності (за наявності інших національних партій) правова та інституційна інфраструктура влади (особливо під час виборчих кампаній) дає змогу поширювати дискусію між політичною більшістю і меншістю за межами парламенту, підтримує її на рівні виконавчої влади і в суспільстві. Зазначається, що в Німеччині політична опозиція (насамперед, партії та (або) коаліції партій, які не мають більшості в парламенті) може бути почута в міжфракційній дискусії (зокрема, порядок денний Бундестагу формується на основі консенсусу)¹¹.

Уряд Німеччини може у своїй діяльності спиратися як на більшість у парламенті, так і на меншість. Підтримка уряду парламентською меншістю відбудеться, якщо остання проголосує за довіру уряду. Політична опозиція може інституційно відіграти вирішальну роль у висуванні резолюції про недовіру уряду. Опозиція повинна буде представити докази того, що вона може підтримати новий уряд, оскільки збере під свої “прапори” абсолютну більшість парламентарів, які виступають за нового бундесканцлера.

Другий випадок реалізації “жорсткої” моделі правового регулювання. *Політична опозиція визнається та інституціалізується в парламенті.* “Жорстка” модель полягає в можливості парламентської меншості безпосередньо впливати на уряд. Йдеться про правові механізми парламентського контролю, при яких визнана та інституціалізована парламентська опозиція самостійно виступає ініціатором різних форм парламентського контролю. При цьому варто зазначити, що якщо парламентська опозиція формалізована, а законодавчий і представницький орган не наділені належним парламентським контролем, то, очевидно, “жорстка” модель правового регулювання не може відбутися. Відповідно, якщо парламентський контроль розвинений достатньо, але “малі” фракції (депутатські групи, об’єднання) не можуть без підтримки більшості ініціювати контрольні механізми, то про “жорстку” модель також не може бути мови. Положення Конституції Португалії являють собою приклад “жорсткої” моделі правового регулювання інституту політичної опозиції. Згідно з Конституцією Португальської Республіки (частина 3 статті 176) всі парламентські

---

¹¹Шаповал В. М. Зарубіжний парламентаризм / В. М. Шаповал. – К. : Основи, 1993. – 143 с.

групи мають право брати участь у складанні порядку денного засідань, за критеріями, встановленими Регламентом, з урахуванням позиції партій меншості або партій, що не представлені в уряді.

Можливості прямого впливу парламентської опозиції на уряд навіть у вигляді ініціювання форм парламентського контролю є певною “страховкою” у випадках домінування в парламенті лише однієї партії, мандатів якої достатньо для того, щоб не враховувати думку меншості. *Передача механізмів прямого впливу на уряд в руки політичної опозиції* дає змогу також уникнути “пробуксовок” парламентського контролю, коли парламентська більшість (незалежно від того, чи буде це домінуюча партія або коаліція партій) стає абсолютно лояльною до уряду або коли вона працює з ним в унісон в умовах парламентської республіки. Через функціональне та персональне зрощування уряду і парламентської більшості відбувається послаблення політичної опозиції і пропонує нею альтернатив. Політична конкуренція в системі влади стає мінімальною. Це тим більше очевидно в державах, в яких політична меншість не бере участі у формуванні уряду.

Наділення парламентської меншості **спеціальними можливостями** під час парламентського контролю гарантує реалізацію ними відповідних ініціатив на адресу виконавчої влади.

Формалізація політичної меншості не зводиться до забезпечення принципу партійної пропорційності у структурі та діяльності законодавчого і представницького органу. Незалежно від формалізації парламентської опозиції, виходячи із соціально-політичної природи народного представництва, в будь-якому парламенті так чи інакше має забезпечуватися принцип пропорційності інтересів об’єднань депутатів залежно від їх електоральної підтримки. Реалізація народного представництва веде до забезпечення “дзеркального” відображення у внутрішньому устрої та організації роботи парламенту настроїв і думок виборців, але ще не формалізує парламентську меншість. Втілення ж “жорсткої” моделі правового регулювання опозиційної діяльності можливе при її прямому визнанні та інституціоналізації.

Конституційні положення щодо формалізації парламентської опозиції і наділення її преференціями слід оцінювати крізь призму інституційної системи влади і багато в чому залежать від політичної кон’юнктури.

Навіть у Франції, в якій політична меншість формально визнана і інституціоналізована, виділяються тенденції, що обмежу-

ють політичний простір опозиції. Зазначається, що після внесення поправок до Конституції і Регламенту Національних Зборів зовні престиж опозиції зріс, але її повноваження звузилися. Не можна визнати важливими можливості опозиції впливати на Уряд і визначати раз на місяць порядок денний на тлі юридичних противаг у цій процедурі самого Уряду та обмеження впливу опозиції на політичному рівні. Тому основним ресурсом функціонування політичної системи Франції визнаються механізми звернення в ЗМІ, вільні вибори та інші інститути, що підтримують політичну конкуренцію¹².

Так, в Південно-Африканській Республіці лідер опозиції обирається парламентським шляхом. У Регламенті Національної асамблеї (нижньої палати парламенту ПАР) передбачається процедура визнання лідером опозиції лідера найбільшої опозиційної партії, представленої в парламенті¹³.

Політичний аналіз правових та інституційних умов функціонування влади ПАР вносить корективи в “ідеальні” уявлення про конституційно-правовий статус політичної опозиції. Зокрема, наголошується, що Конституція ПАР приділяє більше уваги представництву білої меншості, ніж захисту прав політичної опозиції. Незважаючи на консолідацію двох сильних опозиційних партій у 1994 і 2009 роках, Африканський національний конгрес (АНК) як і раніше, контролює майже 2/3 місць у парламенті. З урахуванням значних інституційних заохочень партійної лояльності, згідно з виборчою системою ПАР контроль законодавців над діяльністю уряду, підтримуваного АНК, як і раніше, обмежений навіть в умовах більш консолідованої опозиції.

Спостерігається цікаве явище – заповнення практикою **Конституційного суду** нестачі опозиційного впливу на перебіг суспільно-політичної дискусії. Зокрема, Суд, що оцінює політику уряду з точки зору її обґрунтованості та відповідності результатів його діяльності намірам, дав набагато більше продуктивного аналізу соціальної політики і розвинув демократичну дискусію в ПАР, ніж усі парламентські дебати за порівнянний період (1994–2004 рр.). Бажання і можливість Суду оцінювати політику уряду сприяли

---

¹² Беше-Головко К. Конституционная логика многопартийной системы Франции / К. Беше-Головко // Сравнительное конституционное обозрение. – 2010. – № 4(77). – С. 11–14.

¹³ Луць Л. А. Сучасні правові системи світу : навч. посіб. / Л. А. Луць. – Львів : Юрид. ф-т Львівськ. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. – 234 с.

створенню не тільки системи відповідальності уряду, а й формуванню в суспільстві уявлення про те, що уряд можна змусити відповідати за свої дії. Забезпечення обговорення судових рішень та створення презумпції відповідальності уряду наповнили функції демократичної опозиції.

Визнання та інституціоналізація політичної опозиції вимагають наповнення реальним вмістом її конституційно-правового статусу. При “жорсткої” моделі правового регулювання в конституційно-правовий статус політичної опозиції включаються такі елементи: місце політичної опозиції в суспільстві і державі, в системі поділу влади і в парламентському процесі, її соціально-політична роль і призначення; загальна правоздатність опозиції у зв’язку з її включенням в конституційно-правові відносини (йдеться про інституціоналізацію); правові зв’язки політичної опозиції, зміст яких є передумовою володіння правами і несення обов’язків (характеристика опозиції у зв’язку з її взаємовідносинами з більшістю та іншими суб’єктами суспільно-політичної системи), **права та обов’язки політичної опозиції**, її відповідальність; гарантії стійкості й реальності правового стану політичної опозиції (гарантії організації та діяльності політичної меншості – система правових умов, засобів і способів, що забезпечують його гідне існування і розвиток). Конституційно-правовий статус охоплює не тільки формалізоване право, але і найрізноманітніші конституційно-правові відносини. Він являє собою конструкцію, що поєднує нормативні характеристики, теоретичні уявлення і практику реалізації правових норм.

Поряд з конституційно-правовим статусом слід виділяти і правовий інститут політичної опозиції. Останній є важливим для розуміння системи нормативного правового регулювання (законодавства) у сфері організації і діяльності політичної меншості. “Правовий інститут” відрізняється від категорії “конституційно-правовий статус”. Інститут має суворо нормативну спрямованість і обмежений рамками догми права. Тому під правовим інститутом політичної опозиції слід розуміти сукупність конституційно-правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини. Інститут виступає свого роду нормативною характеристикою суб’єкта конституційно-правових відносин (політичної опозиції), розкриває в різних аспектах його (її) правове становище, відіграє обслуговуючу роль стосовно статусу.

До правового інституту політичної опозиції в рамках “жорсткої” моделі правового регулювання входять норми, що регулю-

ють суспільні відносини у сферах розвитку політичного плюралізму, політичної конкуренції, багатопартійності; закріплення конституційного права на опозиційну діяльність; визначення взаємовідносин між парламентом, президентом і урядом; організації та діяльності парламенту. *Склад правовідносин за участю політичної опозиції* включає всі необхідні елементи: суб'єкти – політичні меншість і більшість, об'єкти – опозиційні думки і публічно-владні рішення, кореспондуючі права та обов'язки меншості і більшості, відповідальність суб'єктів за протиправні дії (бездіяльність).

Елементи конституційно-правового статусу політичної опозиції фіксуються в конституціях і нормативних правових актах. В умовах “жорсткої” моделі правового регулювання визнання та інституціоналізація політичної опозиції, як правило, фіксується на рівні конституції.

Згідно з Конституцією Португальської Республіки (Стаття 114. Політичні партії і право на опозицію) політичні партії беруть участь у роботі органів, обраних на основі загального і прямого виборчого права відповідно до їх представництва, яке визначено виборами. За меншістю визнається право на демократичну опозицію згідно з Конституцією. Політичні партії, які представлені в Асамблеї Республіки, але не входять в Уряд, користуються, зокрема, правом на отримання регулярної інформації безпосередньо від Уряду про вирішення основних питань, що становлять суспільний інтерес, при цьому таким самим правом користуються політичні партії, представлені в будь-яких інших асамблеях, сформованих шляхом прямих виборів, відносно відповідних виконавчих органів, до складу яких ці партії не входять.

Випадки прийняття спеціального закону про конституційно-правовий статус політичної опозиції поодинокі. Так, у Республіці Кабо-Верде діє Закон про правовий статус демократичної опозиції 1991 року. Положення конституції про політичну опозицію можуть діставати розвиток у регламенті парламенту (палати), в актах парламенту, в законах про уряд, про взаємодію парламенту і уряду. Є приклади гарантування політичної опозиції в законах про політичні партії¹⁴.

Треба враховувати, що встановлення положень про політичну опозицію на такому високому рівні правового регулювання, як

---

¹⁴*Берназюк І. М.* Правова регламентація опозиційної діяльності в зарубіжних країнах / І. М. Берназюк // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 48–53.

конституція, ще не гарантує визнання та інституціоналізацію політичної меншості. Декларативне проголошення гарантій політичної опозиції в статті конституції може не знаходити розвитку в її наступних положеннях про порядок формування уряду, парламентський контроль, про вплив на політику виконавчої влади. У даному випадку мова може йти не про визнання політичної опозиції, а про “терпимість” суспільства і держави відносно опозиційної діяльності.

Наявність у конституціях положень про можливість політичної опозиції давати кадрові рекомендації щодо складу уряду та інших органів буде більше схоже на декларацію, ніж на “жорстку” модель правового регулювання, якщо остаточне вирішення питання про призначення кандидатури віддається на відкуп уповноваженій особі, формально не пов’язаної рекомендаціями політичної меншості. Так, на користь врахування думки політичної опозиції можна було тлумачити частину 2 статті 111 Конституції Російської Федерації, відповідно до якої пропозиція про кандидатуру Голови Уряду Російської Федерації має бути внесена не пізніше двотижневого терміну після вступу на посаду новообраного Президента Російської Федерації. Разом з тим автори конституційного тексту, очевидно, спочатку розраховували не так на консультації, як на одноосібне рішення глави держави. Для консультацій з лідерами парламентських фракцій цього терміну мало. Якщо більшість у Державній Думі виявиться нестабільною, їй буде потрібна підтримка інших фракцій і додатковий час для переговорів¹⁵.

Ігнорування думки опозиції не спостерігається в державах, в яких діють історичні традиції цивілізованого “суперництва” більшості і меншості при здійсненні влади. Одним з яскравих прикладів цього є Великобританія. Хоча положення про участь опозиції у формуванні деяких органів досить поширені в зарубіжних країнах.

У складі верхньої палати парламенту Багамських Островів (Сенат) забезпечується участь опозиції. Сенат складається з 16 членів. Дев’ять призначає генерал-губернатор (він представляє королеву Великобританії) за рекомендацією прем’єр-міністра, тобто лідера партії чи коаліції, що має більшість у нижній палаті

---

¹⁵Кузьмич Н. В. Опозиційна діяльність в Російській Федерації: до питання про прийняття федерального закону / Н. В. Кузьмич // Сучасне право. – 2007. – № 6; УПС КонсультантПлюс”.

парламенту (Палаті Зборів). Чотирьох сенаторів призначає генерал-губернатор за рекомендацією лідера опозиції – найбільшої опозиційної партії в Палаті Зборів, а трьох сенаторів – за рекомендацією прем'єр-міністра після консультації з лідером опозиції. Таким чином, чотири місця для опозиції в Сенаті завжди забезпечені. Що стосується трьох місць, то за останні 30 років опозиція отримувала і одне, і два, і три місця залежно від величини фракції в Палаті Зборів.

За Конституцією Гренади чверть членів Сенату (верхньої палати парламенту) і третина членів Комісії по межах виборчих округів призначаються генерал-губернатором, що діє відповідно до рекомендацій лідера опозиції. Лідер опозиції призначається генерал-губернатором з числа депутатів Палати представників (нижньої палати парламенту), оскільки він користується підтримкою найбільшої кількості депутатів палати, що перебувають в опозиції уряду (ст. 66 Конституції Гренади).

Конституція Ямайки зобов'язує генерал-губернатора радитися з лідером опозиції з низки питань. За рекомендацією лідера опозиції призначається майже половина членів Постійного комітету Палати представників Ямайки (до компетенції комітету входить відстеження числа виборчих округів та їх меж), а також третина сенаторів (членів верхньої палати парламенту Ямайки).

При оцінці наповнення конституційно-правового статусу та інституту політичної опозиції реальним змістом, як уже зазначалося, не варто забувати і про інституційні основи функціонування влади, що реально склалися, які багато в чому залежать від політичної кон'юнктури. Від “красивих” конституційних формул про гарантії опозиційної діяльності, що не знайшли розвитку в законодавстві і використовуються на догоду політичній кон'юктурі, може не залишитися і сліду.

Перш ніж переходити до опису “м'якої” моделі правового регулювання опозиційної діяльності, необхідно розставити акценти в понятійному апараті.

Правове поняття “опозиційна діяльність” відрізняється від поняття “політична опозиція” за суб'єктами і формами прояву. Опозиційна діяльність може здійснюватися будь-якими суб'єктами суспільно-політичної системи: політичними партіями, громадськими об'єднаннями, окремими громадянами. Вони опонують владі, насамперед, за допомогою основних прав і свобод, які реалізуються в цілях опозиційної діяльності (свободи думки і слова,

свободи маніфестацій, свободи зборів). Формами прояву опозиційної діяльності є політичні акції, публічні заходи протестного характеру, преференції “малим” партіям та іншим об’єднанням громадян, які беруть участь у суспільно-політичному житті. Опонування владі пов’язано і з роботою журналіста, аналітика, експерта, що публікують матеріали (оголошується опозиційні думки), в яких критикуються посадові особи та (або) політика уряду.

Поняттям же “політична опозиція” характеризують тільки визнану та інституціалізовану в такій якості політичну меншість, певним чином “вбудовану” в систему влади (наприклад опозиційна партія, опозиційне об’єднання депутатів). Прояв активності формалізованої політичної опозиції окреслено рамками її конституційно-правового статусу. Діяльність політичної опозиції в стінах парламенту і за його межами здійснюється в рамках, закріплених конституцією і нормативно-правовими актами прав і обов’язків меншості та більшості, яка протиставлена їй.

Розстановка акцентів в розглянутих поняттях узгоджується з методологічним і загальнотеоретичним підходами до розуміння суті політичної опозиції, насамперед в тих зарубіжних країнах, в яких опозиція визнається та інституціоналізується. Розширений підхід до сутності політичної опозиції виходить з того, що до неї відносять усі прояви інакомислення і суспільного невдоволення в суспільстві і державі, вузький підхід орієнтований на віднесення до опозиції сукупності партій, організацій та рухів, відсторонених тією чи іншою мірою від влади.

Якщо враховувати відмінність між поняттями “опозиційна діяльність” і “політична опозиція”, то, власне кажучи, некоректно вести мову про “жорстку” модель правового регулювання опозиційної діяльності. Правильно було б говорити про “жорстку” модель правового регулювання діяльності політичної опозиції. Якщо ж не враховувати відмінність між зазначеними категоріями чи інакше розставляти акценти в їх смисловому значенні, наприклад вважати опозиційну діяльність більш широким поняттям, що включає інститут політичної опозиції, то формулювання двох виділених моделей можна визнати допустимими.

Водночас відмінність між поняттями “опозиційна діяльність” і “політична опозиція” за суб’єктами і формами прояву має важливе значення для назви закону (розділу конституції, регламенту, розділу або глави закону), в якому регулюються відповідні сфери суспільних відносин. Предметом Закону “Про правові га-

рантії опозиційної діяльності” повинно бути широким коло суб’єктів і різні прояви активності громадян та їх об’єднань у зв’язку з приводу опонування владі. Предметом ж Закону “Про політичну опозицію, її права та гарантії діяльності” повинно стати регулювання конституційно-правового статусу власне політичної меншості. Втім, як показує зарубіжний досвід, немає необхідності в регулюванні конституційно-правового статусу політичної опозиції окремим законом. Цьому питанню, як правило, присвячений ряд нормативних правових актів. Правове регулювання опозиційної діяльності може здійснюватися через поточне законодавство, що визначає порядок реалізації та гарантії основних політичних прав і свобод.

Зміст “м’якої” моделі правового регулювання. Опозиційна діяльність не пов’язується з “професійною” діяльністю формалізованого об’єднання громадян, вбудованого в систему влади що визначає сутність функціонування органів. Ця діяльність розуміється максимально широко і уподібнюється свободі інакомислення, що пронизує всі сфери суспільно-політичного життя. Поняття опозиційної діяльності відповідно до “м’якої” моделі правового регулювання знаходило відображення в російських законопроектах.

В умовах “м’якої” моделі максимально забезпечується політична конкуренція. Участь уповноважених суб’єктів у суспільно-політичному житті, в тому числі у виборах, не обумовлена обтяжливими вимогами. “Малі” партії та громадські об’єднання, що не мають статусу політичних партій, наділяються широкими можливостями впливу на владу. Встановлюються достатні гарантії свободи думки і слова, включаючи інакомислення у вигляді критики посадових осіб та політики уряду. Розвиненим є законодавство про публічні заходи. Суб’єктом опонування владі у встановлених конституційно-правових формах визнається як об’єднання громадян, так і окремих громадян – носій основних прав і свобод. Це особливо актуально щодо діяльності журналістів, аналітиків, експертів, які критикують посадових осіб та (або) уряд. Разом з тим, щоб уникнути “розмивання” змісту опозиційної діяльності, необхідно прагнути до “укрупнення” розуміння її суб’єктного складу. Вона за своєю суттю характеризується організованістю, структурованістю, впорядкованістю і не має стихійного характеру. Суб’єктам цієї діяльності повинні визнаватися, насамперед, об’єднання громадян. Це необхідно для чіткості розуміння опозиційних заяв виборцями та органами

публічної влади, а також для єдиного підходу до правового регулювання комплексу однорідних суспільних відносин.

В умовах “м’якої” моделі правового регулювання в законодавчому та представницькому органі може формалізуватися парламентська опозиція, яка на відміну від “жорсткої” моделі не наділяється преференціями в процесі парламентського контролю. Можливості опонування владі, як правило, не виходять за межі парламентської дискусії. Політична меншість функціонує більше як опоненти більшості парламентарів. Як вже зазначалося, забезпечення принципу партійної пропорційності у внутрішньому устрої та організації роботи парламенту – традиційна форма забезпечення народного представництва. Тому реалізація зазначеного принципу ще не тягне за собою визнання та інституціоналізацію парламентської опозиції. При цьому варто враховувати, що в державах принцип партійної пропорційності може забезпечуватися по-різному.

В США керівництво всіма комітетами належить партії, що перемогла. У ряді комітетів опозиція і правляча партія мають рівне число місць, особливо якщо мова йде про комітети, що розглядають питання депутатського імунітету і, можливо, про деякі слідчі комітети. В ізраїльському Кнесеті позиції розподіляються відповідно до розстановки сил у парламенті. У 1994 році при парламентському розподілі місць у комітетах Угорщини опозиція отримала великі преференції. У Німеччині навіть тривалість виступів визначається пропорційно до чисельності фракцій¹⁶.

При цьому буває складно визначити межу, яка розділяє положення про реалізацію принципу партійної пропорційності і положення про визнання і інституціоналізацію парламентської меншості. Очевидно, що гарантії “малим” партіям не можуть уподібнюватися квотами на керівні пости і рівномірному розподілу місць у комітетах і комісіях, хоча це, безумовно, насичує статус “малих” партій як опозиційних.

Про визнання та інституціоналізації парламентської опозиції можуть свідчити, наприклад, преференції участі меншості в складанні порядку денного парламенту (палати) або виділення спеціального часу для оприлюднення опозиційних думок щодо законопроектів. Формалізація парламентської меншості тим більше

---

¹⁶Шайо А. Самоограничение власти. Краткий курс конституционализма / А. Шайло. – М. : Юристь, 2001. – С. 151.

відбудеться, якщо в регламенті (законі про устрій і організацію роботи парламенту або палати) будуть встановлені критерії ідентифікації “малої” партії або депутатської групи як політичної опозиції. У будь-якому випадку певний ступінь забезпечення принципу партійної пропорційності у внутрішньому устрої та організації роботи парламенту якщо не свідчить про визнання та інституціоналізацію парламентської меншості, то сприяє руху до формалізації політичної опозиції. Якщо ж встановлені гарантії участі “малих” партій у парламентській дискусії незначні або їх дієвість поставлена в залежність від “прихильності” більшості (норми можуть бути декларативні і відчувати вплив політичної кон’юнктури), то не буде спостерігатися і очевидного руху до визнання та інституціоналізації парламентської опозиції. Наступним кроком в її розвитку можуть стати спеціальні можливості впливу парламентської меншості на уряд і, відповідно, безпосередня вбудованість в систему влади.

Нормативний прояв “м’якої” моделі правового регулювання опозиційної діяльності. У рамках цієї моделі конституційно-правовий статус парламентської меншості знаходить відображення в регламенті парламенту (палати) або в законі про устрій і організацію роботи цього органу. Конституційно-правові статуси інших суб’єктів опозиційної діяльності наповнюються різним законодавством, яке має різну “тематичну” спрямованість”. Це означає, що опозиційна діяльність, яка розвивається в процесі реалізації основних прав і свобод особистості, регулюється законами, прийнятими в конкретних сферах суспільних відносин: про вибори, про політичні партії, про засоби масової інформації, про збори громадян, про маніфестації. Конституційно-правовий статус парламентської меншості включає ті самі елементи, які виділяються при “жорсткій” моделі правового регулювання опозиційної діяльності. Конституційно-правовий статус інших суб’єктів опозиційної діяльності, увійшовши в конкретні сфери суспільних відносин, пов’язаних з опонуванням владі, наповнюється елементами з урахуванням поточного законодавства.

У рамках “м’якої” моделі правового регулювання положення про опозиційну діяльність в конституції не трапляються і не закріплюються в спеціальному законі, хоча появи відповідних норм не можна виключати. Цими положеннями наповнене конституційно-правове законодавство.

Правовий інститут опозиційної діяльності охоплює кілька блоків суспільних відносин: партійне будівництво, виборче право та процес, розвиток суспільно-політичної системи, встановлення і реалізація політичних прав і свобод, забезпечення свободи масової інформації у світлі ведення суспільно-політичної дискусії, парламентська право та процес. У зв'язку з тим, що політична опозиція в рамках “м'якої” моделі не вбудована в систему влади, в правовий інститут опозиційної діяльності не входить механізм взаємодій між парламентом, президентом і урядом.

При “м'якій” моделі правового регулювання правовідносин у сфері опозиційної діяльності включають суб'єктів, яких можна виходячи з наявних правових положень ідентифікувати як меншість і більшість; об'єкти – опозиційні думки і публічно-владні рішення; кореспондуючі права та обов'язки представників опозиційних поглядів та уповноважених органів публічної влади, а також відповідальність суб'єктів за протиправні дії (бездіяльність).

2.4. “Тіньовий” уряд

Багато сфер життя суспільства перебуває поза легальними і публічними відносинами. Тінізація справляє суттєвий вплив на всю сферу державного управління. Поряд з важливими економічними і соціологічними аспектами тіньової діяльності слід виділити її політичний аспект. Його розпізнавання, виявлення дає змогу зрозуміти владно-політичну мотивацію і спрямованість.

Тіньовий аспект фіксується в політичних процесах усіх рівнів: глобальному, регіональному, національно-державному, суб-регіональному, місцевому. Основні причини відведення в “тінь” політичних рішень і дій в першу чергу пов'язані із конкурентними відносинами у політичних процесах, проблемами формування іміджу політичної влади і утримання владного позиціонування.

Неофіційне найменування уряду, сформованого опозиційними політичними силами, – “тіньовий” уряд. Оскільки кожна значна, організовано оформлена відома політична сила головними своїми завданнями, цілями визначає прихід до державної влади, то вона заздалегідь створює найбільш важливі державні структури для можливого політичного владарювання. Однією з цих структур і є тіньовий кабінет, тобто вищий виконавчий орган, який перебуває в тіні. У парламентських державах опозиційні партії створюють всередині партії “тіньовий” уряд, де партійні лідери

заздалегідь розподіляють міністерські портфелі і посади в очікуванні приходу партії до влади.

Тіньовий кабінет складається з голови уряду та міністрів. Опозиційна структура, найчастіше політична партія, формує “тіньовий” уряд з числа своїх найбільш відомих партійних функціонерів. Вони розподіляють місця в уряді, визначають основні функції можливих політико-виконавських ролей. З позицій колективного та індивідуального вираження своїх ролей “тіньовий” уряд у цілому починає готуватися до можливої перспективної діяльності. Оскільки між політичними партіями, що перебувають в опозиції до реального політичного режиму, точиться гостра політична боротьба, яка також охоплює і внутрішньопартійну боротьбу, то схильність до постійних змін, переходу окремих функціонерів з однієї партії в іншу, з одного кабінету в інший, призводять до того, що у складі “тіньових” урядів також спостерігаються “переміщення”. Важливо підкреслити також, що змістова платформа “тіньових” урядів відповідає кон’юктурі, оскільки головне в ній – прихід до влади, а не прагнення реалізувати владу, хоча і перспективно можливо.

Такі кабінети можуть мати офіційний статус, а їх члени отримуватимуть надбавку до депутатської заробітної платні. Особливо часто цей термін застосовується до держав Вестмінстерської системи, передусім до британського “тіньового” уряду офіційної опозиції. Вестмінстерська система – демократична парламентська система державного управління, побудована на принципах державної моделі Великобританії. Свою назву система отримала за назвою Вестмінстерського палацу, в якому проходять засідання парламенту Великобританії.

Тіньовий кабінет офіційної опозиції (англ. Official Opposition Shadow Cabinet) має офіційний статус опозиційного тіньового уряду в британській парламентській системі. Головна опозиційна партія в парламенті має статус “офіційної опозиції”, отримує додаткове фінансування на політичну діяльність, а члени “тіньового” кабінету отримують надбавки до своєї стандартної депутатської платні. Вони покликані контролювати роботу – бути “тінями” міністрів чинного Кабінету. До складу тіньового кабінету входять не всі члени опозиції, а тільки керівники вищої ланки (зазвичай близько 20 осіб). Лідер опозиції формує кабінет і визначає надбавку до депутатської платні.

Для ефективної роботи тіньового уряду його представникам у будь-яких умовах необхідно професійно та жорстко відсте-

жувати кожен крок представників влади, аналізувати його, критикувати і пропонувати власне розумне рішення.

2.5. Політичне “ренегатство”

Політичне ренегатство, прозване у народі “тушкуванням”, – ганебна прикмета сучасного українського парламентаризму. Деякі вітчизняні політики цілком серйозно стверджують, що політичне ренегатство є витвором сучасних реалій вітчизняної політичної системи. Але це далеко не так.

Ренегат (лат. *renegatus*, від *renego* – “зрікаюся”) – особа, яка перейшла з одного віросповідання в інше; в переносному розумінні – людина, яка змінила свої переконання і перейшла в табір супротивників; відступник, зрадник.

Якщо взяти за точку відліку *Біблійну історію*, то першим у світі ренегатом був ще архангел Станайл, який повстав проти Бога-Творця. Ренегатами були Адам і Єва, Каїн, Мойсей, Давид та інші біблійні персонажі.

Яскравим, і мабуть першим історично зафіксованим на теренах Європи прикладом саме політичного ренегатства стала історія афінського стратега Алквіада, що її розповіли Фуکیدід і Ксенофонт: *Алквіад народився в аристократичній родині. Свою активну політичну діяльність він розпочав, виступивши прихильником відновлення військових дій проти Спарти. Ставши стратегом, він круто змінив зовнішню політику Афін. У 418 р. до н. е. він створив нову антиспартанську коаліцію. Відправлений з флотом в Сицилію, був відкликаний до Афін для судового розгляду. Побоюючись за своє життя, Алквіад перейшов на бік Спарти. На батьківщині він був заочно засуджений. Алквіад дав спартянцям кілька цінних порад, якими Спарта скористалася і які ледь не призвели Афін до повної поразки у війні. Алквіад здобув великий авторитет у Спарті, але незабаром втік до перського сатрапа Тіссаферна і потім з його допомогою повернувшись на батьківщину, де він був призначений стратегом-автократором (головнокомандувачем армії і флоту). Після поразки, якої зазнав афінський флот у його відсутність, Алквіад змушений був відправитися у вигнання. Після перемоги Спарти в Пелопоннеській війні Алквіад був убитий політичними суперниками.*

Інший класичний приклад політичного ренегатства, але вже часів Давнього Риму – Йосип Флавій (Йосеф бен-Мататіягу), який

належав до числа найбільш цікавих людей давнини. Спершу він був одним з керівників іудейського повстання і мужньо боровся із римськими легіонами. Але, потрапивши в полон і уникнувши страсти, до якої засудили інших вождів іудейського повстання, він дивним чином протягом всього свого наступного життя користувався довірою й покровительством трьох римських імператорів. Співвітчизники-сучасники затаврували його як зрадника і ренегата, але за іронією долі згодом виявилось, що мало у кого є такі заслуги перед єврейським народом, як у нього – автора унікальних історичних творів.

Наведені приклади – це факти, так би мовити, “зовнішньо-політичного” ренегатства, яке можна кваліфікувати як зраду Батьківщині. Але історія античної демократії просто переповнена прикладами внутрішньополітичного ренегатства. Саме в античній Римській Республіці були вироблені найдієвіші й дотепер “знаряддя” політичного ренегатства: **підкуп, залякування і шантаж.**

Підкуп – передача матеріальних благ або обіцянка їх передачі в обмін на порушення підкупуваним своїх договірних зобов’язань або посадових обов’язків. Підкуп службовця – різновид корупції – називається дачею хабара.

Залякування – це погроза або інші дії з наміром заподіяння шкоди людині, її родичам або друзям, її майну або іншим інтересам. Така дія є потенційним порушенням прав людини, і хоча може залишитися невиконаною, вона здатна порушити фізичну і психічну недоторканність людини, змусити змінити хід життя (покинути країну, змінити місце перебування, припинити свою участь у якійсь діяльності тощо). Залякування може сильно вплинути на людину, порушити її нормальне життя, оскільки вона знає, що такі погрози часто передують смерті, ув’язненню, катуванням, жорстокому або такому, що принижує гідність, поводженню, викраденню або іншим формам порушення прав. Існує два типи залякування:

- індивідуальне: спрямоване проти певної людини;
- колективне: відносно певної групи людей: правозахисників, керівників громадських організацій, лідерів спілок або студентства, адвокатів, членів політичних партій тощо.

Шантаж (фр. *chantage*) – залякування погрозою викрити або розголосити з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити кого-небудь. У наш час слово “шантаж” нерідко використовується в широкому розумінні – як загроза будь-яких негативних наслідків у разі невиконання вимог.

Може скластися враження, що політичне ренегатство є продуктом античної демократії й парламентаризму. Частково це саме так. **Політичне ренегатство як явище виникає там, де державне рішення приймають більш ніж дві особи.** І не дарма на вершині державно-управлінської піраміди Римської Республіки стояли саме дві рівнозначні політичні особи (консули).

У Європі середніх віків і Нового часу термін “ренегат” означав християнина, який перейшов на бік мусульман (арабів, турків) і навернувся в іслам. У державному апараті й армії Османської імперії християни-ренегати були масовим явищем. Це були як християни із завойованих турками земель (греки, серби, албанці), так і численні авантюристи із Західної Європи (італійці, французи, німці, голландці), які прагнули зробити кар’єру при султанському дворі. Роль ренегатів у розквіті в XV-XVI століттях і наступному занепаді Османської імперії оцінюється істориками як вкрай суперечлива. З одного боку, безсумнівний їх внесок у розвиток турецької державності в період османської експансії, з другого боку, відзначається їх абсолютна безпринципність, споживацьке ставлення до нової батьківщини, лицемірство навернення в іслам, що призвели, зрештою, до розмивання національної ідентичності османського етносу. Але тут знову скоріше йдеться про релігійне і національне, а не політичне ренегатство. Втім, достатньо і прикладів того, як **національне і політичне ренегатство перетворюються одне в одне.**

Сучасна демократія також не пододала ганебного явища політичного ренегатства, а лише вдосконалила його механізми. Зокрема, сучасні **механізми лобіювання** дають змогу потенційному політичному ренегату змінити свою політичну позицію, не втрачаючи свого політичного іміджу.

Лобізм (від англ. слова *lobbi*, що означає вестибюль, передпокій, кулуари), можна вважати однією з найпоширеніших форм впливу добровільних об’єднань людей (груп інтересів) на органи влади в сучасних демократичних суспільствах. Політичного відтінку це явище набуло в XIX столітті у США. Тоді міністри й сенатори у вестибюлях готелів, де вони відпочивали, часто зустрічалися з виборцями, громадянами країни, вислуховували їхні прохання.

Поступово ці “зустрічі” перетворилися на різновид вигідного політичного бізнесу, а слово **лобіювання** стало означати купівлю голосів за гроші. Нині під лобізмом розуміється, як правило, розгалужена система контор і агентств монополій або організованих

груп при законодавчих і урядових органах, що чинять тиск (від переконання до підкупу) на представників останніх із метою ухвалення рішень (прийняття або блокування розгляду парламентом певних законів, отримання урядових замовлень, субсидій тощо) в інтересах організацій, які вони представляють. Є й інші визначення (автори нарахували близько 30), які відрізняються не принциповими, а суто суб'єктивними оцінками цього явища. Зокрема, науковцями не заперечується факт, що лобіювання – це вплив зацікавлених груп на прийняття рішень владними структурами. Тривають дискусії лише щодо того, хто є суб'єктом лобізму (зацікавлені групи чи групи тиску), наскільки це явище вписується у правові та моральні норми життєдіяльності суспільства, чиї інтереси відбиває лобістська діяльність (суспільні, замовника або власні тощо).

Втім, слід зазначити, що правове, цивілізоване застосування механізмів лобіювання *стає також дієвим зряддям діяльності політичної опозиції.*

Поступово виробляються й **механізми протидії політичному ренегатству**, серед яких:

Мажоритарні вибори без участі політичних партій разом з відмовою від створення в парламенті формальних депутатських фракцій і об'єднань (*недолік – применшують роль політичних партій*). Мажоритарна виборча система – порядок визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат, який одержав на виборах більшість (абсолютну чи відносну) голосів виборців. Мажоритарні системи можуть бути:

а) відносної більшості (обраним вважається депутат, який отримав найбільшу кількість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, а у випадку рівності голосів питання вирішується шляхом жеребкування або проведення повторних виборів (Україна та більшість інших країн світу);

б) абсолютної більшості (обраним вважається депутат, за якого проголосувало більше половини виборців, що прийшли на вибори, тобто 50% + 1 голос. У разі, якщо жоден кандидат не набрав необхідної кількості голосів, організовуються повторні вибори, в яких беруть участь 2 кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів (Франція, вибори Палати представників Австралії);

в) кваліфікованої більшості (обраним вважається кандидат або список, який отримав певну кваліфіковану більшість голосів виборців, яка є більшою за абсолютну (2/3, 3/4). Така система трап-

ляється дуже рідко через її низьку результативність. Застосовується у Чилі, до 1993 року в Італії при виборах Сенату.

Відкриті партійні списки (*недолік – не гарантує уникнення політичного ренегатства*). Депутати обираються за партійним списком, але залишаються “прив’язаними” до окремого виборчого округу. У такому випадку і партія, і депутат несуть спільну відповідальність перед виборцями. Або має місце пропорційна виборча система із застосуванням **преференційних списків**, яка є найпоширенішою серед держав-членів ЄС (Австрія, Бельгія, Данія, Греція, Нідерланди, Швеція, Польща).

Імперативний мандат (*недолік – нівелює “політичну індивідуальність” депутата*) – правило, згідно з яким депутат представницького органу влади зв’язаний наказами виборців і протягом усієї своєї діяльності відповідальний перед ними. При цьому законодавчо закріплена можливість дострокового відкликання депутатів, що не виправдали довіри виборців. Імперативний мандат існує, в основному, в соціалістичних, але подекуди і в деяких інших країнах. У державах ліберальної демократії імперативний мандат, як правило, не застосовується через його суперечність принципу національного представництва. Одним з винятків є імперативний мандат в одній з палат парламенту Німеччини – Бундесраті, що формується не виборцями, а урядами земель федерації: депутати зобов’язані дотримуватися рекомендацій своїх урядів. При імперативному мандаті депутат може бути відкликаний виборцями та відповідною політичною партією на підставі:

- порушення депутатом Конституції і законів країни;
- незадовільного виконання депутатських обов’язків, визначених законодавством;
- використання депутатського мандата в особистих та корисливих цілях, систематичного порушення норм етики і моралі.

Професіоналізація депутатської діяльності – депутат парламенту здійснює свою депутатську діяльність не лише як основний і єдиний вид професійної діяльності, але й на час здійснення депутатських повноважень передає управління своїми бізнесовими та більшістю майнових прав *спеціальній державній установі*. При цьому його доходи й видатки підлягають **суворому державному й громадському контролю**.

Відмова від депутатської недоторканності та посилена відповідальність за корупційні діяння. Депутатська недоторканність (іmunітет) передбачає неможливість притягнення депу-

тата до юридичної відповідальності за діяння, які містять ознаки злочинів та/або правопорушень, без попереднього санкціонування парламентом (в деяких випадках – після прямої заборони притягнення депутата до відповідальності).

Визначення меж імунітету виходить з того, що він покликаний забезпечити незалежність депутатів та їхню можливість безперешкодного здійснення покладених на них обов'язків. Загалом він захищає парламентарів від усіх форм арешту та переслідувань без даної парламентом згоди на це. Проте це правило має кілька винятків: у країнах, що належать до системи загального права, та в деяких інших країнах недоторканність поширюється виключно на цивільні справи (Австралія, Великобританія, Іспанія, Ірландія, Мальта, Канада, Колумбія, Нова Зеландія); в Австрії, Німеччині, Киргизстані, Латвії, Росії, Словаччині – на адміністративні правопорушення включно; у Молдові – на усі правопорушення, крім спеціально визначених законом. Такі норми були закріплені через необхідність забезпечити присутність депутатів на засіданнях парламенту, чому перешкоджав цивільний або адміністративний арешт. Однак даний привілей не завжди передбачає абсолютне звільнення від відповідальності: наприклад, у Канаді імунітет діє з моменту оголошення результатів виборів, протягом сесії та сорока днів після її закінчення, а також протягом сорока днів після розпуску парламенту. В одних країнах не можна обшукувати парламентарів, їхні офіси або будинки, залучати до попереднього розслідування або розслідування взагалі (наприклад Албанія, Австрія, Білорусь, Грузія, Росія, Туреччина); в інших принцип недоторканності не поширюється на залучення депутатів до процесу розслідування (Франція, Португалія, Японія).

Зрештою, треба створити такі умови, щоб перебування в лавах опозиції для депутата було “вігіднішим”, ніж у складі владної більшості (наприклад – поширення депутатського імунітету лише на членів формальних опозиційних фракцій парламенту).

Поліпшення та спрощення механізмів політичної відповідальності депутата (дострокове відкликання депутата виборцями або політичною партією). За відносно короткий історичний період розвитку України як незалежної держави у нашому суспільстві і вітчизняному політикумі ще не встигли сформуватися і утвердитися сталі політичні норми і традиції, що, як відомо, відіграють важливу роль у будь-якій демократичній політичній системі. Через це на практиці часто трапляються деформації за-

гальноприйнятих у світі демократичних норм і правил, а ключові конституційні принципи, що закладені в основу політичної системи України, не діють або діють частково. На піку політичних конфронтацій це може призводити до затяжних політичних криз. Тому для вітчизняного законодавства надзвичайно актуальним є вдосконалення правових механізмів, що дають змогу спрямувати політичну діяльність суб'єктів політики в конструктивне русло та обмежити деструктивну практику в системі сучасних політичних відносин. Досягнути цього можна шляхом забезпечення реального повновладдя народу України, а також через створення правових засобів та встановлення міри впливу з боку інститутів громадянського суспільства на суб'єктів політики у випадку порушення ними політичних норм, недотримання взятих на себе політичних зобов'язань. При цьому **політична відповідальність** визначається в загальному як відповідальність політиків перед суспільством, на відміну від конституційної відповідальності, яка визначається в загальному як відповідальність політиків перед політиками.

Таке розмежування, з одного боку, створює умови для системного і взаємопов'язаного розвитку інститутів політичної і конституційної відповідальності, а з другого – забезпечує випереджальний розвиток інститутів громадянського суспільства, яким у системі політичної відповідальності відводиться ключова роль. В умовах становлення демократичного суспільства в Україні роль останнього чинника набуває особливого значення.

Сьогоднішня світова, і українська зокрема, політична криза виникла теж не сама собою, а має конкретні причини – людську жадібність, непомірне збагачення, часто кримінальне, одних членів суспільства за рахунок інших. Це, а також разом з іншими “чеснотами” – такими як корупція, коротка історична пам'ять та хронічне зрадництво – є, по суті, найбільшою загрозою для державної безпеки України.

На сьогодні в Україні зареєстровано близько 200 політичних партій, що створює неабиякі проблеми з виборами в органи державної влади всіх рівнів, але водночас є справжнім раєм для політичних ренегатів. Причому, здебільшого політичні платформи цих партій є аморфними і майже нічим не відрізняються. Таким чином, політичний ренегат може “мігрувати” з партії в партію, ніби не втрачаючи “власної” політичної позиції.

Звертає на себе увагу явище що, як правило, до політичного ренегатства схильні не рядові члени партій, а її очільники, які,

прибувши в нове політичне середовище, намагаються знову й відразу зайняти керівне крісло. Є серед політичних “пілігримів” і такі, яким не дісталось місце у прохідній частині в партійному списку до якоїсь ради. Можливо, існують ще якісь дріб’язкові причини цього.

Ганебність політичного ренегатства полягає ще й у тому, що воно сіє зневіру в людських душах, підриває авторитет до політичних партій та й до держави і державних інституцій зокрема. Але то все ніщо порівняно з єдиним, зрозумілим лише професійному ренегату аргументом – корисної доцільності. Емігрувавши на нову посаду у нову чергову політичну партію, з подвоєною енергією він почне агітувати за її програму, але лише до того моменту, поки не надійде нова, “корисніша” пропозиція.

“Тушки”, “зрадники”, “ренегати” – характерні для вітчизняного політичного процесу “персонажі”. У широкому розумінні термін **“політичний ренегат”** застосовується до тих політиків-високопосадовців, хто з кон’юнктурних міркувань змінив свої політичні погляди та (або) силу, яка забезпечила йому місце у парламенті чи іншу високу посаду. Широке розуміння терміна охоплює не лише депутатів-опозиціонерів, що голосують у Верховній Раді України за провладні законопроекти. Термін допускає можливість як виключення, так і добровільного виходу з політичної партії (блоку) політика, втрату ним статусу “тушки”, а також “міграцію” політиків від однієї партії до іншої в межах одного виборчого блоку.

“Тушка” – термін, що вживається щодо депутатів Верховної Ради України, які з особистої матеріальної чи іншої зацікавленості вийшли з фракції, від якої вони балотувалися до Верховної Ради України. Термін також вживається щодо депутатів, які у важливих питаннях голосують за постанови на боці фракцій, до яких не входять і до яких їх виборці не обирали.

Одна з головних причин такого ренегатства – це перехід демократичних процедур політичних процесів у державі під управління великим капіталом, що, в свою чергу, призводить до занепаду демократії і встановлення “олігархічної диктатури”, коли група найбагатших людей країни диктує правила життя всій країні. Якравим прикладом цього явища є продаж місць у партійних виборчих списках, тушкування”, голосування чужими картками на пленарних засіданнях Верховної Ради України, лобізм бізнесових інтересів у місцевих радах тощо.

Таким чином, будь-який бізнесмен у парламенті – це потенційний “ренегат”, оскільки для нього важлива не політична репу-

тація, а збереження бізнесу. Причина цього – відсутність в країні такого політичного інституту, як політична репутація і публічна репутація взагалі¹⁷.

На сьогодні *регулювання діяльності депутатських об'єднань* у Верховній Раді України та участі парламентарів у їх роботі здійснюється нормами законів України “Про Регламент Верховної Ради України”, “Про статус народного депутата України” та відповідних внутрішньопартійних (статут партії) та внутрішньофракційних (Положення про фракцію) документів. Ці акти не відображають певної єдиної цілісної концепції організації функціонування парламентських об'єднань (відсутній єдиний комплексний підхід до визначення статусу, ролі та основних функцій політичних парламентських об'єднань). Як результат маємо цілу низку суперечностей у правовому регулюванні практичної діяльності депутатських об'єднань, що, в свою чергу, призводить до недосконалості вітчизняного інституту парламентських об'єднань¹⁸.

Розгляд партійної організації парламенту був би неповним без характеристики *фракційної дисципліни*. Професор Р.Газан та ряд інших авторів виділяють власне фракційну “єдиність” (англ. cohesion) та фракційну дисципліну¹⁹ як форми вияву фракційної єдності в цілому. Щодо першої, то вона передбачає природну об'єднаність членів фракції в єдину організацію, обумовлену та стимульовану насамперед внутрішніми факторами кожного депутата²⁰, його відчуттям належності до відповідної політичної структури та відповідальності перед нею. Фракційна дисципліна є формою єдності депутатів, зумовленої застосуванням певних зовнішніх факторів впливу. Такі фактори можуть бути як позитивними (заохочення, стимулювання, надання переваг), так і негативними (застосування санкцій).

---

¹⁷Аверченко С. М. Вплив процесів світової глобалізації на формування державної регіональної політики / С. М. Аверченко, П. В. Ворона // Публічне управління: виклики XXI століття : зб. тез XIII міжнар. наук. лонгресу, 21-22 берез. 2013 р. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ Магістр”, 2013. – С. 22–23.

¹⁸Токар О. В. Процедурні та правові аспекти формування депутатських об'єднань Верховної Ради України / О. В. Токар. – К. : НІСД, 2012. – С. 4–7.

¹⁹Hazan R. Y. Introduction. Does cohesion equal discipline? Towards a conceptual delineation / R. Y. Hazan // The Journal of Legislative Studies. – 2003. – Vol. 9(4). – P. 1–11.

²⁰Heidar K. Parliamentary Party Group Unity: Does the Electoral System Matter? / K. Heidar. – Mode of access: <http://www.palgrave-journals.com/ap/journal/v41/n3/pdf/5500158a.pdf>. – Title from the screen.

Для позначення відхилення від фракційної лінії в англійській літературі існує окремий термін “*floorcrossing*” (перетин, перехід зали) – будь-який вид діяльності члена парламенту всупереч позиції, настановам чи лінії своєї фракції. Цей термін історично обґрунтований, виник у Великій Британії й добре зрозумілий у парламентах Вестмінстерської системи. Власне в цих парламентах депутати сидять в розділеній на дві частини залі: з одного боку – більшість (уряд) її Величності Королеви, з другого – опозиція її Величності. Історично тут також застосовувався особливий спосіб голосування шляхом переходу депутатів на ту сторону, яку вони підтримують. Саме тому, щоб проголосувати проти власної фракції, депутат повинен був піднятися і перейти на протилежний від своєї фракції бік зали й натиснути кнопку голосування чи підняти руку. Це було не зовсім комфортно, оскільки було публічним²¹.

“Міграції” депутатів, переходи з однієї парламентської фракції до іншої, з одного боку, підривають не тільки фракційну єдність, а й авторитет парламенту як представницького органу в цілому – це політичний аспект. З другого ж – це необхідний елемент вільного представницького мандата. Разом з тим безумовним є твердження про те, що часті зміни фракційної належності є доказом слабкої партійної системи та відсутності політичної відповідальності”²². Однак є і протилежні приклади, коли депутат об’єктивно залишається в меншості у фракції, яка через певні політичні потреби “коригує” свою позицію та поведінку. Тоді застосовується так зване коаліційне право депутата змінити фракційну належність чи стати незалежним позафракційним. Звісно, аналіз доцільності зміни фракції можна робити тільки в кожному конкретному випадку, “намагаючись розглянути та пояснити причини, з яких депутат змінив свою належність”²³.

Відповідно до конституційно-правової природи парламентських фракцій вони є інструментами забезпечення належного пред-

---

²¹*Crowe E.* Consensus and Structure in Legislative Norms : Party Discipline in the House of Commons / E. Crowe // *The Journal of Politics*. – 1983. – Vol. 45. – No. 4. – P. 907–931.

²²*Saito J.* When Preferences are Not Behavior Explaining Party Switch among Japanese Legislators in the 1990s. / J. Saito. – Режим доступу : <http://www.stanford.edu/~kennimac/Saito-Defection20070605.pdf>. – Title from the screen.

²³*Janda K.* Assessing Laws That Ban Party Switching, Defecting or Floor-Crossing in National Parliaments, paper prepared for the UNDP Workshop Right to Recall : A Right of the Party or of the Electorate? / K. Janda // *Suriname*. – 2007. – 11 August. – P. 1–15.

ставницького діалогу між депутатами та їхніми виборцями. Слід погодитись із думкою С.Деспосато, що “зміна фракційної належності порушує базовий електоральний зв’язок та позбавляє сенсу активність політичних партій”²⁴. На думку деяких авторів, зміна фракційної належності породжує “конфлікт принципу відповідальності та пропорційної виборчої системи. Депутати, що змінюють фракцію за пропорційної системи, перестають бути відповідальними перед виборцями, а це підриває демократичний принцип політичної відповідальності”²⁵.

Разом з тим до певної міри мають рацію В.Гелер та К.Мершон, які стверджують, що “зміна фракції є природним наслідком політичних амбіцій. Як така вона є частиною реакції на застосування фракційної дисципліни. Депутати, повноваження яких порушено фракційною дисципліною, мають стимул змінити фракцію. Депутати, для яких дисципліна є природним елементом фракційного членства, мають менше стимулів для зміни фракції”²⁶. При цьому не слід віддавати перевагу іншій крайності – надзвичайно високому рівню фракційної дисципліни та жорстким інструментам її забезпечення.

Проблема порушення партійної дисципліни існує майже у всіх парламентах світу. Але в усталених демократіях випадки переходу депутата з однієї фракції до іншої є не досить поширеними, бо тягнуть за собою серйозні політичні наслідки (втрата представницького мандата, місця у комітеті, тавро “зрадника”). У політичній практиці таких країн питання запобігання міжфракційним переходам вирішується головним чином за рахунок неписаних політичних традицій, відповідальності політиків та впливу громадської думки.

Щодо практичних прикладів та кількості міжфракційних переходів, то в країнах із розвиненими традиціями парламентаризму це явище не поширене. Більше того, існує певний парадокс,

---

²⁴*Desposato S. Parties for Rent? Ambition, Ideology, and Party Switching in Brazil's Chamber of Deputies / S. Desposato // American Journal of Political Science. – 2006. – Vol. 50, No. 1, (January). – P. 62–80.*

²⁵*Joubert L. The Mandate of Political Representatives with Special Reference to Floor Crossing : A Legal Historical Study / L. Joubert // Pretoria : University of South Africa. – Unpublished Master of Laws Thesis. – P. 179.*

²⁶*Heller W. Dealing in Discipline : Party Switching and Legislative Voting in the Italian Chamber of Deputies, 1988–2000 / W. Heller, C. Mershon // American Journal of Political Science. – 2008. – Vol. 52. – No. 4. – P. 910–924.*

адже в західних демократіях, попри наявність вільного мандата та можливості безперешкодно вийти зі складу фракції, відсоток таких виходів значно менший порівняно із країнами, де встановлюються правові та політичні бар'єри для міжфракційних "міграцій".

Так, "парламентський туризм", як його називає Дж.Оуенс, особливо поширений у "бразильській Палаті депутатів, колумбійській Палаті представників, еквадоріальному Конгресі, постнацистському Бундестазі, індонезійському парламенті після правління Сухарто, ізраїльському Кнесеті, італійській Палаті депутатів та Сенаті, японському парламенті, південно-африканській Національній Асамблеї в постапартеїдний період, у багатьох посткомуністичних парламентах, в тому числі й Україні, країнах Східної та Центральної Європи, країнах Балтики"²⁷.

У США, починаючи з моменту зародження представницької демократії (приблизно з початку 1800-х) і до 2004 року, Т.Нокен та К.Пул ідентифікували 38 міжфракційних переходів у Сенаті та 160 – в Палаті представників²⁸. У межах наведеного предмета аналізу, але в менших часових рамках Т.Нокен виокремив 20 змін фракційної належності в Палаті представників США за період з 1947 до 1997 року²⁹. В канадському федеральному парламенті за період з 1921 до 2005 року було 229 змін фракційної належності, з них 44 – в 2000–2005 роки³⁰.

Р.Андевег, проаналізувавши практику двадцяти парламентів різних скликань (чотири парламенти по 100 і 16 парламентів – по 150 депутатів) Королівства Нідерланди за період з 1945 по 2008 рік, виділив тільки 39 випадків виходу парламентарів зі своїх фракцій у зв'язку із незгодою з позицією фракції. При цьому загальна кількість депутатів за цей період становить близько 2800,

---

²⁷*Owens J.* Explaining Party Cohesion and Discipline in Democratic Legislatures : Purposiveness and Contexts / J. Owens. – Mode of access: <http://westminsterresearch.wmin.ac.uk/1850>. – Title from the screen.

²⁸*Owens J.* Explaining Party Cohesion and Discipline in Democratic Legislatures : Purposiveness and Contexts / J. Owens. – Mode of access: <http://westminsterresearch.wmin.ac.uk/1850>. – Title from the screen.

²⁹*Nokken T.* Dynamics of Congressional Loyalty : Party Defection and Roll-Call Behavior, 1947–97 / T. Nokken // *Legislative studies Quarterly*. – 2000. – Vol. 25. – No. 3. – P. 417–444.

³⁰*Morton D.* A Note on Party Switchers / D. Morton // *Canadian Parliamentary Review*. – Summer 2006. – Is. 4–8. – P. 5.

тобто переходи між фракціями становили 1,4%³¹. Разом із наведеними прикладами можна аналізувати й не настільки високі показники фракційної єдності. В італійській Палаті депутатів, яка вирізняється з-поміж інших європейських країн досить високим рівнем нестабільності фракційного членства, лише з 1996 по 2000 рік було здійснено 208 міжфракційних переходів, що становить 32% складу парламенту відповідного скликання³².

Незважаючи на негативні наслідки міжфракційних переходів, у переважній більшості демократичних парламентів “коаліційне право” гарантується як невід’ємна складова вільного представницького мандата. Більше того, майже в кожному парламенті світу є приклади зміни фракційної належності. Щоправда, форми вияву такого “коаліційного права” та обмеження можуть бути найрізноманітнішими, оскільки в цілому це негативне явище, яке зумовлює роздробленість парламенту.

Явище політичного ренегатства у діяльності Верховної Ради бере свій початок з моменту, коли особи, які були пов’язані з процесом первинного накопичення капіталу, пішли у владу. Вони принесли із собою у парламент методи брудного накопичення капіталу та ринкові взаємовідносини. Для того, щоб прийти у законодавчий орган, треба було купити місце в опозиційному виборчому списку, а щоб зберегти бізнес – перейти з опозиції у владу. Деякі бізнесмени вважали, що, заплативши за місце у списку, вони виконали свої зобов’язання перед своїми політичними роботодавцями, а щоб зберегти статки і нерухомість і надалі, краще належати до правлячої більшості. Саме формування виборчих списків і, насамперед, опозиційних на альтиметричній основі, стало головною причиною поразки парламентської опозиції 4-го скликання та процесів “тушкування” у парламенті 6-го, і навіть, 7-го скликань. Ця абсолютно несприйнятна для українського виборця та парадоксальна для Європи поведінка стала нормою для частини бізнесово-олігархічного крила Верховної Ради.

---

³¹*Andeweg R. Pathways to party unity : Sanctions, loyalty, homogeneity and division of labour in the Dutch parliament / R. Andeweg, J. Thomassen. – Режим доступу : <http://ppq.sagepub.com/content/early/2010/10/07/1354068810377188>. – Title from the screen.*

³²Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / В. О. Ріяка (керівник авт. кол.), В. С. Семенов, М. В. Цвік та ін. ; за заг. ред. В. О. Ріяки. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 226–227.

Цікавим є той факт, що у Верховній Раді України 3-го скликання депутатські переходи з фракції до фракції траплялися приблизно 600 разів, у парламенті четвертого скликання – 300. Після запровадження імперативного мандата, що означає втрату депутатом повноважень у разі виходу з фракції тієї політичної сили, за списком якої його обрали, випадків “біганини по фракціях” значно поменшало. Проте поширилася практика індивідуальних приєднань чи виходів депутатів із парламентських коаліцій. Винайшли депутати й інші способи політичного перефарбування – вийти з партії, залишившись при цьому в парламентській фракції або голосувати всупереч генеральній лінії своєї політичної сили.

Поверхневий аналіз роботи парламенту України за часи незалежності показує, що явище політичного ренегатства має системний характер. Для початку необхідно зрозуміти, які вимоги ставляться і яким повинен бути справжній вітчизняний депутат Верховної Ради України. Щоб обговорювати проблему, потрібно визначити, як вона виникає. За Конституцією України до народного депутата ніяких інших вимог, крім його обов’язкового українського громадянства, віку не менше 21 року та, принаймні, п’ятирічного строку проживання на території України, не висувається.

Вказується обмеження суспільного характеру, а саме, що не може бути обраним до Верховної Ради громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Усі інші вимоги до депутата є непрямими і впливають з його особистих повноважень та колективних повноважень Верховної Ради, прописаних в Конституції та законах, які не передбачають конкретного фаху, досвіду чи здатності до якогось спеціального виду діяльності.

Робота депутата у складі депутатських фракцій передбачає виконання зобов’язань, за якими він увійшов до цієї фракції, погодившись на спільні дії і рішення. Безперечна ніби логіка входження і подальшої діяльності депутата виключно у складі фракції, що представляє інтереси політичної сили, за виборчим списком якої ним і отримано мандат, у наших реаліях нівелюється. Причина – відсутня процедура, що забороняла б процес переходу.

Хоча потрібно зауважити, що сталих понять не так вже й багато. На будь-який негативний факт завжди сформується групи захисників. Тому варто говорити спочатку про моральність ренегатства депутатів. Вважається, що моральне те, що, на думку людей, відповідає інтересам суспільства й індивідів, та те, що приносить

найбільшу користь. Природно, що ці уявлення мінялися від століття до століття, і, крім того, вони були різні в представників різних верств і груп. Звідси виникає специфічність моралі у представників різних професій, в тому числі депутатів. Усе сказане дає підстави стверджувати, що мораль має історичний, соціально-класовий і професійний характер. Таким чином, у вирішенні питань моралі доречною є не тільки колективна, а й індивідуальна свідомість: моральний авторитет будь-кого залежить від того, наскільки правильно він усвідомлює загальні моральні принципи й ідеали суспільства і відбиту в них історичну необхідність.

Об'єктивна реальність впливає на здатність особистості самотійно, у міру власної свідомості приймати рішення, виробляти для себе правила життя й оцінювати те, що відбувається. Тут постає проблема співвідношення волі і необхідності. Народний обранець скоріше подумає про об'єктивність власних рішень, ніж про об'єктивну спроможність його електорату чи партійної ідеології. Причиною можуть бути як власні амбіції та пошук можливостей кращих умов для реалізації своїх ідей, так і, на жаль, комерційний інтерес.

Часті міжфракційні міграції депутатів у ВР України попередніх скликань, що призводили до зменшення чисельності депутатських фракцій, які подолали виборчий бар'єр та ставили під загрозу саме їх існування (коли кількість депутатів у їх складі ставала нижчою за мінімальну), відсутність зобов'язань депутата (т. зв. партійної лояльності) перед "рідною" фракцією (особливо болісно сприймається тими партійними фракціями, члени яких стали депутатами за їх списками, але пізніше залишили партію, що зробила їх парламентарями) поставили на порядок денний питання про підвищення партійної та фракційної дисципліни.

Усе вищезазначене призводило до відчутної деформації політичної структури українського парламенту та мало своїми наслідками: "політичну корупцію" народних депутатів; викривлення політичного волевиявлення населення; зростання впливу фінансово-політичних груп на внутрішньопарламентські процеси.

Достатнім з формальної точки зору було б надання фракції (чи вищому партійному органу) права виключати депутата з фракції, що, в свою чергу, спричинило б втрату ним депутатського мандата. Одним із кроків у даному напрямі стало внесення на розгляд до ВР України законопроекту про внесення змін до Конституції України. Так, відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 81 Конституції

України в редакції від 2004 р. входження депутата до парламентської фракції, створеної політичною партією (блоком), від якої його обрано, є обов'язком, а вихід з цієї фракції спричиняє втрату представницького мандата. Таким чином мала забезпечуватися спрямованість роботи парламентаря у політичному напрямі, поставленому перед ним виборцями. Належить також зазначити, що офіційне тлумачення Конституційним Судом України частини четвертої ст. 61 чинного на той час Регламенту визначало не право, а обов'язок депутатів входити до депутатських фракцій. Фракції перетворювалися з факультативної форми об'єднання депутатів на обов'язкову.

Але у тому ж таки законопроекті серед підстав припинення повноважень народного депутата була відсутня така, як виключення з фракції, що, в свою чергу, дало можливість окремим депутатами ігнорувати партійні позиції при формуванні коаліції.

Частина 2 ст. 59 Регламенту ВР України встановлювала, що депутат не може бути членом більш ніж однієї фракції. Неможливість входження депутата до складу іншої фракції мала запобігати тривалим і численним депутатським “міграціям”, дисциплінувати самих депутатів та діяльність депутатських фракцій у парламенті. Інститут парламентської відповідальності депутатів (застосовувався на практиці у 2007–2010 рр.) був відносно новим для українського парламентаризму. Відповідні процеси, що здобули конституційне визнання та оформлення, інституціоналізували в українському законодавстві та політичній практиці феномен часткового імперативного або ж партійного мандата. Адже за умови формування депутатського корпусу за пропорційним принципом відносини з виборцями певним чином були знівельовані, тоді як відносини з партією перейшли із площини корпоративних норм у площину конституційних³³.

Одним із засобів дотримання фракційної дисципліни, як вже зазначалося, виступає імперативний (жорсткий) мандат. Проте сьогодні говорити про його наявність в Україні не зовсім доцільно, адже нормативно не вирішене і не забезпечене право політичної партії впливати на своїх представників – у Верховній Раді

---

³³Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України : постанова Верховної Ради України від 13 трав. 1998 р. № 7-XIV. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=7-14>

відсутній механізм впливу фракції на прийняття рішень народним депутатом України з конкретних питань. Тобто не існує правових зобов'язань депутата діяти суто в межах політичної (партійної) лінії фракції. Хоча існують позитивний висновок Конституційного Суду і важливі політичні та моральні аргументи на користь запровадження інституту імперативного мандату, та все ж не можна оминати увагою той факт, що введення у правове поле таких законодавчих норм та фактична заміна вільного депутатського мандату на імперативний є контрверсійними з точки зору європейської парламентської практики.

На неприпустимість впровадження імперативного мандату як засобу забезпечення фракційної дисципліни неодноразово вказувала Європейська комісія за демократію через право Ради Європи у своїх висновках від 12-13 грудня 2003 р. щодо проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України” та від 10-11 червня 2005 р. щодо ухваленого Закону України “Про внесення змін до Конституції України”. Комісія звертала увагу на недемократичну природу цієї норми як такої, що суперечить статусу народного депутата як повноважного представника суспільства, а не партії, до якої він належить.

Висновки Венеціанської Комісії неодноразово включалися до резолюцій ПАРЄ щодо України, їх втілення у життя є обов'язком України як члена Ради Європи. Важливою є позиція ПАРЄ, викладена у Резолюції № 1549 від 19 квітня 2007 р.: “Відкликання народних представників політичними партіями є неприйнятним у демократичній державі Асамблея переконана, що послідовна політична програма, відповідальне та віддане членство в партії, а також прискіпливий відбір партійних кандидатів є ефективними інструментами заохочення партійної та фракційної дисципліни”.

Очевидно, що ідея підвищення фракційної дисципліни у ВР України шляхом запровадження імперативного мандату не може бути виправдана з правової точки зору, але це не означає, що слід взагалі відмовитись від спроб передбачити деякі правові засоби регулювання проблеми.

Водночас у парламентах розвинутих країн у структурі фракцій обираються партійні організатори, які контролюють парламентську діяльність членів своєї партії. Вони стежать за тим, щоб депутати виступали і голосували згідно з наданими керівництвом фракції вказівками. За недотримання чи порушення фракційної дисципліни на депутата можуть накладатись дисциплінарні

стягнення аж до виключення зі складу фракції. Окремі Основні Закони містять застереження щодо зміни фракційної належності членів парламенту (Португалія, Туреччина, ПАР).

Так, депутати до німецького бундестагу обираються на загальних, прямих, вільних, рівних і таємних виборах. Вони є представниками усього народу, не пов'язані дорученнями та директивами, відповідають лише перед своєю совістю. Таким чином, вони отримують вільний мандат. Згідно з їх партійною належністю вони гуртуються у фракції або групи. Свобода совісті й політична солідарність зі своєю партією можуть іноді стикатися. Але навіть якщо депутат залишає свою партію, за ним зберігається мандат бундестагу. Тут з усією чіткістю виявляється залежність депутатів.

У Великобританії у палаті за партійною дисципліною наглядають так звані “батоги”, які забезпечують явку всіх представників парламентських партій, спостерігають за однаковістю голосування членів своєї фракції, ведуть переговори про досягнення компромісу з “батагами” інших фракцій³⁴.

В Британії – країні з давніми парламентськими традиціями, також існують проблеми із фракційною дисципліною. У чинному скликанні британського парламенту ще не було жодного перебіжчика, крім з п'яти парламентарів, яких фракції вигнали зі своїх лав за різні проступки. Легковажно змінювати парламентські партійні фракції депутати не можуть собі дозволити, хоча з історії відомі такі приклади. Парламентським перебіжчиком, та ще й двічі, свого часу був найвідоміший британський політик Вінстон Черчилль. 1903 року він через незгоду з політикою уряду перейшов із консервативної партії до ліберальної, а 1925 року – назад до консервативної. Британська виборча система передбачає поєднання партійності й особистості політиків, оскільки у бюлетенях поруч з іменем кандидата також вказана партія, до якої він належить. Але балотуватися до парламенту має право кожен, і для цього не обов'язково належати до якоїсь партії. Можна бути також незалежним кандидатом. Для цього треба лише внести близько 500 фунтів стерлінгів застави і зібрати кілька десятків підписів на свою підтримку для реєстрації. Але більшість політиків все ж

---

³⁴Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / В. О. Ріяка (кер. авт. кол.), В. С. Семенов, М. В. Цвік та ін.; за заг. ред. В. О. Ріяки. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 226–227.

тримаються партій переважно тому, що партії забезпечують фінансові та людські ресурси під час політичних кампаній, а також є своєрідним сигналом для будь-якого політика, що дуже доступно інформує суспільство про те, якої ідеології і політичної програми дотримується кандидат.

Політикам вигідно мати за собою партійну машину, особливо якщо йдеться про період виборів, коли на короткий час потрібна мобілізація ресурсів в окрузі і незалежним депутатом у Британії може стати лише людина, яка вже має ім'я у суспільстві, яку знають у конкретній громаді і яка обіцяє працювати над певними проблемами, що хвилюють конкретних виборців. Але, незважаючи на такі суворі вимоги, все ж факти так званих “парламентських заколотів” у Вестмінстері, коли депутати голосують проти офіційної позиції своєї партії, трапляються досить часто, особливо коли депутат вважає, що певний закон чи парламентське рішення суперечить інтересам його виборців у конкретному окрузі чи поглядам самого депутата. Та водночас парламентські партії мають низку важелів впливу на своїх депутатів. Якщо хтось часто голосує не так, як рекомендує партія, то такій людині можуть сказати, що вона не зможе зробити політичну кар'єру, наприклад – стати міністром. Для багатьох депутатів це важливий чинник. Другий чинник – це думка місцевого відділення партії у виборчому окрузі. Місцеві партійці також чинять тиск на свого депутата. Зрештою, у цій системі кандидат іде на вибори під маніфестом певної політичної партії, і цей політичний маніфест є певним зобов'язанням та виявом довіри між депутатом та виборцями. Це важливий чинник у виборчому процесі. Багато людей партійних документів не читають, але, якщо депутат обирався з підтримкою певної партії, то від нього очікують втілення в життя гасел цієї партії. Такі чинники впливають на депутатів у Вестмінстері.

Бачимо, що моральні цінності, про які йшлося вище, можуть справляти вагомий вплив на особистість незалежно від її розбіжностей у власних пріоритетах. Хоча і парламент Британії ілюструє випадки переходу вже обраних депутатів з однієї партійної фракції у іншу, жодного закону, який би забороняв це робити, у Британії немає, але, як показує практика, це досить непросте рішення для будь-якого депутата, бо зміна парламентської партії досить часто означає втрату політичних позицій депутата, але в окремих випадках, якщо йдеться справді про ідейний крок, це може, навпаки, підкреслювати його принциповість і відданість виборцям.

Корисним також для вирішення проблеми посилення фракційної дисципліни у ВР України може бути досвід Російської Федерації³⁵. Так, ст. 18 Регламенту Державної Думи РФ передбачає відповідальність за вихід із фракції у вигляді втрати представницького мандата. Особливість полягає у тому, що рішення про припинення повноважень депутата у такій ситуації приймають не партійні органи (як це відбувалося в Україні відповідно до норм Основного Закону в редакції 2004 р.), а Державна Дума. Особливої ваги набуває такий варіант посилення фракційної дисципліни у світлі критичних зауважень, висловлених Венеціанською Комісією, а саме, що “дискреція, яка надається вищому керівному органу відповідної політичної партії, наділеному повноваженнями вирішувати питання про дострокове припинення депутатського мандата, є надто широкою”. Венеціанська комісія вважає такий механізм більш прийнятним, адже в цьому разі депутати забезпечені від свавільного позбавлення повноважень партійними органами.

Одним із можливих засобів врегулювання проблеми може бути діюче у парламенті Франції правило, відповідно до якого у випадку виходу депутата або виключення його із фракції, до якої він раніше входив, депутат автоматично втрачає місце у постійній чи тимчасовій парламентській комісії, а фракція може делегувати до тієї комісії іншого свого члена. Аналогічно проблема врегулюється у США. Якщо член Конгресу виходить зі складу партійної фракції, то він автоматично втрачає місце у комітеті.

Впровадження такого правила може бути особливо дієвим у ситуаціях, коли такий депутат обіймає в українському парламенті керівну посаду у комісії чи комітеті, входить до престижного комітету.

Повертаючись до ситуації, яка склалася у Верховній Раді України, де проблема переходу депутатів з фракції у фракцію є поки масовим явищем, та порівнюючи з досвідом Великобританії, можна таке явище справді вважати проблемою, оскільки це спотворює волевиявлення виборців.

Існує думка, що коли такі перебіжчики трапляються часто, то це дискредитує виборчу і парламентську системи, а також свідчить про вади процесу відбору особистостей і мотивів того, чому вони йдуть у політику. Такі факти вказують на силу чи слабкість політичних партій.

---

³⁵Регламент Государственной Думы. – Режим доступа : // <http://www.duma.gov.ru/>

Досвід – це фундаментальне явище і практично єдине, яке в результаті приводить до сталих позицій і якісних змін. Якість безпосередньо пов’язана із накопиченим багажем як помилок, так і позитивних змін. Якщо говорити про нашу молоду державу, яка ще не повністю розкрила свій потенціал та не скоординувала вектори свого внутрішнього та зовнішнього розвитку, то варто зазначити, що якісні зміни будуть прослідковуватися поки що досить туманно.

Але потрібно розуміти, що бажання пошуку визначеного державного курсу в конфлікті інтересів несе великі позитивні зміни, адже для встановлення істини потрібне колективне рішення, шліфування, коли будуть відкинута всі ідеї, а залишиться тільки конкретна мета. Верховна Рада в Україні створена і діє для досягнення такої мети.

Внести корективи у ситуацію з наявністю “політичного ренегатства” в Україні могли б заходи, що відповідають нормі і духу європейського парламентаризму: відкриті партійні списки, що дасть право вибору суспільству, та аксіологічні підходи до формування цих списків з боку політичних лідерів. Натомість замість конкретної боротьби з ганебним явищем – політичним ренегатством, яке стало важким тавром, насамперед для опозиції, бачимо тільки популістські законодавчі дії. Зокрема, такою стала депутатська ініціатива щодо внесення змін до Кримінального кодексу, які б передбачали відповідальність та покарання за явище, назване авторами “політичним сутенерством”. На жаль, це тільки боротьба із наслідками, а не з причинами. Доки при складанні списків домінуватимуть елементи політичного продажництва, доти у парламенті з боку влади матиме й місце “політичне сутенерство”.

Тому реалізація євроінтеграційних прагнень України безпосередньо залежить від якісних та докорінних змін в опозиції, у її безкомпромісній боротьбі за європейське виборче законодавство і такі ж європейські підходи у організаційній структурі своїх лав.

Влада завжди згуртована щодо захисту своїх інтересів та має що запропонувати або чим залякати. Опозиція ж повинна залишатися стійкою до спокус і погроз, а це значить, що моральні чесноти мали б бути визначальними при формуванні парламентських списків, а конкуренція ідей повинна замінити конкуренцію авторитетів. При цьому варто згадати феноменальний приклад лідера опозиції В’ячеслава Чорновола, депутата трьох скликань Верховної Ради України, який боявся кинути будь-яку тінь на українську

справу, дорожив довірою людей. Адже справжня опозиція – то голос сумління для влади.

На момент написання посібника в Україні влада і опозиція демонструють свій євроінтеграційний вектор, однак попри все міжнародні експертні кола визначають Україну країною з “гібридною демократією”. Тому змагальність за європейськість і владі й опозиції потрібно починати із себе. Інакше існує реальна можливість того, що нова ситуативна еліта, трансформуючись у контроліту, займе місце однієї із політичних еліт.

Висновки

Аналіз зарубіжного законодавства та конституційно-правової практики опозиційної діяльності не дає підстав стверджувати, що **практично повсюдно політична опозиція визнана й інституціоналізована**.

Безумовно, політична опозиція існує в будь-якій країні. Однак правові та інституційні умови її “буття” дуже різноманітні. При “жорсткій” моделі правового регулювання опозиційної діяльності політична меншість може брати участь у суспільно-політичній дискусії всередині парламенту і на рівні взаємодії органів законодавчої та виконавчої влади. При “м’якій” моделі правового регулювання конституційно-правовий статус політичної опозиції “наповнюється”, насамперед, правами і гарантіями парламентської меншості.

Не слід одну модель опозиційної діяльності вважати ефективною (бажаною), а іншу – невдалою. Розвиток опонування владі, підтримання інакомислення як демократичної цінності можливий в рамках різних моделей. Їх упровадження в державах може залежати від низки критеріїв, на основі яких фахівці гуманітарних наук традиційно групують держави на демократичні і тоталітарні, держави з однопартійною, двопартійною і іншими партійними системами, парламентські, президентські, змішані республіки.

Велика розмаїтість конституційно-правових статусів політичної опозиції виходить за межі позначених класифікацій держав. Інститут політичної опозиції характеризується багатовимірністю свого прояву. Тому потрібно абстрагуватися від традиційних класифікацій держав і узагальнювати конституційно-правові статуси політичної опозиції в рамках моделей правового регулювання (“жорстка” або “м’яка”), а також історичних традицій взаємовідносин учасників системи державної влади.

У демократичних державах опозиційна діяльність досить розвинена, а власне політична опозиція може розраховувати на формальний статус. У тоталітарних державах, як правило, політична опозиція діє в неформальних “нішах” суспільних відносин.

Можна простежити певні особливості в наповненні конституційно-правового статусу опозиції в державах з однотипними партійними системами.

Правовий інститут політичної опозиції (і, відповідно, опозиційної діяльності, якщо розділяти їх за змістом), який був виділений в рамках “жорсткої” і “м’якої” моделей правового регулювання, є комплексним в системі конституційного права як галузі права. З одного боку, в його змісті тією чи іншою мірою відбиваються інші підгалузі, інститути та підінститути галузі (вибори, партійне будівництво, політичні права і свободи особистості та ін.). З другого боку, він може бути трансформований в інші складові частини і категорії галузі: опозиційну діяльність у ході виборів, права політичних партій, інституціоналізованих як політична меншість, гарантії свободи слова в зв’язку з критикою посадових осіб та урядового курсу. Але повністю “розчинити” цей інститут у системі конституційного права неможливо. Він є самостійною сукупністю норм, що регулюють однорідні суспільні відносини, і закріплює конституційно-правовий статус політичної меншості і (або) осіб, які здійснюють опозиційну діяльність. Без інституту політичної опозиції конституційне право як галузь недостатньо наповнене.

З урахуванням того, що система галузі конституційного права – явище відносне з точки зору встановлених і теоретично обґрунтованих взаємозв’язків між правовими інститутами, політичній опозиції і опозиційній діяльності можна відвести в ній такі місця. Правовий інститут політичної опозиції як визнаного та інституціоналізованого суб’єкта суспільно-політичної системи займає місце в масиві конституційно-правових норм, що регулюють статус парламенту і його взаємини з виконавчою владою. Правовий інститут опозиційної діяльності як прояв соціальної активності будь-якого суб’єкта суспільно-політичної системи, що опонує владі, розташовується в масиві конституційно-правових норм про основні політичні права і свободи людини і громадянина.

Основними елементами конституційно-правового статусу політичної опозиції є: місце цих суб’єктів у суспільстві і державі, в системі поділу влади і в парламентському процесі, соціально-політична роль і призначення політичної опозиції; її загальна правоздатність у зв’язку з включенням до конституційно-правових відносини; правові зв’язки, зміст яких є передумовою володіння правами і несенням обов’язків; права та обов’язки політичної опозиції і суб’єктів опозиційної діяльності, відповідальність у цій галузі відносин; гарантії стійкості і реальності правового стану названих суб’єктів.

Конституційно-правовий статус політичної опозиції залежить від багатьох факторів: сформованої системи поділу влади, правової та політичної культури, низки суміжних конституційно-правових інститутів.

Ганебною прикметою сучасного українського парламентаризму є політичне “рenegатство”, або “тушкування”. Влада завжди згуртована щодо захисту своїх інтересів та має що запропонувати або чим залякати. Опозиція ж повинна залишатися стійкою до споку і погроз, а це значить, що моральні чесноти мали б бути визначальними при формуванні парламентських списків, а конкуренція ідей повинна замінити конкуренцію авторитетів.

Контрольні запитання та завдання

1. Наведіть характеристику поняття “процедурна демократія”.
2. Розкрийте основні складові процеси “політичної модернізації” та їх ознаки.
3. Наведіть диференційовану характеристику німецької та вестмінстерської моделей функціонування опозиції.
4. Враховуючи відомі Вам моделі існування політичної опозиції, спроектуйте можливий принцип діяльності опозиційних сил в Україні з огляду на сучасну практику та шляхи її корекції.
5. Укажіть можливі шляхи співпраці діючого уряду і “тіньової” влади.
6. Наведіть характеристику основних важелів та методів, що призводять до виникнення “політичного ренегатства” (зарубіжний та вітчизняний досвід).
7. Створіть слайд-презентацію на тему “Причини появи та механізми протидії політичному ренегатству”.
8. Зазначте основні принципи регулювання діяльності депутатських об’єднань.
9. Охарактеризуйте явища “політичного туризму” в парламентах зарубіжних країн.
10. Підготуйте слайд-презентацію на тему “Верховна Рада України: еволюція та характеристики “тушкування”.
11. Лобізм як інструмент “політичного ренегатства”: характеристика феномену та українська практика.
12. Проблема порушення партійної дисципліни у парламентах світу: характеристика та методи запобігання.
13. Підготуйте доповідь на тему “Морально-етичні аспекти політичного ренегатства: питання стандартів та корекції”.
14. Інструменти регулювання партійної та фракційної дисципліни: реальність та пропозиції.
15. Підготуйте аналітичну записку на тему “Політичне ренегатство в Україні: історія і практика”.

Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень

1. Політична опозиція як інститут обмеження політичної влади.
2. Моделі існування політичної опозиції: світовий досвід і Україна.
3. Шляхи консолідації влади та опозиції в інтересах цивілізованого поступу української державності.
4. “Тіньові уряди” як важіль впливу на розвиток суспільства – історія та сучасність.
5. Політична модернізація в Україні: проблеми та перспективи.
6. Проблеми українського парламентаризму: опозиція та влада – ренегатство як спосіб вирішення політичних інтересів.
7. Морально-етичні аспекти політичного ренегатства: стандарти та методи популяризації і контролю.
8. Партийна дисципліна парламентарів: український та зарубіжний досвід.
9. “Політичне ренегатство”: характеристика явища.
10. Проблема політичного ренегатства як феномену в історії українського парламентаризму.

Тематика магістерських робіт (орієнтовна)

1. Моделі політичної опозиції: теоретико-методологічний аналіз.
2. Політична модернізація та її вплив на трансформації моделей політичної опозиції.
3. Сучасна модель парламентсько-урядових відносин в Україні як інституційний чинник зміцнення державної влади.
4. Інституціоналізація політичної опозиції в демократичних системах.
5. Позичіонування влади щодо діяльності опозиції: теорія і практика взаємовідносин.
6. Морально-етичні аспекти політичного ренегатства: питання стандартів та корекції.
7. Політичне ренегатство: феномен українського парламентаризму.
8. Партийна та фракційна дисципліна: реальність та шляхи корегування проблемних явищ.
9. Механізми протидії політичному ренегатству: українська практика та зарубіжний досвід.
10. Політична відповідальність парламентаря. Проблеми та шляхи їх вирішення.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. *Аверченко С. М.* Вплив процесів світової глобалізації на формування державної регіональної політики / С. М. Аверченко, П. В. Ворона // Публічне управління: виклики XXI століття : зб. тез XIII міжнар. наук. конгресу, 21–22 берез. 2013 р. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2013. – С. 22–23.

2. *Токар О. В.* Процедурні та правові аспекти формування депутатських об’єднань Верховної Ради України / О. В. Токар. – К. : НІСД, 2012. – 37 с.

3. *Hazan R. Y.* Introduction. Does cohesion equal discipline? Towards a conceptual delineation / R. Y. Hazan // *The Journal of Legislative Studies*. – 2003. – Vol. 9(4). – P. 1–11.

4. *Heidar K.* Parliamentary Party Group Unity: Does the Electoral System Matter? / K. Heidar. – Режим доступу : <http://www.palgrave-journals.com/ap/journal/v41/n3/pdf/5500158a.pdf>. – Title from the screen

5. *Crowe E.* Consensus and Structure in Legislative Norms : Party Discipline in the House of Commons / E. Crowe // *The Journal of Politics*. – 1983. – Vol. 45. – No. 4. – P. 907–931.

6. *Saito J.* When Preferences are Not Behavior Explaining Party Switch among Japanese Legislators in the 1990s. / J. Saito. – Режим доступу: <http://www.stanford.edu/~kennimac/Saito-Defection20070605.pdf>

7. *Janda K.* Assessing Laws That Ban Party Switching, Defecting or Floor-Crossing in National Parliaments, paper prepared for the UNDP Workshop “Right to Recall : A Right of the Party or of the Electorate?” / K. Janda // *Suriname*. – 2007. – 11 August. – P. 1–15.

8. *Desposato S.* Parties for Rent? Ambition, Ideology, and Party Switching in Brazil’s Chamber of Deputies / S. Desposato // *American Journal of Political Science*. – 2006. – Vol. 50. – No. 1, (January). – P. 62–80.

9. *Joubert L.* The Mandate of Political Representatives with Special Reference to Floor Crossing : A Legal Historical Study / L. Joubert // Pretoria : University of South Africa. – Unpublished Master of Laws Thesis. – P. 179.

10. *Heller W.* Dealing in Discipline : Party Switching and Legislative Voting in the Italian Chamber of Deputies, 1988–2000 /

W. Heller, C. Mershon // American Journal of Political Science. – 2008. – Vol. 52. – No. 4. – P. 910–924.

11. *Owens J.* Explaining Party Cohesion and Discipline in Democratic Legislatures : Purposiveness and Contexts / J. Owens. – Режим доступу : <http://westminsterresearch.wmin.ac.uk/1850>

12. *Nokken T.* Congressional Party Defection in American History / T. Nokken, K. Poole // Legislative Studies Quarterly. – 2004. – Vol. 29. – No. 4. – P. 545–568.

13. *Nokken T.* Dynamics of Congressional Loyalty : Party Defection and Roll-Call Behavior, 1947–97 / T. Nokken // Legislative studies Quarterly. – 2000. – Vol. 25. – No. 3. – P. 417–444.

14. *Morton D.* A Note on Party Switchers / D. Morton // Canadian Parliamentary Review. – Summer 2006. – Is. 4–8. – P. 5.

15. *Andeweg R.* Pathways to party unity : Sanctions, loyalty, homogeneity and division of labour in the Dutch parliament / R. Andeweg, J. Thomassen. – Режим доступу : <http://ppq.sagepub.com/content/early/2010/10/07/1354068810377188>

16. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / В. О. Ріяка (кер. авт. кол.), В. С. Семенов, М. В. Цвік та ін. ; за заг. ред. В. О. Ріяки. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 226–227.

17. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України : Постанова від 13 трав. 1998 р. № 7-XIV. Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=7-14>

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності. – [Б.м.; б.в.].

19. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ, ПАРЄ / за ред. Ю. Ключковського. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – Ст. 215.

20. Регламент Государственной Думы. – Режим доступу : <http://www.duma.gov.ru/>

21. *Ярош Б. О.* Загальна теорія політики : навч. посіб. для студ. спец. “Політологія” вищ. навч. закл. / Б. О. Ярош, О. Б. Ярош. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 240 с.

22. *Кирилюк Ф. М.* Політологія Нової доби : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ф. М. Кирилюк. – К. : Академія, 2003. – 303 с.

23. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

24. *Мельвиль А. О.* Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты) / А. О. Мельвиль. – М. : МОНФ, 1999. – 256 с.

25. *Савицький К. І.* Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика / К. І. Савицький. – К. : ТЕТ, 1996. – 347 с.

26. *Шаповал В. М.* Зарубіжний парламентаризм / В. М. Шаповал. – К. : Основи, 1993. – 143 с.

Словник термінів

Авторитаризм (лат. *Autoritas* – повна влада) – режим правління, за якого всю чи більшу частину влади зосереджено в руках однієї особи чи групи осіб. Роль представницьких органів влади зведено нанівець або занижено. Характерною рисою є зведення до мінімуму функцій місцевого самоврядування, застосування репресій і терору. Крайня форма авторитаризму – тоталітаризм.

Гегемонія (грец. ηγεμονία – провід, керівництво) – провідна роль якоїсь держави, міста у відносинах з іншими (наприклад, Афіни чи Спарти серед грецьких міст), або ж провідна роль якоїсь верстви населення в управлінні державою (скажімо, аристократії).

Депутатська недоторканність (імунітет) – неможливість притягнення депутата до юридичної відповідальності за діяння, які містять ознаки злочинів та/або правопорушень, без попереднього санкціонування парламентом (в деяких випадках – після прямої заборони притягнення депутата до відповідальності).

Залякування – погроза або інші дії з наміром заподіяння шкоди людині, її родичам або друзям, її майну або іншим інтересам.

Імперативний мандат – правило, згідно з яким депутат представницького органу влади зв'язаний наказами виборців і протягом усієї своєї діяльності відповідальний перед ними. При цьому законодавчо закріплена можливість дострокового відкликання депутатів, що не виправдали довіри виборців.

Консерватизм (фр. *conservatisme*, від лат. *conservo* – “охороняю”, “зберігаю”) – визначення ідейно-політичних, ідеологічних і культурних течій, що спираються на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті. Для консерватизму характерні прихильність до існуючих та установлених соціальних систем і норм, “скептичне” сприйняття ідей рівності людей, неприйняття революцій та радикальних реформ, обстоювання еволюційного органічного, максимально повільного розвитку.

Лібералізм (фр. *libéralisme*) – філософська, політична та економічна теорія, а також ідеологія, яка виходить з положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного ладу.

Лобізм (від англ. слова *lobbi*, що означає вестибюль, передпокій, кулуари) – одна з найпоширеніших форм впливу добровільних об'єднань людей (груп інтересів) на органи влади в сучасних демократичних суспільствах.

Підкуп – передача матеріальних благ або обіцянка їх передачі в обмін на порушення підкупуваним своїх договірних зобов’язань або посадових обов’язків. Підкуп службовця – різновид корупції – називається дачею хабара.

Поліархія (ст. грец. *πολυαρχία* – “багатовладдя, влада багатьох”) – політична система, що базується на відкритій політичній конкуренції різних груп у боротьбі за підтримку виборців.

Політична модернізація – процес переходу до сучасного суспільства, який має на меті вирішувати конкретні завдання розвитку країни специфічними способами в межах конкретного суспільства, якому притаманні певні традиції, особливості, своє бачення проекту майбутнього.

Політичний ренегат – політик-високопосадовець, який з кон’юнктурних міркувань змінив свої політичні погляди та (або) силу, яка забезпечила йому місце у парламенті або іншу високу посаду.

Процедурна демократія – регламентація процедур, які забезпечують механізм зміни політичної влади; мінімізація інформаційної асиметрії, зумовленої розходженням ресурсів правлячої та опозиційної груп.

Ренегат (лат. *renegatus*, від *renego* – “зрікаюся”) – особа, яка перейшла з одного віросповідання в інше; в переносному розумінні – людина, яка змінила свої переконання і перейшла в табір супротивників; відступник, зрадник.

Тіньовий уряд – неофіційне найменування уряду, сформованого опозиційними політичними силами, представники якого в будь-яких умовах професійно та жорстко відстежують кожен крок представників влади, аналізують його, критикують та пропонують власне розв’язання соціально-політичних проблем та шляхів його реалізації.

“Тушка” – термін, що вживається щодо депутатів Верховної Ради України, які з особистої матеріальної чи іншої зацікавленості вийшли з фракції, від якої вони балотувалися до Верховної Ради України. Термін також вживається щодо депутатів, які у важливих питаннях голосують за постанови на боці фракцій, до яких не входять і до яких їх виборці не обирали.

Шантаж (фр. *chantage*) – залякування погрозою викрити або розголосити з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити кого-небудь.

Розділ 3. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

3.1. Політична опозиція в недемократичних режимах

Найбільш важкі умови для появи і функціонування політичної опозиції створюються при недемократичних режимах. Тоталітарному і авторитарному режимам притаманні відверте невизнання і боротьба проти політичної опозиції як чужорідного явища, що створює додаткові перешкоди для реалізації їх цілей, хоча, безумовно, відрізняються методи боротьби з опозицією, методи її переслідування й усунення. В загальних рисах:

- при *тоталітарному режимі* політична опозиція не тільки не визнається, але і знищується фізично. Тому організована опозиція тут не існує або перебуває в глибокому підпіллі. Політична опозиція у тоталітарному режимі набуває головним чином форми прихованої (мовчазної) інтелектуальної опозиції. Це скоріше латентна, ніж реально діюча опозиція;

- *авторитарні режими* різко обмежують політичну участь і не тільки не визнають опозиційні групи і партії, але і прагнуть витіснити їх з політичного процесу. Однак нерідко політична опозиція, незважаючи на труднощі свого становища в авторитаризмі, може перебувати тут на легальному становищі і навіть брати участь у виборах, організованих режимом.

Доречно буде диференціювати методи боротьби проти опозиції навіть в умовах, багато в чому споріднених, але все-таки не ідентичних тоталітарному і авторитарному режимам. Різницю методів боротьби проти опозиції при цих двох типах недемократичних політичних режимів можна досить повно простежити на прикладі різних етапів еволюції радянської командно-адміністративної системи, яка характеризувалася, насамперед, узурпацією політичної влади порівняно вузьким колом осіб (у певні періоди однією особою), а також виконавцями їхньої волі на місцях; вихолощенням народовладдя, перетворенням його на вивіску, формальні атрибути, фікцію. Зворотним боком цього явища стали: політичне відчуження населення, політична індиферентність і навіть ворожість щодо влади і, що найбільш прикро, суспільно значущих цінностей і цілей. Проте опозиційні контреліти функціонували в тій чи іншій формі протягом усієї історії Радянського

Союзу. В СРСР функції еліти традиційно виконувала адміністративно-партійна бюрократія, а функцію контреліти – інтелігенція. Крім того, в межах самої адміністративно-партійної еліти постійно простежується наявність опозиційних прорежимних груп, які борються за центральну владу між собою і з центральною владою – кожна сама за себе.

В історії інших тоталітарних країн також можна знайти приклади діяльності прорежимних опозицій, зокрема в середовищі військових.

Сама опозиція залежно від характеру політичного режиму, при якому вона виникає, конкретно-історичних умов, в якій їй доводиться діяти, природно, відрізняється від країни до країни. Разом з тим у зарубіжній політичній науці вже докладно розглянуті характерні риси політичної опозиції при недемократичних режимах (в роботах Ф.Бергхорна, Г.Скіллінга і Х.Лінца). Показовою в цьому плані є запропонована Ф.Бергхорном типологія опозиції в рамках режиму, що існував в колишньому СРСР. У названій типології виділяються³⁶:

- *фракційна опозиція*, яка включає частину правлячої групи, що прагне змінити склад уряду, не впливаючи на характер режиму;
- *секторальна опозиція*, до якої входять групи інтересів, як правило, конформістськи налаштовані щодо режиму в цілому, але такі, що прагнуть змінити окремі аспекти його політики;
- *руйнівна опозиція*, що відкидає основні принципи режиму. Це позасистемна опозиція, яка піддається фізичному переслідуванню за недемократичних режимів.

В сучасній політологічній літературі політична опозиція в недемократичних режимах інколи позначається терміном “контреліта”. В загальних рисах **контреліта** – це серцевина політичної опозиції, вона має всі характерні риси еліти, але не має прямого доступу до державно-владних функцій.

Можна давати різні характеристики контреліт і говорити про контреліти “ліві” і контреліти “ліс”, про відкриту і закриту контреліти, про єдину і розколоту контреліти, про системну і позасистемну контреліти, про федеральні, регіональні та місцеві контреліти тощо. Але спільним для цих політико-опозиційних груп є

---

³⁶Barghoorn F. C. Opposition in Soviet Politics / F. C. Barghoorn // Regimes and Oppositions / Ed. By Robert A. Dahl. – New Haven and London: Yale University Press, 1973.

те, що до них належать лідери і найбільш впливові особи з опозиційних політичних кіл, партій і громадських рухів; провідні опоненти офіційного курсу правлячої еліти з фінансово-промислових і комерційних сфер; критично налаштовані найбільш авторитетні представники творчої інтелігенції, вчені, військові.

Історичний досвід показує, що відповідальна опозиція і, відповідно, відповідальна контреліта, як правило, прагнуть розробляти конструктивні альтернативні пропозиції, оприлюднювати аморальні вчинки членів уряду і приходити до влади виключно цивілізованими методами.

Але в ряді випадків в країні можуть формуватися і радикальна опозиція та деструктивна контреліта, які намагаються часто використовувати непарламентські методи, включаючи методи примусу і насильства аж до екстремізму. Мета такої тактики ультраправих і ультралівих сил полягає, по-перше, у провокуванні заворушень, підриві стабільності в суспільстві, створенні ситуації напруженості, сприятливої для заколотів і революцій; по-друге, в політичному шантажі влади, тиску на владу для забезпечення своїх інтересів і зривання державних заходів.

Сучасний зарубіжний досвід показує, що виходячи з різних критеріїв класифікації можна виділити різні *типи політичної контреліти*, зокрема такі як: традиційна, харизматична, раціональна, партократична, бізнесова тощо. Опозиційну контреліту також можна диференціювати *за рівнями впливу на політичний процес* так:

- контреліта вищого рівня, це група лідерів, політиків, що приймають вищі та остаточні рішення;
- другий рівень – група партійних функціонерів центрального і регіонального апаратів, група опозиційних бізнесменів.
- третій рівень – активісти опозиційних партій та рухів, громадянського суспільства.

У недемократичних режимах можна виділити такі **різновиди політичної опозиції та контреліти**:

- *внутрішня прорегімна опозиція* – група (групи) осіб, які входять до складу адміністративно-політичної еліти, наділені певними владними повноваженнями, але таємно борються з центральною владою та між собою за володіння всією повнотою державної влади, без зміни форми політичного режиму в країні. Діяльність цих груп має характер прихованої змови, а успіх втілюється у т.зв. “палацевих” заколотах, коли зміна політично-

го керівництва країни відбувається майже непомітно для населення;

- *прорежимна контреліта* – групи осіб, які не мають відношення до державної влади, але прагнуть її здобути без зміни політичного режиму в країні (зазвичай до цих груп належать бізнесмени і військові). Діяльність цих груп має характер таємного закомуні, а успіх – форму військового путчу. Результатом приходу до влади прорежимної контреліти є фізичне знищення владної еліти та встановлення більш жорсткої форми тоталітарного (хунта) чи авторитарного (диктатура) режиму. В країнах з транзитивною демократією “базовим ядром” прорежимної контреліти переважно виступають не військові, а різні бізнес-угруповання. Їх перемога виявляється у вигляді т.зв. “кольорових революцій”;

- *антирежимна конструктивна контреліта* (як правило, представники інтелігенції), групи осіб, які не мають і не прагнуть мати відношення до державної влади, але виявляють свої незадоволення існуючим політичним режимом у формі конструктивної прихованої чи досить відкритої його критики. Ці групи “підточують” режим з середини країни, створюють сприятливі ідеологічні умови для діяльності інших видів політичних опозиційних груп;

- *антирежимна деструктивна контреліта* – групи осіб, що належать до різних суспільних верств і є носіями ультраполітичних поглядів. Вони можуть не мати на меті отримання державної влади в країні, але у будь-якому випадку прагнуть до знищення тоталітарного режиму в ній. Діяльність цих груп переважно має таємний, деструктивний, терористичний характер і подібно до конструктивної контреліти створює сприятливі умови для діяльності інших політичних опозиційних груп;

- *антирежимна поміркована контреліта* – політична група, яка ставить за мету повалення існуючого політичного режиму та отримання державної влади й спроможна у своїй діяльності застосовувати методи політичної боротьби, притаманні іншим різновидам політичної опозиції, або ефективно користуватися результатами їх опозиційної діяльності. Вона, як правило, й виступає консолідуючою політичною силою, реально спроможною спонукати широкі народні маси до справжньої революції, вжити необхідних заходів щодо розвитку демократії;

- *антиеліти* – маргінальні, найчастіше взагалі аполітичні суспільні групи чи окремі індивіди. Антиеліти – це активні, творчі, неординарні люди, які виступають проти еліти та її правил на ос-

нові індивідуального анархічного бунту, що не знайшли собі місця ні в суспільстві, і не готові до влади, незважаючи на пасіонарність, талановитість і високу активність. До такого типу відносять представників тих партій і рухів, які заперечують елітарність як і як теорію, і як практику. Сучасні антиеліти складаються в основному з люмпенізованих і маргінальних елементів, радикально налаштованої інтелігенції, а також з лідерів девіантної частини населення. Це діячі, наділені підвищеною активністю і пасіонарним потенціалом, більш значущим порівняно з широкими масами, але вони часто не здатні перетворити свій руйнівний імпульс у творчий. Такі діячі в своїй викривальній критиці влади переступають не тільки правові, але моральні норми, у кращому разі перетворюючись на радикальних одіозних політиків.

Антиеліти також можуть змішуватися з контрелітами, це є хоча і тимчасовим, але закономірним явищем, оскільки для повалення існуючого політичного режиму більшість населення має бути одночасно вкрай незадоволеною, дуже бідною і відчувати, що, володіючи новою політичною доктриною, непогрішними вождями та новим методами політичної боротьби, вона отримує доступ до джерела нищівної сили³⁷.

3.2. Становлення опозиції в посттоталітарних країнах

Ураховуючи, що опозиційність як така це протистояння різних суб'єктів суспільства державній владі, яка не враховує їхні інтереси у внутрішній і зовнішній політиці, суб'єктами опозиції можуть бути класи, верстви, соціальні групи, партії, рухи, окремі індивіди.

Опозиція являє собою об'єктивне явище суспільного життя, породжене поділом праці, соціальною структурою, рівнем життя різних груп населення, диференціацією їхніх потреб, інтересів і цілей.

Чим вище рівень підтримки влади з боку населення, тим більше вона легітимна, тим обмеженішими є масштаби і вплив опозиції. Наприклад, наявність в демократичних країнах числен-

---

³⁷*Шарп Джин*. От диктатури до демократії [From Dictatorship to Democracy] : автор. сб. / Джин Шарп. – М. : Ультра. Культура, 2005. – 224 с. – (Серія: Библия оранжевой революции).

ного “середнього класу”, зацікавленого в стабільності, унеможливує виникнення масової опозиції.

Опозиційні дії активізуються, як правило, в періоди війн, економічних криз, глибоких суспільних перетворень. Економічні потрясіння, масове зубожіння стимулюють невдоволення населення, живлять його опозиційність.

Вище показано, що взаємини між владою і опозицією залежать від характеру політичної системи. У недемократичних політичних системах вони антагоністичні. І влада, і опозиція не визнають право один одного на існування. Влада придушує і переслідує опозицію, а опозиція прагне повалити існуючу владу. У цьому випадку політика стає сферою жорсткого протистояння влади і опозиції.

На етапі переходу від недемократичних до демократичних форм політичних режимів змінюється й характер взаємин влади і опозиції. Як правило, влада вже не може заперечувати існування політичної опозиції. У свою чергу, опозиція виходить із підпілля і частіше застосовує легальні способи політичної боротьби. У цьому випадку видається доцільним застосування дещо іншої **типологізації політичної опозиції**:

- *за характером вимог* до влади розрізняються опозиція *помірна і радикальна*. Помірна опозиція функціонує в рамках існуючої системи, а радикальна прагне її ліквідувати, замінивши іншою, яка відповідає її власним уявленням;

- *залежно від змісту політичного курсу* опозиція може бути *конструктивною і деструктивною*. Перша формулює змістовні, ділові пропозиції, які відповідають національним інтересам. Дії другої мають руйнівний для суспільства характер;

- *залежно від умов функціонування* розрізняють опозицію легальну, нелегальну і напівлегальну. *Легальна опозиція* дотримується основних законів і принципів існуючої політичної системи, вважає неприйнятним використання сили для приходу до влади. Її представники відкрито і активно беруть участь у політичному житті суспільства. Форми такої участі різноманітні: виборча діяльність, критика урядового курсу, вплив на прийняття політичних рішень, участь за певних обставин у діяльності владних структур. Влада і опозиція, незважаючи на наявність очевидних суперечностей, проявляють лояльність одна до одної, готовність до співпраці та діалогу, особливо в кризових ситуаціях. *Нелегальна опозиція* діє поза рамками існуючої політичної системи, її права і домаган-

ня не визнаються владними структурами. За власною ініціативою або реагуючи на репресії з боку влади, вона використовує насильницькі засоби боротьби. Нарешті, *напівлегальна опозиція* включає політичні сили, які утримуються від прямого протистояння владі, але водночас і не співпрацюють з нею.

Проблема взаємовідносин влади і опозиції особливо актуальна для посттоталітарних і поставторитарних держав. У цих державах владі протистоять одночасно сили реставраторської спрямованості й демократичні опоненти наявного політичного курсу. Стосовно кожного з цих видів опозиції влада повинна обрати оптимальну лінію поведінки, яка забезпечила б громадянську згоду з метою успішного здійснення реформ та інтеграції модернізованих структур у співтовариство демократичних держав.

Історичний аналіз процесів перетворення тоталітарних політичних систем в країнах Центральної та Східної Європи показує, що *виникнення та інституціоналізація політичної опозиції виступає невід'ємним чинником демократизації*. Розглянемо ці події детальніше.

1. Албанія:

- квітень 1985 р. – смерть Е. Ходжі. Першим секретарем Албанської Партії Праці обраний голова президії Народних Зборів Албанії Р. Алія;

- квітень 1987 р. – пленум ЦК АТП визнав помилковою лінію з обмеження особистого підсобного господарства селян, змінив політику в сільському господарстві;

- осінь 1990 р. – албанське керівництво заявило про **проведення політики реформ**;

- грудень 1990 р. – створення Демократичної партії Албанії. Фактично **виникає багатопартійність**. Зараз партія має більшість місць у парламенті;

- лютий 1991 р. – під час **демонстрації** студентів при зіткненні з силами охорони порядку вбито кілька осіб;

- березень 1991 р. – перші парламентські **вибори на багатопартійній основі**;

- квітень 1991 р. – проголошення Республіки Албанія;

- червень 1991 р. – Албанська Партія Праці перетворена в Соціалістичну партію Албанії. Зараз партія перебуває в **опозиції**.

2. Болгарія:

- 10 листопада 1989 р. – пленум Болгарської Комуністичної партії відсторонив Т.Живкова від займаних посад;

- грудень 1989 р. – утворення Союзу демократичних сил на чолі з Ж.Желева – руху, **опозиційного** БКП;
- квітень 1990 р. – створення Болгарської Соціалістичної партії на основі БКП. Лідер – П.Младенов;
- весна 1990 р. – П.Младенов обраний Президентом Болгарії;
- серпень 1990 р. – відставка П.Младенова, Парламент обирає Президентом Ж.Заліза;
- грудень 1990 р. – сформовано перший **багатопартійний уряд** Болгарії;
- січень 1992 р. – прямі **всенародні президентські вибори**. Президент – Ж.Желєв;
- 1996 р. – обрання Президентом П.Стоянова (Союз демократичних сил).

3. Угорщина:

- червень 1987 р. – сформовано уряд К.Гросса. Пропозиція радикальної економічної реформи, критика застійних явищ в суспільстві;
- червень 1987 р. – створення **альтернативного руху** ліберальної інтелігенції – Угорський демократичний форум (влітку 1989 р. був перетворений в партію);
- травень 1988 р. – конференція Угорської Соціалістичної Робітничої партії. Зміна старого партійного керівництва (відставка Я.Кадара);
- кінець 1988-1989 рр. – обговорення у парламенті питання про **введення багатопартійної системи** в країні;
- лютий 1989 р. – пленум ЦК УСРП. Відмова від керівної ролі УСРП;
- весна 1989 р. – початок **засідань “круглого столу” опозиційних сил**. Вироблення угоди про створення парламентської демократії, правової держави, докорінну реорганізацію УСРП;
- літо 1989 р. – початок роботи в Парламенті представників **опозиційних партій**. Проголошення Угорської Республіки, багатопартійності;
- жовтень 1989 р. – рішення надзвичайного з’їзду УСРП про створення Угорської Соціалістичної партії;
- весна 1990 р. – вибори до Державних зборів. Формування **коаліційного уряду** без комуністів і соціалістів.

4. Німеччина (НДР):

- 7 жовтня 1989 р. – **масові антиурядові демонстрації**. Розгін демонстрацій і **арешти учасників** викликали **зростання протесту**;

- 18 жовтня 1989 р. – пленум ЦК Соціалістичної Єдиної партії Німеччини звільнив Е.Хонеккера від поста Генерального секретаря “за станом здоров’я”;

- 4 листопада 1989 р. – **масова демонстрація** у Берліні вимагає відставки уряду і проведення вільних виборів;

- листопад 1989 р. – відставка Політбюро ЦК СЄПН;

- листопад 1989 р. – падіння Берлінського муру;

- грудень 1989 р. – з’їзд і самоліквідація СЄПН. Утворення на її основі Партії демократичного соціалізму;

- березень 1990 р. – **вільні демократичні вибори парламенту НДР**;

- 31 серпня 1990 р. – договір між ФРН і НДР про об’єднання;

- листопад 1990 р. – **загальнонімецькі вибори** в Бундестаг.

5. Польща:

- весна 1989 р. – Політичний “круглий стіл”. Угода між Польською Об’єднаною Робітничою партією “Солідарністю” про проведення **парламентських виборів на багатопартійній основі**;

- червень 1989 р. – парламентські вибори, формування уряду Т.Мазовецьким. Представники ПОРП в меншості;

- січень 1990 р. – рішення про саморозпуск ПОРП. Утворення партій: Соціал-демократії Республіки Польща і Соціал-демократичного союзу;

- грудень 1990 р. – відставка В.Ярузельського. **Перемога на президентських виборах опозиційного кандидата** – Л.Валенси;

- 1996 р. – поразка Л.Валенси на чергових виборах президента. Перемога кандидата соціалістів А.Квасневського.

6. Румунія:

- грудень 1989 р. – **розстріл демонстрацій** в Тімішоарі;

- 21 грудня 1989 р. – спроба влади провести мітинг на підтримку політики Н.Чаушеску в Бухаресті. Виступ проти влади, розгін демонстрантів, **введення особливого стану** в країні. Початок **повстання** в Бухаресті. Перехід армії на бік народу. Збройна боротьба з “Секуритате” (служба державної безпеки) тривала протягом тижня. **Створення Фронту національного порятунку** на чолі з І.Лієску;

- 22 грудня 1989 р. – арешт Н.Чаушеску і О.Чаушеску (25 грудня були розстріляні за вироком надзвичайного військового трибуналу);

- 23 грудня 1989 р. – Рада Фронту національного порятунку **взяла державну владу в свої руки**;

- лютий 1990 р. – у ході роботи “круглого столу” за участю всіх **опозиційних партій** створено Тимчасову раду національної згоди (І.Ілієску);

- травень 1990 р. – **вибори Президента і Парламенту**;

- листопад 1991 р. – **прийняття Конституції** Румунії.

6. Югославія:

- січень 1990 р. – надзвичайний з’їзд Союзу Комуністів Югославії, жорстке **протистояння** між республіканськими спілками комуністів. Розпад партії на самостійні республіканські організації;

- 1990 р. – перші **багатопартійні вибори** у парламенти союзних республік Югославії. Прихід до влади партій і лідерів з націоналістичними гаслами;

- 25 червня 1991 р. – вихід зі складу Югославії Словенії та Хорватії. Загострення “сербського питання” в Хорватії, початок **громадянської війни**;

- 17 листопада 1991 р. – **проголошення суверенітету** Македонії;

- січень 1992 р. – **направлення миротворців** ООН в Хорватію;

- квітень 1992 р. – **проголошення суверенітету** Боснії і Герцеговини;

- 1992 р. – Сербія і Чорногорія утворили Союзну Республіку Югославію;

- 1999 р. – **воєнні дії США** та їх союзників проти СРЮ.

Падінню недемократичних режимів сприяли і *внутрішні чинники, зокрема економічні* – різке зниження темпів економічного розвитку, екстенсивний характер розвитку економіки в більшості країн, адміністративно-командна економічна модель, відсутність структурних змін в економіці, інфляційні процеси, різке відставання від країн Заходу не тільки за кількісними, але і за якісними показниками. Прикладом може служити, динаміка щорічного приросту сукупного національного доходу країн-членів РЕВ: 50-ті рр. – 9,5%, 60-ті рр. – 6,7%, 70-ті рр. – 4,5%, 80-ті рр. – менше 2%.

Інші *внутрішні фактори*:

- накопичення соціальних проблем – падіння життєвого рівня, менш помітне тільки в НДР і Чехословаччині, загострення всіх суперечностей в суспільстві, в тому числі і національних (в Югославії, Чехословаччині, Румунії, Болгарії);

- протест проти тоталітарних політичних режимів, політичного панування комуністичних партій;

- невдоволення існуючими порядками, яке виражалося в масовому страйковому русі, формуванні опозиційних організацій.

Як видно, в різних країнах перехід до демократії специфічний, проте політологічна наука на основі порівняльного аналізу може виявити деякі загальні риси.

Один з теоретиків і керівників процесів демократизації в Іспанії – Ф.Гонсалес пише: “... не думаю, що є якась універсальна модель політичного переходу, яку можна застосувати в світовому масштабі. Набагато корисніше ... поміркувати про елементи, які найчастіше зустрічаються і є найбільш загальними для будь-яких політичних змін при переході від тоталітарної форми до демократичної”³⁸. Ф.Гонсалес, зокрема, відзначає *наступні елементи*: бажання змін, воля більшості до перетворень в суспільстві; здатність членів суспільства до угоди.

Відомі факти про ситуацію в Іспанії напередодні краху франкістського режиму свідчили про глибоку кризу, що існувала в країні. Аналітики відзначають її особливості: то була криза державних інституцій та криза їх легітимності. У суспільстві визріло масове невдоволення режимом (в Іспанії був найвищий в Європі рівень страйкового руху). Розгорталися національні рухи (в Країні басків, Каталонії, Галісії). Створювалися опозиційні режиму політичні блоки і партії. Економічні конфлікти мали політичний характер. Виявилася характерна для тієї кризової ситуації в Іспанії особливість в розстановці політичних сил, їх співвідношенні: встановилася рівновага правих і лівих сил, що виключало можливість як тим, так й іншим вдаватися до насильства. В ситуації кризи і формувалося бажання більшості до політичних змін, викристалізувалася воля більшості до змін у напрямі до демократії. Водночас складалася нова політична еліта, яка заручилася великою підтримкою суспільства. Втрачали своє значення і роль старі політичні та ідеологічні цінності та розгортався пошук інших опорних цінностей – громадянських і політичних.

Таким чином, початок в суспільстві політичної кризи – одна з істотних спільних рис процесу переходу від тоталітаризму і авторитаризму до демократії. Кризова ситуація, як показує європейський досвід, є попередником переходу до демократії за наявності у населення даної країни певної політичної культури і здатності до відповідних змін, тим більше, якщо мова йде про еволюційний

---

³⁸Хенкин С. Испания после диктатуры / Сергей Маркович Хенкин. – М. : Наука, 1993. – 197 с.

перехід. Політичну національну кризу суспільство може подолати за умови здійснення якісних змін у системі, а не окремих часткових змін і поступок з боку застарілого режиму.

3.3. Політичні процеси в транзитивній демократії

Загальним для сучасних досліджень транзитивних політичних процесів є те, що, при визначенні ролі всіх компонентів політичного процесу найбільш значущою вважається діяльність держави, основним змістом якої виступає реформування політичного режиму і форми правління. Становлення республіканської форми правління як способу організації і реалізації влади в умовах транзиту можливо тільки на основі реалізації основних принципів демократичного політичного режиму, таких як поділ влади і виборність основних інститутів державної влади. Це зумовлено тим, що використовувана органами державної влади система стримувань і противаг має на меті запобігання зловживанням владою, створення умов для прояву автономії особистості. Увагу приділяється створенню інституційних, правових та інших гарантій для індивідуальної свободи, що запобігають придушенню особистості владою.

Одна з перших спроб створення моделі переходу від недемократичних режимів до демократичних була зроблена Д.Растоу. Відправною точкою моделі служить єдина попередня умова – наявність національної єдності. Згідно з Д.Растоу, демократичний перехід включає три фази: “підготовчу”, відмінною рисою якої є поляризація політичних інтересів; “фазу прийняття рішення”, в рамках якої укладається політична угода, яка включає вироблення і усвідомлене прийняття демократичних правил; “фазу звання”, коли відбувається закріплення цінностей демократії, а також політичних процедур та інститутів. Таким чином, на думку Д.Растоу, важливим моментом у здійсненні процесу демократизації є досягнення компромісу. При цьому необхідно дотримуватися такої послідовності фаз при переході до демократії: “від національної єдності як підоснови демократизації через боротьбу, компроміс і звання до демократії”³⁹.

---

³⁹Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.

Модель, в якій дана якісна характеристика політичних процесів перехідного періоду, представлена також Г.О'Доннелом і Ф.Шміттером, які виділили три основні стадії переходу до демократії: лібералізацію; демократизацію, ресоціалізацію громадян⁴⁰.

Лібералізація передбачає збереження державного апарату правління і здійснення інституціоналізації громадянських свобод (результатом цього стає побудова “опікунської демократії”).

Демократизація – період інституціоналізації демократичних норм і правил, демонтажу колишнього режиму і свідомого вибору політичною владою демократичних інститутів і процедур.

Ресоціалізація громадян – засвоєння громадянами демократичних норм і цінностей, поступове вrostання в демократичну систему відносин у ході організації органами державної влади спеціального політичного навчання.

Американський політолог С.Лакоф виділяє такі історичні моделі становлення демократичного ладу: шляхом революції; еволюційним шляхом; в результаті зовнішньої дії або ніби нав'язану ззовні; демократичну трансформацію, здійснювану зверху; змішану модель, що включає всі або багато з попередніх варіантів.

Модель переходу до демократії з погляду сутнісного характеристики таких переходів запропонував С.Хантінгтон. Їм були виділені⁴¹:

1. *Класична лінійна модель демократизації* (Великобританія, Швеція), що передбачає поступове обмеження монархічної влади і розширення прав громадян і парламенту.

2. *Циклічна модель* (у багатьох країнах Латинської Америки, Азії та Африки), що припускає через недостатню зрілість внутрішніх передумов демократії і особливо її слабку вкоріненість в пануючій політичній культурі чергування демократичних і авторитарних форм правління при формально позитивному ставленні політичної еліти до демократії.

3. *Діалектична модель* (Іспанія, Португалія, Греція), яка, як і модель циклічна, характеризується нестабільністю перехідних політичних режимів, але тут перехід до демократії здійснюється під впливом вже досить дозрілих для неї внутрішніх передумов

---

⁴⁰Donnell G. Transitions, Continuities and Paradoxes. In: Sc.Mainwaring, G.O'Donnell and A.Valenzuela (Eds.), Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies inComparative Perspective, Notre Dame, 1992. – P. 18.

⁴¹Huntington, Samuel. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century, Norman (Ok.) / Samuel Huntington. – London: Univ. of Oklahoma Press, 1991.

(індустріалізації, численного середнього класу, досить високого освітнього рівня громадян, раціоналізації та індивідуалізації масової свідомості тощо).

Швидше за все послідовність транзитивних політичних процесів в країнах світового співтовариства найбільш адекватно може бути представлена синтезом моделі Д.Растоу і моделі Г.О'Доннела та Ф.Шміттера. Перехід до демократії складається з: підготовчої фази (результатом якої стає побудова “опікунської демократії”); фази прийняття рішення та демонтажу колишнього режиму та свідомого вибору політичною владою демократичних інститутів і процедур; фази звання (основною рисою якої є ресоціалізація громадян, для якої характерне поступове вrostання громадян в нову систему відносин у ході демократичного політичного процесу).

Серед характеристик, загальних для перехідних політичних процесів в колишніх республіках СРСР, найбільш значимими виступають: належність ініціативи реформування правлячій еліті та **поява політичної опозиції**, що виразилося в протистоянні реформаторів і консервативних сил режиму, оформлення особливого роду пакту між сторонами, що змагаються, як основи для інституціоналізації демократичних процедур.

Для Росії на сьогодні характерна фаза прийняття політичного рішення, оскільки відбувається укладення “угод”, спрямованих на вироблення і усвідомлене прийняття демократичних “правил гри”. Розглянуті особливості перехідних політичних процесів свідчать про формування в Росії системи персоніфікованого управління. Відбувається консолідація держави, в основу якої покладено принцип партійності, належності до “партії влади”. При цьому основні інститути демократії формально продовжують існувати.

Водночас зазначається, що сформована система персоніфікованого управління може стати подальшим варіантом політичного розвитку країни. Особливістю російського політичного процесу в сучасній соціокультурній ситуації є формування системи персоніфікованого управління і концентрація реальних владних повноважень в руках обмеженого кола осіб, насамперед Президента і Прем'єр-міністра. Створена ними вертикаль влади все більше будується за партійним принципом при збереженні формальної альтернативності виборів і пропорційної виборчої системи. Така проблема найбільш адекватно може бути досліджена на основі використання моделі демократизації С.Лакофа, доповненої деякими елементами моделі Д.Растоу.

Визначення темпів, форм демократизації в Україні здійснюється з використанням циклічної моделі демократизації, запропонованої С.Хантінгтоном. Однією з причин тривалого періоду політичної невизначеності в Україні є діаметрально протилежні погляди політичних сил щодо напрямів розвитку країни і держави, що зумовлено незавершеністю революції”, “конституційним хаосом”, “перетягуванням повноважень”, “політичною доцільністю”, проблемою оточення”, “недосформованістю партійної системи”. Перехідні політичні процеси в Україні наочно демонструють всю складність розвитку пострадянських суспільств, яка повною мірою описується концепціями “демократичного транзиту”, моделями Д.Растоу і С.Хантінгтона.

Сучасний процес демократизації в Середній Азії переживає етап так званого “смутного часу”. Практично всі лідери середньо-азіатських держав залишаються при владі протягом тривалого часу, подовжуючи терміни своїх повноважень і усуваючи можливих опонентів. Таким чином, більшість країн Середньої Азії є державами із стійкими так званими “султанськими” режимами. У всіх державах Середньої Азії сформувалася однопартійна президентська політична система. Надцентралізація державної влади, успадкована від радянських часів, племенний гегемонізм, етнічний патронаж, превалювання земляцької згуртованості над корпоративною солідарністю в елітах вписуються в адаптивну модель часткової лібералізації А.Пшеворського.

Подальший розвиток транзитивних політичних процесів на пострадянському просторі має забезпечити підвищення рівня політичного керівництва суспільством в даних країнах, досягнення стійкості суспільних відносин, нові взаємини держави з громадянським суспільством, **розвиток політичного плюралізму**, проведення ефективної соціальної політики, створення і реалізацію чіткої геополітичної програми розвитку країн на шляху до сучасного демократичного суспільства, дотримання національних інтересів⁴².

Таким чином, можна констатувати, що існують два (з різними варіантами) типи демократичних транзитів: від недемократичного режиму до демократичного, від недемократичного режиму до іншого типу недемократії. Під варіантами того чи іншого типу

---

⁴²Гридин С. А. Транзитивные политические процессы на постсоветском пространстве: компаративный анализ : дис. ... канд. полит. наук / Гридин Сергей Алексеевич. – Старопол. гос. ун-т, 2009. – 187 с.

“транзиту” мається на увазі ефективність створеної в результаті реформ і перетворень соціально-політичної системи, її міцність, відповідність соціокультурним і цивілізаційним особливостям, історичним традиціям даної держави. Якщо отримана система успішно і стабільно функціонує, політичний режим (незалежно від його різновиду) легітимний, відбуваються позитивні зрушення у всіх (або покищо в деяких основних) сферах життєдіяльності суспільства, то можна вважати, що процес політичної модернізації є успішним, оскільки вважається, що головний підсумок політичної модернізації – створення політичних інститутів і практик, які найбільшою мірою здатні забезпечувати адекватне реагування та пристосування політичної системи до мінливих умов як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, її ефективне функціонування (що можливо тільки в конкретно-історичному і соціокультурному контексті тієї чи іншої країни під впливом національних традицій), а також легітимність політичного режиму.

Можна виділити “оптимістичний сценарій” політичного транзиту, заснований на стратегії поетапних змін з корекцією отриманих результатів. Спочатку відбувається **лібералізація політичного життя**, яка припускає інституціоналізацію громадянських свобод, контрольоване “часткове відкриття” режиму без радикальної зміни владного апарату. Ці заходи мають на меті поставити під сумнів легітимність і стабільність старого режиму, який розпадається сам по собі внаслідок зниження його практичної ефективності та назрівання внутрішніх суперечностей, появи альтернативних думок і настроїв, що веде до конфліктного зіткнення інтересів. Серйозні внутрішні конфлікти можна генерувати тільки за дієвої політичної участі, тому ключовими фігурами цієї стадії зазвичай є **харизматичні лідери – реформатори** всередині правлячої еліти, що формують **опозицію режиму**. Якщо на момент втрати режимом легітимності йому немає іншої альтернативи, то громадяни не можуть зробити осмисленого вибору на користь утвердження нових компромісних інститутів, тобто віртуальної демократії. Потім відбувається **демонтаж** найбільш нежиттєздатних інститутів колишньої політичної системи. На даному етапі **конфлікт між прихильниками старого режиму й опозицією** може мати, по суті, два різних результати:

1. Демонтаж колишньої системи внаслідок мирного вирішення конфлікту інтересів між режимом і його реформаторами. Для цього необхідно, щоб протистояння опонентів завершилося добровільним прийняттям усіма сторонами демократичних норм

і цінностей і, головне, згодою інституціоналізувати свої основні інтереси в рамках нової політичної системи.

2. Обвальний розпад системи у випадку небажання конфліктуючих сторін дійти компромісу, що може призвести до фатально невизначених результатів.

Наступний етап – демократизація, що означає встановлення норм, процедур та інститутів нового демократичного режиму, основним критерієм якої вважаються **вільні вибори** і консолідація демократичної політичної системи. Конструювання демократичних інститутів здійснюється шляхом прийняття нормативних актів на основі переговорів між основними політичними сторонами. Консолідація нового демократичного режиму передбачає вирішення двох перехідних завдань: як вчинити з лідерами авторитарного режиму, що порушили права людини (“дилема ката”), і як зменшити військове втручання в політику для уникнення потенційних військових переворотів (“проблема преторіаризму”) разом з різними “похідними” труднощами, що виникають внаслідок етнічних, культурних, історичних та інших відмінностей, а також системних проблем демократичного режиму. Завдання, що виникли на стадії консолідації демократії, необхідно вирішувати, оскільки в разі їх консервації може виникнути “зворотна хвиля” антидемократизації.

Нарешті, ресоціалізація громадян у нову систему, в ході якої відбувається поступове освоєння населенням норм, правил і цінностей нового політичного режиму. Очевидно, що демократичний транзит у зв’язку з незрілістю інститутів громадянського суспільства може здійснюватися тільки “зверху” або “зі сторони”.

Успіх даного сценарію значною мірою залежить від групової **згуртованості політичної еліти** та її намірів включати в процес прийняття політичних рішень **інститути громадянського суспільства**.

Висновки

При недемократичних режимах, економічне і соціальне неблагополуччя країни **неминуче призводить до** формування в ній контреліт, які відіграють роль інтегратора невдоволення. Такі контреліти можуть утворюватися також в результаті неправильної кадрової політики у вищому та середньому ешелоні влади, що призводить до відкидання людей, які нестандартно мислять, і просування по службі тільки “лояльних до керівництва”. Вони поступово можуть утворювати неформальний центр впливу – **противагу владі**, розгортаючи пропагандистську роботу з підриву авторитету політичної еліти. Це може бути жорстка критика правлячої еліти, поширення політичного компромату, політичний та економічний саботаж. При цьому будь-яка контреліта обов’язково декларує захист інтересів усіх громадян країни або окремих верств населення.

В обстановці поглиблення кризи недемократичного режиму опозиція, насамперед правозахисники, піддається **репресіям**, але залишається істотним чинником суспільного життя. Так, соціологічні дослідження, що в різний час проводилися в СРСР, свідчать про те, що погляди дисидентів тією чи іншою мірою поділяла значна частина суспільства.

Реформування політичної системи в напрямі запровадження демократичних інститутів та норм, розширення (або встановлення) прав і свобод громадян; переростання обмежених реформ (якщо вони мають місце) в глибокі та всеохопні, в результаті чого до влади приходять і при владі закріплюються справді реформаторські сили, – такий головний зміст політичного переходу від тоталітаризму і авторитаризму до демократії. У цьому вузловому процесі простежуються, як правило, свої етапи – проведення реформ у рамках існуючого режиму (чому останній вже не в змозі перешкоджати) та здійснення реформ, які безпосередньо руйнують недемократичний режим. Між цими етапами можливі сплески політичної кризи аж до відкритих масових виступів народу проти чинних політичних інститутів. Так було, скажімо, в східноєвропейських країнах, що належали до радянського блоку.

Конкретні особливості як політичного національної кризи, так і реформаторського процесу визначаються специфікою суспільно-політичної ситуації, характерної для тієї чи іншої країни. **Загальні риси** перехідного процесу проявляються по-різному в умовах авторитарних і тоталітарних режимів. Посттоталітарний

режим поєднує в собі елементи, що зберігаються від попереднього режиму, можливості рецидивів авторитаризму і водночас елементи народжуваної демократії. Такі політичні структури конструюються на місці зруйнованих військово-диктаторських, репресивних ерзацкомуністичних, реакційних, націоналістичних, расистських і клерикальних режимів.

Наприклад, диктатури Зія-уль-Хака в Пакистані та Муамара Каддафі в Лівії, ісламський режим аятолли Хомейні в Ірані та подібні до них змінилися або замінюються структурами влади і соціально-політичних відносин, що мають риси посттоталітаризму. Сюди можна віднести: зміну типу політичного лідерства – харизматичний тип замінюється бюрократичним; оптимальне для перехідного стану поєднання переваги централізму в системі влади з поступовою лібералізацією; появу надлишкового різноманіття партій і громадських рухів; становлення деяких демократичних інститутів; політичну нестабільність тощо.

Посттоталітаризм об’єктивно містить у собі альтернативні тенденції модернізації: закріплення тоталітарного режиму у всіх його іпостасях або ж утвердження демократії. Причому найбільші шанси тут для елітарної демократії, оскільки широкі маси виявляються, як правило, не підготовленими до інших форм народовладдя.

В даний час в теорії політичних змін оформилося основне бачення процесу демонтажу недемократичних режимів, це – політична модернізація, яка має безліч альтернативних варіантів. Перехід до демократії є одним з таких варіантів, якщо він закінчується створенням “консолідованої демократії” (приклади таких демократій, що встановилися останнім часом, – Чехія, Угорщина, Польща, Естонія, Литва, Латвія та Словенія), якщо ні, то суспільство переживає стан “демократичного транзиту”, що має різні варіанти і різні результати (як позитивні, так і негативні), а в тому випадку, якщо ці результати невтішні, ні про яку політичну модернізацію не може бути й мови, і вона, як і раніше, залишається досить віддаленою перспективою.

Неодмінною умовою політичної модернізації в напрямі формування демократичного режиму є досягнення в суспільстві раціонального балансу між політичним плюралізмом і політичною консолідацією нації, що виражається в досягненні політичного компромісу між владою й опозицією. При цьому відсутність в державі реальної політичної опозиції не є свідченням демократизації, а скоріше навпаки.

Контрольні запитання та завдання

1. Назвіть і охарактеризуйте типи політичної опозиції в не-демократичних режимах.
2. Назвіть і охарактеризуйте різновиди політичної опозиції у недемократичних режимах.
3. Що таке “політична антиеліта”?
4. Визначте роль і місце політичної опозиції в процесі розпаду недемократичного політичного режиму.
5. Які моделі демократичного транзиту Вам відомі? Охарактеризуйте участь політичної опозиції в процесі демократичного транзиту.

Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень

1. Перспективи розвитку політичної опозиції в країнах з транзитивною демократією.
2. Роль і функції політичної опозиції в країнах з недемократичними політичними режимами.
3. Політична еліта і антиеліта в сучасному українському суспільстві.
4. Суспільно-політичні передумови виникнення та розвитку активної політичної опозиції.
5. Антидемократична політична опозиція як феномен транзитивної демократії.

Тематика магістерських робіт (орієнтовна)

1. Роль політичної опозиції в розбудові демократії: світовий досвід для України.
2. Історія політичної опозиції в Україні.
3. Політична еліта і антиеліта в сучасній Україні.
4. Механізми участі політичної опозиції в процесах формування державної політики країн з транзитивною демократією.
5. “Глобальна” політична опозиція: причини виникнення, характерні особливості й перспективи розвитку сучасного антиглобалізму.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. *Баранов Н. А.* Трансформации современной демократии : учеб. пособие / Н. А. Баранов. – СПб. : Балтийск. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с.
2. Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – 1108 с.
3. *Кин Джон.* Демократия и гражданское общество / Джон Кин ; пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
4. *Мартиненко В. М.* Державне управління: шлях до нової парадигми (теорія та методологія) : монографія / В. М. Мартиненко. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2003. – 220 с.
5. Политические работы / сост. А. В. Денежкина ; пер. с нем. Б. М. Скуратова. – М. : Праксис, 2005. – 368 с.
6. Теория политики : учеб. пособие / под ред. Б. А. Исаева. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.
7. *Хантингтон С.* Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
8. *Хейвуд Э.* Политология / Э. Хейвуд ; пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
9. *Циганков А. П.* Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. П. Циганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.
10. *Растоу Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. 1996. – № 5. – С. 5–15.
11. *Пршеворский А.* Переходы к демократии / А. Пршеворский // Путь. – 1993. – № 3. – С. 30–42.
12. *Нечепоренко Г.* Політична опозиція: деякі аспекти світового досвіду та сучасна українська практика / Г. Нечепоренко // Політика і час. – 2012. – С. 51–82.

Словник термінів

Антиеліта – активні, творчі, неординарні люди, які виступають проти еліти та її правил на основі індивідуального анархічного бунту, які не знайшли собі місця ні в суспільстві й не готові до влади, незважаючи на пасіонарність, талановитість і високу активність.

Демократизація – період інституціоналізації демократичних норм і правил, демонтажу колишнього режиму і свідомого вибору політичною владою демократичних інститутів і процедур.

Політична еліта – суспільна група людей, які беруть активну участь у політичному процесі та якнайкраще втілюють у своїй діяльності найбільш характерні риси політичної поведінки більшості членів суспільства.

Політична контреліта – різновид політичної опозиції, яка володіє всіма характерними рисами політичної еліти, але не має прямого доступу до державно-владних функцій.

Розділ 4. ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТІЇ

4.1. Роль опозиції в процесі політичних трансформацій та переходу до демократії

Масштаби перетворень, що відбуваються в суспільстві як у глобальному, так на регіональному та локальному рівні, не вкладаються в звичні теоретичні схеми, які досі пояснювали соціальні, економічні, політичні, культурні процеси й які здебільшого ґрунтувалися на детерміністських і лінійно-прогресивних ідеях. Відповіді на цивілізаційні виклики, що демонструють сучасні народи, країни, культури, настільки неоднозначні і непередбачувані, що визначити певну й безальтернативну тенденцію їх розвитку неможливо. Прагнучи осмислити ці процеси й віднайти для їх характеристики універсальну формулу, політологи ввели до активного дискурсу поняття **політичної трансформації**. Етимологія поняття **трансформація**⁴³ – перетворення, зміна певної форми, перехід останньої в нову з якісно новим змістом. Трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації – саме перетворення форм і змісту суспільного життя, її інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін соціуму.

Політична трансформація – процес поступових або радикальних змін та практичного втілення елементів раціоналізації влади та політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних та духовних чинників соціального розвитку. **Складові політичної трансформації:** трансформація політичної системи суспільства; трансформація “політичної людини” (особа, еліта, колектив, організація); трансформація політичної культури суспільства і особи (ідеї, норми, рівень політичних відносин).

Питання політичної трансформації є предметом дослідження багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Зокрема, у своїй праці “Велика трансформація: політичні та економічні витоки нашого часу” знаний соціолог, економіст та суспільствозна-

---

⁴³Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982.

вєць К.Поланьї⁴⁴ робить висновок, що трансформація передбачає усвідомлення необхідності суспільно-політичних змін відповідно до інтересів національних груп, класів, еліт та ін. За твердженням американського вченого А.Пшеворського⁴⁵, які він наводить у своїй роботі “Демократія та ринок. Політичні й економічні реформи в Східній Європі та Латинській Америці”, обов’язковою умовою трансформації виступає наявність боротьби між різними політичними силами. Американський політолог С.Хантінгтон⁴⁶ у своїй концептуальній праці “Третя хвиля” пояснював факт перехідних процесів, в тому числі і політичної трансформації, загальною тенденцією до глобальних політичних змін, так званих “хвиль демократизації”. Серед вітчизняних та російських вчених-політологів основна увага при дослідженні трансформаційних процесів зосереджена на вивченні переходу постсоціалістичних країн на шлях демократичного розвитку. Так, відомий російський вчений-політолог А.Г.Дугін⁴⁷ у підручнику “Основи геополітики” стверджує, що в рамках вивчення політичних інститутів і політичних процесів термін “трансформація” може мати різне трактування, оскільки він використовується при розгляді різноманітних типів істотних змін основних структур і систем, що становлять політичну основу будь-якого суспільства”. Російський дослідник М.Ільїн⁴⁸ процеси політичної трансформації характеризує в контексті як політичного процесу, так і політичних змін. Український філософ С.Кримський⁴⁹ визначає наявність у процесах системності, поєднання старих та нових елементів системи. На його думку, трансформація є розвитком суспільно-політичних процесів, який абсолютно не виключає можливостей зворотного руху. Оскільки більшість ана-

---

⁴⁴Поланьї К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьї. – СПб. : Алетейя, 2002. – 320 с.

⁴⁵Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; пер. с англ. ; под ред. В. А.Бажанова. – М. : РОССПЭН, 1999. – 320 с.

⁴⁶Хантінгтон С. М. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. М. Хантінгтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

⁴⁷Дугин А. Основы геополитики / А. Дугин. – М. : АРКТОГЕЯ-центр, 2000. – 928 с.

⁴⁸Ільїн В. В. Понятие власти / В. В. Ильїн ; под ред. В. В. Ильїна // Философия власти. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 6–26.

⁴⁹Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации / С. Б. Крымский. – К. : Наук. думка, 1974. – 208 с.

літиків продовжує мислити здебільшого категоріями лінійного (висхідного) прогресу, то **концепція трансформації**, як правило, пояснює суть суспільних перетворень як поступальний рух від чогось старого, недосконалого, збанкрутілого до нового, омріяного, прогресивного. Поступальність і поступовість цього руху передбачає певний часовий період і певний стан суспільства, що характеризується наявністю та співіснуванням в одному суспільстві в кожний конкретний момент його розвитку елементів старого й нового. Накопичення цих “нових” елементів створює нову” якість та, відповідно, підстави для заяв про успіх у просуванні до “світлого майбутнього” й завершення перехідного стану. Цей перехідний стан отримав назву **транзиту**, а відповідний напрям дослідження суспільних процесів – **транзитології**.

Аналізуючи перехід до демократії, більшість транзитологів виокремлює ряд стадій. Тривалий час була популярною *модель демократичного переходу*, яку запропонував Д.Растоу. Порівнюючи перехід до демократії у Швеції (з 1890 до 1920 рр.) і Туреччині (з 1940 до 1960 рр.), він виділив **три фази**: *підготовчу фазу*, під час якої загострюються конфлікти між основними соціальними й політичними силами; *фазу прийняття рішень*, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових правил демократичної політичної гри; *фазу звання*, за якої демократичні інститути набувають стійкості. Головною умовою успішного демократичного переходу вчений вважав національну єдність.

Аналогічну схему переходу до демократії пропонують американські політологи Ф.Шміттер та Г.О’Доннелл⁵⁰. Вони виділили такі **фази переходу**: *лібералізації, демократизації, ресоціалізації*. *Фаза лібералізації* розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка завершується їх розколом. *Фаза демократизації* вирізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з’являються такі політичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичним шляхом. Під час *ресоціалізації* відбувається освоєння і засвоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське сус-

---

⁵⁰Алескеров Ф. Т. Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Ф. Т. Алескеров, В. В. Платонов // Препринт WP7/2003/05. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с.

пільство. Інші автори називають дану стадію стадією *консолідації*. Таким чином, логіка становлення партійних систем підпорядкована вказаній вище логіці політичного транзиту. Завершується така еволюція консолідацією партійної системи. На кожному з цих етапів партійна система має свою конфігурацію і на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, на правлячі та опозиційні партії. Відтак розмежування відбувається в межах правлячої партії і опозиції. Такі розмежування символізують демонополізацію політики і є початком становлення національного поля політики, яке П.Бурдьє порівнює з ринком, де є виробництво і попит особливого товару – політичних партій, лідерів, політичних програм⁵¹. На етапі демократизації, як вважає російський дослідник С. Єлісеєв, визначальний вплив на розвиток партійних систем справляють інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави; вибір системи правління; вибір виборчої системи⁵². Суттєвий вплив на становлення партійної системи справляє вибір у процесі транзиту форми правління. Досвід перехідних суспільств засвідчує, що парламентська система стабільніша і сприяє розвитку політичних партій. Прямі вибори президента посилюють політичну поляризацію і надають політичній конкуренції мажоритарного характеру, сприяючи персоналізації політики.

Держави, що перебувають у процесі політичних трансформацій *при переході до демократичної політичної системи*, стикаються з низкою нових *проблем* і явищ в економічній і політичній сферах, насамперед у реалізації складного процесу визначення нового місця держави в господарському житті країни, пошуку відповідей на найскладніші питання: яка частина економіки повинна бути віддана недержавним підприємствам, що повинно залишитися у власності держави, якими методами і в яких формах державні підприємства повинні брати участь у регулюванні управління спільним господарським процесом в країні. Становлення різно-

---

⁵¹Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє ; пер. с фр. Н. А. Шматко ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 453 с.

⁵²Елисеев С. Социальные и политические размежевания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных систем в демократическом транзите / С. Елисеев // Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем / ред. и сост. Е. Ю. Мелешкина, А. Н. Кулик. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 64–89.

манітних форм власності, розвиток підприємницької діяльності, видозміна участі організацій і приватних осіб у формуванні дохідної частини бюджету, становлення правового забезпечення економічних відносин – ці та інші складні завдання вирішуються в рамках взаємодії економічної і політичної систем перехідних суспільств в ситуації гострої політичної боротьби за владу, характерною тенденцією якої стало переростання економічної влади в політичну. Необхідно виокремити невирішені раніше питання ролі політичних еліт у прискоренні чи гальмуванні процесів суспільного просування до демократії. Представники економічної еліти, зацікавлені групи бізнесу висувають свої претензії щодо координації, коригування політичної лінії держави в сфері економіки та суспільного життя в цілому, оскільки від політичних рішень залежить, наскільки реалізований і ефективно працюватиме механізм забезпечення захисту соціально-економічних прав, наскільки ці рішення сприятимуть розвитку економіки країни, процвітанню суспільства.

Визнання необхідності захисту соціально-економічних прав і свобод знайшло вираження у створенні поряд з механізмом зв'язку між суспільством і державою за допомогою партій ще одного *інституту узгодження інтересів соціальних груп системи представництва інтересів частини населення країни (меншості) – політичної опозиції*. До неї входять індивіди – фізичні особи і члени різних соціальних груп, що представляють і захищають (виражають) їхні інтереси. Для захисту інтересів фізичних і юридичних осіб створюються (використовуються) об'єднання (організації) і партії, що протистоять державній владі, якщо остання у внутрішній і зовнішній політиці не враховує і не реалізує інтереси опозиції. При цьому створення і діяльність опозиційних організацій та об'єднань є в сучасних умовах не завжди ефективним, але часто єдиним можливим способом домогтися реалізації групових інтересів.

Розвиток політичної системи суспільств, що трансформуються в демократичні, відбувається у складних і суперечливих економічних, соціально-політичних умовах та виявляє безліч життєво важливих проблем на стику економіки і політики. Однією з таких значущих проблем є опозиційна діяльність груп і партій у політичній системі суспільства.

Взаємовідносини опозиційних організацій з державними органами влади внаслідок багатьох причин стають можливими лише з появою демократичних тенденцій в розвитку держави, тоді

як така участь в країнах “старої демократії” налічує в своїй історії багато десятиліть і навіть століть, і опозиція там давно стала інтегральною частиною політичної системи.

Демократичні суспільства з вбудованою в політичну систему опозицією мають ряд очевидних переваг перед авторитарними, оскільки в останніх політичний режим в цілому ототожнюють з певним керівником, в результаті чого будь-який протест з боку суспільства має персоніфікований характер, що ставить під питання існування самої системи. У конкурентній політичній системі влада і опозиція з об’єктивних причин змушені шукати компроміс, створювати необхідні передумови для політичного консенсусу, спільно працювати в тих сферах, де позиції й інтереси обох сторін збігаються, забезпечуючи тим самим варіативність розвитку суспільства без загрози соціально-політичної стабільності.

Демократична політична опозиція відіграє одну з провідних ролей у процесі політичної трансформації – переходу від авторитарного режиму до демократичного. У цей період опозиція відіграє дві ролі: фактора послаблення існуючого, але згасаючого режиму і фактора формування і вкорінення демократичного режиму. Становлячи єдину стратегічну лінію, обидва напрями відрізняються як за умовами, так і за методами діяльності опозиції. При цьому можливе “розщеплення” демократичної опозиції на ту частину, яка перетворюється на правлячу еліту, і ту, яка залишається в опозиції до нової влади, що сформувалася після краху авторитарного режиму. Політична трансформація може вести до утворення нової опозиційної сили в особі консервативно-антиреформістських груп.

В транзитних суспільствах, що перебувають на стадії переходу до демократії, роль опозиції може бути вищою, ніж у країнах зі сформованими демократичними традиціями. В умовах демократичного транзиту політична опозиція, так само, як і владні структури, може і повинна бути рушійною силою реформ і перетворень в країні.

Головною причиною диверсифікації перехідних політичних режимів є виключна різноманітність політичного, історичного, економічного, культурного розвитку як регіонів світу в цілому, так і окремих держав зокрема. З огляду на цю обставину процес становлення та еволюції політичної опозиції в суспільствах, які перебувають на шляху демократичного транзиту, має різну динаміку. Політичні дизайни перехідних суспільств часто відрізняються тісним поєднанням авторитарних і демократичних політичних

практик. Подібна подвійність і суперечливість не можуть не позначатися на формуванні політичної опозиції в повноцінний демократичний інститут.

Звертаючись до успішного досвіду демократичних трансформацій, слід зазначити конструктивну взаємодію влади та опозиції. При цьому необхідною умовою інституціоналізації політичної опозиції є виникнення потреб з боку громадян в її діяльності, формуванні демократичної культури в суспільстві. Опозиція може стати одним з найбільш ефективних інститутів, що сприяють виявленню та захисту групових інтересів громадян в усіх сферах життя суспільства. Держави, що йдуть по шляху демократичних та ринкових перетворень, використовують як орієнтири такі цінності західних демократій, як громадянське суспільство, правова держава, поділ влади, загальні вибори, гласність, плюралізм, захист прав і свобод громадян, в тому числі і соціально-економічних права як необхідні умови для становлення і розвитку ринкових відносин в економіці. Взаємовідносини між владою та опозицією залежать від характеру політичної системи. У тоталітарній і авторитарній політичних системах вони антагоністичні. І влада, і опозиція не визнають право один одного на існування. Влада придушує і переслідує опозицію. Опозиція прагне повалити існуючу владу. У цьому випадку політика стає сферою жорсткого протистояння влади і опозиції. У демократичних політичних системах існує можливість конструктивної взаємодії політичних сил, які перебувають при владі, і протистоять їм. Опозиція може використовувати різні форми впливу на владу.

Політична, соціальна та економічна трансформація суспільства значною мірою визначається станом і поведінкою його політичної еліти, а також (у кризові моменти) зміною правлячих еліт. Трансформація політичних режимів може відбуватися як у напрямі переходу від тоталітаризму та авторитаризму до демократії, так і у зворотному напрямі. В сучасних західних демократіях громадянське суспільство і держава інтегровані в єдине ціле за допомогою трьох основних політичних інституцій: представницької системи державної влади, загального виборчого права і політичних партій. Вони, насамперед, забезпечують зв'язок політичної системи і навколишнього соціального середовища, виконуючи в повному обсязі функції артикуляції та агрегації соціальних інтересів. Сучасна демократія – це представницька демократія. Вимога створення багатопартійної системи впливає з прагнення привести партійну

структуру у відповідність із плюралістичною громадською структурою сучасних держав. Без визнання партійного плюралізму і права на опозицію будь-яка політична система не може бути названа ні демократичною, ні представницькою.

Політичні партії беруть на себе формулювання колективних цілей для соціуму, пропонуючи різні цілі та стратегії суспільного розвитку. Однак роль представницького органу влади як виразника “загальної волі”, на відміну від “волі всіх” (Ж.-Ж.Руссо), означає, що в парламенті повинні бути представлені інтереси не окремих соціальних груп чи особистостей, а загальнозначущі політичні інтереси. Саме тому в демократичних країнах основними колективними суб’єктами виборчого процесу та парламентського представництва є політичні партії. Трансформуючи вимоги і почуття соціальної незадоволеності в позитивні політичні цілі, партії спрямовують стихійну енергію соціального протесту в русло конституційної боротьби за їх досягнення через участь у державному управлінні. Розширюючи простір публічного політичного процесу, партії прагнуть подолати відчуження маргінальних груп суспільства від політики. Партії набувають голосів виборців, заохочуючи останніх ідентифікувати себе з політичним іміджем партії та з її керівництвом та спрощуючи вибір, що стоїть перед виборцем.

Аналізуючи роль опозиції в країнах Східної Європи після здійснення основних демократичних реформ, дослідники виявили суперечності процесу трансформацій. З одного боку, нова демократія передбачає наявність плюралізму, без якого вона просто не може відбутися. З другого боку, суспільство, по суті, виявляється розколотим на два протилежних табори: лібералів-ринковиків космополітичної орієнтації; авторитаристів-етатистів націоналістичного спрямування. Іншими словами, в такій моделі для демократичної опозиції не знаходиться місця. Принципово важливим є питання: яких змісту і форми в цих умовах набуде політичне суперництво, яку місію буде виконувати політична опозиція в процесі демократичної трансформації. Від цього залежатимуть підсумки політичного процесу. В умовах нестабільності соціально-політичної ситуації дуже важливо не допустити переростання природної політичної боротьби в непримиренне протистояння, уникнути зародження і розвитку конфліктів, які мали б самі руйнівні наслідки.

Варіантів розвитку подій тут небагато: або суспільство розколеться на частини і просування до оновлення стане пробле-

матичним (або неможливим), або воно збереже достатню єдність для успішного вирішення модернізаційних завдань. Практично можливим є третій варіант: загострення політичної боротьби не відбувається, навпаки, спостерігається низька політична активність населення; енергійні дії влади (якщо такі мають місце) не знаходять бажаного відгуку в масах, урядові програми зриваються, населення все більше охоплює “соціальна втома” – в наявності ознаки прогресуючої стагнації. У цьому випадку рано чи пізно суспільство знову постане перед необхідністю радикальних перетворень, що можуть призвести, як неодноразово свідчила історія, до розколу суспільства. Таким чином, сучасне становище країн пострадянського простору робить проблему “влада-опозиція” актуальною з точки зору практичної політики, життєдіяльності та життєзабезпечення суспільства.

Серйозною перешкодою на шляху становлення нормальних, цивілізованих відносин між владою і опозицією в транзитивному суспільстві є відсутність досвіду багатопартійності, цивілізованої політичної боротьби і відповідного способу мислення; фактична самоізоляція від світової соціальної та політичної думки. Важко сказати, який з цих двох чинників має більше значення. Одне безперечно: набуття необхідного досвіду з будівництва та життя в демократичному суспільстві вимагає часу. Тим часом політичні проблеми потребують термінового вирішення. Пошуки правильних рішень шляхом спроб і помилок можуть бути неефективними і призвести до великих як матеріальних, так і моральних витрат.

Проблема взаємовідносин влади і опозиції є вирішальною для визначення сутності і характеру політичного режиму. Наявність вільної, організованої опозиції, яка погоджується з владою щодо фундаментальних стратегій розвитку суспільства, при цьому має свої підходи до методів і способів вирішення наявних проблем, найважливіша основа забезпечення стабільності суспільства. Демократія не народжується сама по собі з волі людей, які проголосили себе “демократами”. Будь-який політичний актор зацікавлений у максимізації своєї влади і готовий її обмежити лише за наявності істотних загроз. Гарантом і показником успіху функціонування механізмів демократії в суспільстві, як свідчить світовий досвід, є наявність і активна діяльність незалежної від влади, але конструктивної політичної опозиції, оформленої в партію або блок партій. Демократичний розвиток держави передбачає політичний плюралізм. Політичний плюралізм припускає наявність багатопар-

тійності, діяльність кількох політичних партій. Важливе значення має визначення ступеня зрілості політичних партій, їх готовності виступати повноправними чинниками політичного життя, формувати та висловлювати інтереси різних соціальних груп.

4.2. Групи інтересів як фактор опозиційності

Масштабні трансформаційні процеси, що відбуваються в державах перехідного типу, ставлять перед політичною наукою нові завдання осмислення й аналізу політичного розвитку країн, механізму функціонування їх політичних інститутів, взаємовідносин між собою, а також ролі і місця цих інститутів у реформуванні держав.

Серед факторів, що визначають напрями розвитку держави, особливо виділяється активність груп інтересів, які перетворилися у впливових політичних акторів.

Поняття “групи інтересів” вказує на політичний вимір цих груп. **Групи інтересів** визначаються як добровільні об’єднання людей, створені для вираження і задоволення їхніх інтересів у відносинах з різними політичними інститутами, насамперед із державою. Різні спільності людей, їхні об’єднання проявляють себе як групи інтересів тоді, коли їхні інтереси виявляються як конкретні вимоги в політичній сфері суспільства. Іншими словами, групи інтересів функціонують як політичні об’єднання тоді, коли вони або вирішують суто політичні завдання, або вступають у взаємодію з державою. Вони мають політичний вимір, але здебільшого не є суто політичними об’єднаннями. Від політичних партій групи інтересів відрізняються тим, що не прагнуть до політичної відповідальності, не ставлять собі за мету оволодіння державною владою, а обмежуються лише впливом на неї.

Групи інтересів можуть мати різні назви: “клуб”, “гурток”, “спілка”, товариство”, “рада”, “об’єднання” тощо. Поняття “групи інтересів” корелюється з такими однопорядковими з ним поняттями, як “групи тиску”, “лобі”, “громадські організації”, “суспільні рухи”, “латентні політичні сили”. Розглянемо зміст кожного з цих понять

Вступаючи у взаємовідносини з державними інститутами, групи інтересів відіграють важливу роль агрегування та артикуляції інтересів соціуму. Виявлення форм та механізмів взаємодії груп інтересів та інститутів влади є важливим для розуміння сут-

ності суспільно-політичних процесів у державі, причин і механізмів прийняття політичних рішень, формування політичного курсу. Вплив груп інтересів на політичний процес відбувається на різних рівнях організації суспільства – державному, регіональному, муніципальному.

Самі по собі групи інтересів навряд чи можна віднести до опозиційних суб'єктів незважаючи на те, що вони часом справляють величезний вплив на політичну діяльність того чи іншого опозиційного суб'єкта (наприклад, комітети політичної дії відіграють величезну, якщо не визначальну роль у фінансуванні виборів у США, а отже, і в розподілі постів у владних структурах). Ключовим у цьому сенсі є відповідь на запитання, чи борються ці сили за політичну владу, чи готові вони взяти на себе відповідальність за всі наслідки отримання цієї влади або тільки за вирішення своїх приватних проблем, яке пов'язується з приходом до влади тієї чи іншої політичної сили. Очевидно, що профспілка гірників або асоціація медичних працівників, наскільки б сильними неурядовими організаціями вони не були, не мають на меті провести члена своєї організації в президенти і стати домінуючою політичною силою, розставивши своїх представників на ключові державні посади. Політичні сили, сформовані на основі таких груп інтересів, є скоріше винятком з правил (партія зелених), не претендуючи на роль домінуючого суб'єкта і виступають в кращому разі важливими коаліційними партнерами опозиції.

У конкуренції різних суспільних груп, які активно відстоюють свій власний, передусім економічний, інтерес, значна частина організованих інтересів задовольняється за звичайними каналами громадянського суспільства, поза владними структурами, тобто неполітичним шляхом. Коли ж задоволення колективного інтересу учасників заінтересованої групи вимагає прийняття владних рішень, вона перетворюється у групу тиску, яка за допомогою різних засобів прагне вплинути на рішення органів влади у сприятливий для себе спосіб.

Група тиску – це громадське об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути публічної влади. Як феномен політичного життя групи тиску відомі впродовж усієї історії. Однак найбільшого поширення вони набувають за умов ринку і зрілого громадянського суспільства як породження ліберальної господарської і плюралістичної суспільно-політичної структури. Поява численних груп

тиску невіддільна від утворення й розвитку як основних класів капіталістичного суспільства, так і особливо груп інтересів зі своїми економічними, соціальними, професійними та іншими запитами, які політично забезпечують групи тиску. Через тісний зв'язок зазначених понять групи тиску нерідко отожднюються з групами інтересів. Проте, якщо поняття “групи інтересів” указує взагалі на політичний вимір цих груп, то поняття “групи тиску” означає лише форму їх дії, метод впливу на ті чи інші політичні рішення.

Громадські організації – добровільні та організаційно оформлені об'єднання громадян, створені для вираження й задоволення їхніх інтересів і потреб на засадах самоврядування. Спектр різноманітності громадських організацій величезний. Сюди входять професійні спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські, дитячі організації, кооперативи, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні об'єднання громадян, творчі спілки, земляцтва, фонди, асоціації тощо. Як групи інтересів громадські організації виступають тоді, коли виконують політичні функції, взаємодіють із політичними інститутами, передусім державою. Політичні функції властиві різним громадським організаціям неоднаковою мірою. В одних випадках, наприклад у профспілок, жіночих, молодіжних організацій, вони є досить виразними, в інших – наприклад у різних аматорських об'єднаннях, можуть проявитись лише ситуативно.

Групами інтересів є й різноманітні **суспільні рухи** – самодіяльні об'єднання мас, створені на основі спільності інтересів і впорядкованої діяльності. Це антивоєнні, екологічні, жіночі, молодіжні рухи тощо. Вони не є власне організаціями, бо, як правило, не мають сталих довгочасних організаційних структур, певної внутрішньої ієрархії, керівних центрів, програмних та статутних документів, фіксованого членства, внесків, що властиво для організацій.

Суспільні рухи є об'єднаннями людей, які відрізняються своїми ідейними засадами й доктринами, цілями і способами їх досягнення, чисельністю учасників і роллю в політичному житті. В одних випадках вони виступають як чинники світового політичного простору, мають глобальний характер, наприклад міжнародний робітничий рух, міжнародний комуністичний рух, міжнародний профспілковий рух, національно-визвольний рух, соціал-демократичний рух, рух неприєднання (до військово-політичних блоків) тощо. Нерідко такі рухи є об'єднаннями політичних партій і грун-

туються на засадах морально-політичної, іноді – матеріальної солідарності. Вони можуть передбачати створення міжнародних координаційних центрів, а можуть обходитись і без них.

Громадські організації і суспільні рухи об'єднують людей різної партійної належності, різних ідеологічних переконань для досягнення певних цілей. У цьому полягає ще одна відмінність їх від політичних партій, що об'єднують людей лише певної ідеологічної орієнтації і виключають їх членство в інших партіях.

Близьким за змістом до поняття “групи інтересів” у політології є поняття “**латентні політичні сили**”. Латентними (від лат. *latens, latentis* – прихований) вони називаються тому, що в звичайних умовах не виступають безпосередніми та активними суб'єктами політики (якими є, наприклад, політичні партії), але можуть раптово чи поступово, під впливом певних обставин, трансформуватися в активні політичні сили.

Розрізняють структурні і кон'юктурні латентні політичні сили.

Структурні латентні сили – це елементи структури громадянського суспільства, передусім різноманітні соціальні спільності людей – класи, соціальні верстви і групи, нації, народності, демографічні та професійні спільності, а також традиційні громадські організації і суспільні рухи, які виражають їхні інтереси.

Кон'юктурні латентні політичні сили виникають і діють лише за певних умов. Найчастіше ними виступають групи тиску, політичні клуби, асоціації, корпоративні об'єднання, нові альтернативні рухи тощо. Під впливом спільного інтересу вони декларують свої вимоги, висловлюють претензії, що безпосередньо або опосередковано зачіпають інші сфери суспільного життя. За певних умов вони здатні вийти на поверхню політичного життя вже як реальна політична сила – партія, політизований рух.

До кон'юктурних політичних сил належить також клієнтела. **Клієнтела** (від лат. *cliens* – слухняний) – це форма персональної залежності, зумовлена не кровнородинними зв'язками, а нерівномірним розподілом влади в суспільстві. Клієнтелістські взаємовідносини є вираженням зв'язку двох осіб з неоднаковими можливостями – патрона і клієнта – для надання взаємної підтримки і взаємного обміну послугами. Цю форму залежності вирізняє її особистісний, автономно-вертикальний, договірний характер. Клієнтела формується і зникає під впливом певних обставин і активно підтримує особу (політичного діяча), з якою вона пов'язана

на. Особливо помітний клієнтелізм у суспільствах перехідного типу, що перебувають на стадії прискореної або насильницької модернізації. Але будучи однією з форм регулювання суспільних відносин через консенсус, клієнтелізм представлений у всіх політичних системах і на всіх рівнях.

Таким чином, поняття “групи інтересів”, “групи тиску”, “лобі”, “громадські організації”, “суспільні рухи”, “латентні політичні сили” мають багато спільного, хоча й не є тотожними. Вони відбивають багатоманітність наявних у громадянському суспільстві інтересів, але кожне з них робить це по-своєму, особливо щодо взаємодії цих інтересів з державною владою. Найбільш загальним серед них є поняття “групи інтересів”, яке охоплює всю багатоманітність наявних у суспільстві соціально-політичних інтересів, наголошує на представництві цих інтересів у політичному житті і водночас указує на особливості цього представництва порівняно з представництвом суто політичних організацій – партій⁵³.

На відміну від профспілок, молодіжних, жіночих, антивоєнних, національних, екологічних та інших організацій, що реалізують функцію вираження і захисту інтересів певних соціальних верств і груп у ролі груп тиску на державні структури, політичні партії переважно орієнтуються на безпосереднє використання політичної влади.

Політична партія – стабільна ієрархічна політична організація, що об’єднує на добровільній основі осіб із загальними соціально-класовими, політико-економічними, національно-культурними, релігійними та іншими інтересами й ідеалами, що ставить перед собою мету завоювання політичної влади або участь у ній. Порівняно із суспільно-політичними рухами і виборчими блоками політичні партії відрізняються більшою ідейною та організаційною спільністю і довготривалістю дії.

Політичні партії можуть належати до різних політичних сил, які залежно від причетності до влади або претензій на неї можуть займати опозиційні позиції щодо існуючого політичного режиму.

Ліві політичні сили – характеристика політичних сил, що проголошують ідеали соціального поступу та рівності. Загалом ліві політичні позиції зазвичай включають турботу про тих, хто

---

⁵³Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія : підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 472 с.

перебуває в невідповідному суспільному становищі відносно інших і припущення, що існують невідповідні нерівності, які повинні бути скорочені або скасовані. Протилежністю лівим є праві, які, навпаки, розглядають ці нерівності як фізичні або традиційні.

“Ліва опозиція” в прагненні конструювати суспільні відносини тяжіє до легітимації головним чином через інтерпретацію “інтересів народу” на основі власного розуміння соціальної справедливості, рівності, а також інших форм вираження суспільного і особистого блага.

Правими політичними силами (найбільш крайні форми називають ультраправими або праворадикальними; до правих політичних сил відносять певної мірою ліберальні та демократичні партії) традиційно називають багато напрямів та ідеологій, протилежні лівим: праві виступають за природну (за винятком радикальних правих) нерівність та дотримуються принципів капіталізму.

Права ідеологія – ідеологія соціального панування, яка виражає інтереси панівного соціального класу або певної панівної групи всередині панівного класу. Ліва ж ідеологія – ідеологія опонування владі, яка заперечує легітимність існуючого панування та пред’являє політичну альтернативу, затребувану новими панівними групами або (та) нижніми класами, які претендують на участь у розподілі багатства та поділі влади.

Права, ліберальна і демократична опозиція прагнуть своєї легітимації в першу чергу через відстоювання таких понять, як “права людини”, “демократичні свободи”, “цивілізовані відносини”. “Правоцентристська” і “лівоцентристська” опозиція забезпечують свою легітимність підтримкою популярного президента. Основними факторами, які ускладнюють процес легітимації опозиції, є проблема політичної самоідентифікації основних соціальних груп суспільства та особливості самої “партії влади”.

Концентрація теоретичної уваги на значущих суб’єктах політики дає змогу виробити інструментарій для аналізу опозиції, за допомогою якого можна відстежувати процес формування різних моделей і технологій взаємодії влади та опозиції, виявляти основні фактори, що впливають на утворення тієї чи іншої моделі. Практичним результатом такого аналізу може стати визначення потенційно вразливих місць існуючого режиму, формування найбільш ефективної моделі відносин між найбільшими політичними силами, що зберігає стабільність і ефективність системи в цілому.

4.3. Опозиція і ЗМІ. Технології політичної опозиції

В інформаційному суспільстві засоби масової інформації можуть відігравати значну роль при формуванні, консолідації та спрямуванні суспільних настроїв, у тому числі і опозиційного забарвлення, в заплановане політичними силами русло. **Засобами масової інформації (ЗМІ)** називають інститути, що існують для відкритого, публічного передавання різної інформації будь-яким особам з допомогою спеціального технічного обладнання.

У світовому арсеналі політичних дій нагромаджено чималий досвід використання як позитивних, так і негативних засобів досягнення стратегічних цілей і реалізації завдань політики. Для підвищення ефективності політичної діяльності використовують спеціально розроблені й апробовані на практиці політичні технології. **Політична технологія** – це система засобів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності.

Говорячи про процес формування політичної свідомості окремого індивіда, зазвичай виділяють чотири фактори, що впливають на цей процес: власний життєвий досвід людини (включаючи соціально-економічні умови її існування); міжособистісні комунікації, які розширюють індивідуальний досвід людини до сукупного досвіду її референтної групи; суспільні інститути (церква, школа, партії та об'єднання тощо), що тиражують очищений до ідеології досвід різних соціальних груп; нарешті, засоби масової інформації, які надають можливість кожному скористатися досвідом усіх у всьому різноманітті форм і змісту.

Сьогодні ЗМІ відіграють у складних процесах формування суспільної думки та масової свідомості величезну роль. Адже мас-медіа беруть у цьому процесі безпосередню участь за допомогою поширення тієї чи іншої інформації та оприлюднення тих чи інших фактів, які саме завдяки діяльності ЗМІ стають подією. З огляду на залучення преси в загальні процеси, завдяки чому мас-медіа стали невід'ємною складовою сучасної комунікації, вони безпосередньо можуть продукувати суспільну думку. Тому за нинішніх реалій будь-який політик, державний діяч є тим, що і як про нього говорять у ЗМІ.

Та й різноманітні факти набувають у масовій свідомості статусу подій як таких лише тоді, коли на них звертають увагу мас-медіа.

ЗМІ на сьогодні виступають частиною політичної системи суспільства. ЗМІ так чи інакше є залученими до політичних процесів, які відбуваються в суспільстві. У власників ЗМІ є політичні інтереси і прагнення їх реалізувати або захистити. Тому ЗМІ прямо або опосередковано спонукають людей до певних політичних дій (або політичної бездіяльності) у власних інтересах. ЗМІ є важливим чинником оновлення сучасної політики. Привертаючи увагу громадської думки і влади до певних проблем суспільно-політичного життя, багато разів повертаючись до цих проблем, висвітлюючи негативні наслідки їх невирішеності, пропонуючи нові підходи до цих проблем, ЗМІ ініціюють появу нових політичних технологій та інститутів.

Водночас ефективність впливу ЗМІ значно залежить від великої кількості **чинників**: характеристик самого впливу, умов, у яких він відбувається, нарешті, характеристик реципієнта, його готовності сприймати та довіряти повідомленням ЗМІ. Не випадково в літературі присутні різні суперечливі точки зору щодо питання про вплив ЗМІ на масову політичну свідомість, у тому числі електоральні уподобання. Хоча серед багатьох різних точок зору можна виділити дві основні.

З одного боку, досить поширеним є уявлення про те, що політична свідомість і поведінка людей суттєво залежать від інформаційного поля, створюваного ЗМІ. Тут доречно навести вислів Е.Денніса, який припускає, що ЗМІ “формують” наше мислення, “впливають” на наші думки й настанови, “підштовхують” нас до певних видів поведінки, наприклад голосування за певного кандидата⁵⁴. Інші автори вважають, що вплив ЗМІ на поведінку громадян здійснюється шляхом створення певної суспільної думки. Завдяки можливості надавати суспільній думці масовості ЗМІ мають здатність управляти й навіть маніпулювати нею⁵⁵. Більше того, окремі дослідники масових комунікацій (а разом з ними багато політиків і журналістів) нещодавно почали говорити про прийдешню епоху “**медіа політики**” – влади ЗМІ, які вже не стільки відображають та інтерпретують дійсність, скільки конструюють її за своїми правилами.

---

⁵⁴Деннис Э. Беседы о масс-медиа / Э. Деннис, Д. Меррил. – М. : Вагриус, 1997. – С. 139.

⁵⁵СМИ и массовое политическое сознание; взаимовлияние и взаимозависимость / К. Задорин, Ю. Бутова, А. Сюткина. – Режим доступа : http://www.cjes.ru/lib/con-tentphp?content_id=1.565&category_id=3

При цьому деякі автори, спираючись на концепцію П.Бурдье, констатують, що й суспільної думки як якоїсь усередненої думки всього народу (або його частини) не існує. Преса безпосередньо бере участь як у виробництві, так і у поширенні думок, тобто вона не виражає, а створює суспільну думку, вона не відбиває уявлення людей про світ, а формує ці уявлення, а отже, і їх бачення світу... Виробництво артефакту, який називають суспільною думкою, досить важлива “владна” функція ЗМІ”. Не випадково щодо ЗМІ постійно лунають вислови на кшталт “четверта влада” і навіть “силові структури”. Справді, “...як покаже історія, у певні періоди силу політичного впливу ЗМІ можна порівняти із силою державної влади. При такому розумінні діяльність ЗМІ правомірно розглядати як своєрідну форму влади”⁵⁶. Тим часом далеко не всі дослідники впевнені в такій могутності ЗМІ. Тому Е.Деннісу опонує його співавтор Д.Мерріл: Можливо, засоби масової інформації й здатні фокусувати нашу увагу на певних речах, але це не та влада, що змушує діяти”⁵⁷. Далі він висловлює таку досить помірну оцінку: “вплив ЗМІ полягає скоріше в тому, щоб вказувати суспільству, про що варто задуматися, а не в тому, щоб говорити йому, що слід думати...”. Іншими словами, влада ЗМІ багато в чому полягає у визначенні в кожний конкретний момент відповідного “порядку денного”. У своїх аргументах противники думки про всемогутність ЗМІ багато в чому спираються на численні емпіричні дослідження (проведені здебільшого в США), які не підтвердили серйозного впливу ЗМІ на формування політичної свідомості та політичної поведінки населення.

Сконцентрувавши увагу на дослідженні змін у настановах і поглядах під час виборчих кампаній, американські вчені запропонували опис двоступінчастого процесу комунікації (від ЗМІ – до “лідерів думок”, а від них – до різних соціальних верств і груп) і модель особистісного впливу. У цьому підході масові комунікації вже не відігравали ролі центральної, домінуючої сили, а ставали в один ряд з міжособистісним спілкуванням і різноманітними соціальними впливами. У результаті була сформульована концепція

---

⁵⁶Солодухи Ю. Н. Российские средства массовой информации: являются ли они четвертой властью? / Ю. Н. Солодунин // СМИ в политических технологиях. – М.: Энигма, 1995. – С. 15.

⁵⁷Деннис Э. Беседы о масс-медиа / Э. Деннис, Д. Меррил. – М. : Вагриус, 1997. – С. 139.

“мінімального впливу” засобів масової інформації на масову свідомість.

Сьогодні між представленими полярними точками зору існує досить багато компромісних підходів, що в цілому не заперечують серйозного впливу ЗМІ на політичну свідомість і поведінку населення, але наголошують на важливих обмеженнях їх могутності.

Варто також зазначити, що вплив ЗМІ істотно залежить від сприйняття індивідом основного суб’єкта цього впливу (журналіста, власника ЗМІ, органу влади та ін.), а також від усвідомлення того, у чиїх інтересах (масової аудиторії, елітних груп, самого ЗМІ) цей вплив здійснюється. Справа в тому, що сприйняття ЗМІ як органу соціального управління, а не як засобу вираження суспільної думки і соціальної активності, може не тільки не підвищувати авторитет ЗМІ та довіру до їх повідомлень з боку населення, а й навпаки, знижувати його. У цьому випадку повідомлення мас-медіа, яке ідентифікується реципієнтом як вплив з метою управління його поведінкою, призводить до протилежних результатів.

Отже, можна виділити **три основні моделі реагування виборців на вплив засобів масової інформації**:

- *модель підвищеної (позитивної) інформаційної чутливості*, при якій електоральні уподобання аудиторії конкретного ЗМІ суттєво пов’язані з відповідним (позитивним або негативним) представленням політичних персонажів у цьому ЗМІ;

- *модель заниженої (нульової) інформаційної чутливості*, коли такий зв’язок відсутній або не є значним;

- *модель зворотної (негативної) чутливості*, коли зміни електоральних уподобань аудиторії конкретного ЗМІ протилежні представленням політичних персонажів у цьому ЗМІ (зокрема, збільшення кількості негативних згадувань про якого-небудь політика в ЗМІ приводить до збільшення його прихильників серед аудиторії даного телеканалу, радіостанції, газети і навпаки).

Різні погляди з питань впливу на політичну свідомість визначають і ставлення до населення як споживача політичної інформації. Тобто громадян сприймають як об’єкт маніпулювання, і тоді до них можна застосовувати які завгодно визначення: “гурт”, “натовп”, “піпл”, який “споживає все підряд”, або людей розглядають як повноправних суб’єктів комунікативної взаємодії, маючи на увазі, що вплив ЗМІ на особистість багато в чому залежить від того, яку роль в інформаційному процесі відіграє сама особистість і як вона до цього процесу ставиться. На жаль, більшість політич-

них “технологій”, які застосовуються сьогодні в нашій державі, базуються саме на першому підході. Можливо, тому вони не завжди ефективні.

Політичний вибір (як процес прийняття рішення) припускає ту чи іншу інформованість суб’єкта про кандидата, якого обирають. **Інформованість** – найважливіший когнітивний компонент політичної свідомості. Водночас важко заперечити той факт, що, крім як із ЗМІ, звичайному громадянину одержати політичну інформацію практично немає звідки. Лише дуже обмежене коло осіб знає, що відбувається в коридорах влади “без посередників” (трансляторів). Таким чином, припускаємо, що включеність громадян у сферу діяльності та впливу ЗМІ є однією з основних передумов для прийняття рішення про політичний вибір, тобто громадяни, віддаючи перевагу тому чи іншому політику, значною мірою роблять свій вибір, базуючись на відомостях про цього лідера, отриманих із засобів масової інформації.

Разом з тим не припиняються спроби використати можливості ЗМІ для маніпулювання свідомістю громадян.

Маніпулювання свідомістю – це прихований вплив на політичну свідомість з метою формування певної політичної поведінки.

До “найбільш простих” прийомів маніпулювання свідомістю є створення іміджу (від англ. image – образ, зображення), певного “макіяжу для політиків”, з допомогою якого намагаються підкреслити (інколи – створити) їх кращі риси і приховати ті риси, які можуть не сподобатися виборцеві. Серед засобів маніпулювання свідомістю є такі, за допомогою яких намагаються вплинути на підсвідомість людей, “відключивши” їх розум від оцінювання явищ і прийняття рішень, перевести поведінку людей в автоматизовані дії, що підпорядковані програмі, яку складають без їхнього відома та не в їхніх інтересах.

Найбільшою ж небезпекою для масової свідомості є політичне маніпулювання. Основою будь-якого маніпулювання масовою свідомістю є **соціальний міф** – твердження чи ідеї, які сприймаються переважно на віру, без будь-якого критичного осмислення. В кожному суспільстві наявні міфи, які активно підтримуються і правлячими колами, зокрема за допомогою ЗМІ, опозиційними силами.

Так, у комуністичній системі існували міфи, які і на сьогодні використовуються комуністично-соціалістичними рухами, що позиціонують себе як опозиційні: про приватну власність як

джерело зла; про обов'язковий крах капіталізму і перемогу комунізму; про провідну роль робітничого класу і комуністичної партії; про марксизм як єдино правильне вчення.

В транзитний період переходу до демократії формуються інші міфи: про капіталізм як “світле майбутнє”; про обов'язкові жертви в перехідний період; про правлячі кола і номенклатуру як уособлення демократів та реформаторів.

Для укорінення соціальних міфів технології маніпулювання передбачають використання багатющого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. До них відносить пряме *підтасування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення брехні і наклепу*, а також більш тонкі, рафіновані засоби: *напівправа* (коли з метою забезпечити довіру аудиторії об'єктивно і докладно висвітлюються конкретні, малозначущі факти і одночасно замовчуються більш важливі або ж подається загальнохибна інтерпретація подій), *навішування ярликів* (для компрометації і відторгнення слухачами осіб чи ідей їм без доказів навішується ярлик фашиста, імперіаліста чи “червоного”).

Ще один приклад симуляції масової демократії – *витіснення апеляції у суспільну свідомість за допомогою маніпуляцій експертів з рейтингами*. Рейтинги на основі вибіркового опитування, коли респондент вибирає між варіантами суджень самого експерта, – це лише модель реальної думки мас, яку експерти нібито “оживляють”. І подібність моделі стає політично дієвим як фактором політичних рішень⁵⁸.

Метод фрагментації полягає в поданні інформації єдиним потоком, так що яку-небудь тенденцію вловити досить складно, а для масового споживача – практично неможливо. Максимальним вираженням методу фрагментації слугує прийом “білий шум” – зниження сприйняття фактів поданням такої кількості новин, коли стає неможливим здійснити їх сортування. “Шум” може створюватися великою кількістю різнопланових коментарів, різнопланових суджень, які не спираються на точні й перевірені факти. “Шум” може створюватись і через тлумачення фактів складними теоретичними викладками, незрозумілими коментарями. Один з аспектів

---

⁵⁸Солодухи Ю. Н. Российские средства массовой информации: являются ли они “четвертой властью”? / Ю. Н. Солодухин // СМИ в политических технологиях. – М. : Энигма, 1995. – С. 15.

сучасної культури (в т.ч. інформаційної) полягає у твердженні”, що всі проблеми (економічні, політичні, моральні) надзвичайно складні і середній людині їх просто не зрозуміти – проблеми подаються як дещо надзвичайно серйозне і складне лише для того, аби переконати людей, що в них може розібратися лише “спеціаліст”, це відбиває в людей бажання вникнути в суть проблеми без сторонньої допомоги, розібратися в ній і допомогти розібратися іншим. Людина просто відвикає мислити самостійно. В результаті в людини, з одного боку, формується цинічне ставлення до написаного чи ефірного слова, а з другого – наївна довіра до всього, що висловлено з достатнім апломбом. Цим досить часто користуються маніпулятори від політики, подаючи у повідомленнях “думку незалежних компетентних експертів”.

Метод створення фактів полягає у поєднанні дійсних фактів, правдоподібних фактів, що відбулися, дійсних неправдоподібних фактів, що відбулися, і вигаданих правдоподібних фактів. Як тільки сумніви аудиторії з приводу фактів другої категорії буде розвіяно, вона, безумовно, повірить фактам третьої категорії.

Метод історичних аналогій ефективний, по-перше, інтелектуальністю (пропагандист лестить ерудованості аудиторії: “ви ж пам’ятаєте...”), а також і тим, що в історії можна віднайти майже будь-який необхідний приклад. Даний метод також суттєво допомагає в конструюванні метафор, які програмують об’єкт впливу.

Метод “закидання багом” полягає в підборі таких епітетів і такої термінології, що дають предмету розмови сувору негативну етичну оцінку. Цей метод відносять до найбільш грубих, але тим частіше він використовується в політичній боротьбі.

Метод семантичного маніпулювання. Суть його – в прискіпливому відборі слів, які викликають або позитивні, або негативні асоціації і, таким чином, впливають на сприйняття інформації (“наша” людина – розвідник, “їхня” – шпигун; ми – визволителі, вони – окупанти; ми – борці за незалежність, вони – бойовики; в нас – війська, в них – незаконні збройні бандформування).

Використання дезінформації – сила даного прийому в тому, що дезінформація використовується, як правило, в момент прийняття якогось важливого рішення і коли впливе правда, мета дезінформації буде вже досягнута. Спростування дезінформації на психологічну установку, що склалася, вже не впливає.

“Жива мішень”. Як відомо з психоаналізу, існує метод перенесення (трансферу) негативу з одного об’єкта на інший, якщо

його неможливо застосувати там, де треба. Негативний сплеск емоцій переноситься з об'єкта Х на об'єкт Y.

“Крапля” (за аналогією з відомим прислів'ям, що “крапля камінь точить”). Постійне, навіть мінімальне подавання негативу в результаті створює картину негативної події. Постійна фіксація ознак негативності поступово робить подію негативною з точки зору споживача такої інформації.

Для кожного інформаційного жанру поряд із загальними прийомами маніпулювання існують і спеціальні засоби. Так, для формування у глядачів відразливого ставлення до небажаних політиків ТБ використовує непривабливі ракурси їх показу або відповідним чином монтує відзняті кадри.

Найбільш якісні пропагандистські повідомлення апелюють до несвідомого, вони спрямовані на маніпуляцію страхами й бажаннями. Водночас повідомлення апелює до підсвідомості приховано, подаючи свідомості безпечну нейтральну інформацію.

На пропагандиста працює також природний механізм психологічного захисту людини, який запобігає інформаційному перевантаженню, блокуючи неприємне, чуже, незрозуміле. Проте в обхід заблокованої свідомості повідомлення потрапляють до підсвідомого і продовжують визначати поведінку. В умовах інформаційного перевантаження – а це на сьогодні норма – захисний механізм спрацьовує навіть щодо важливих повідомлень, які за інших умов були б сприйняті критично: коли діє захисний механізм, аналітичний апарат відключається. Вправно складене повідомлення, сприйняте у стані “напіввідключення”, потрапляє безпосередньо до підсвідомого і в ідеальному для пропагандиста варіанті стає керівництвом до дії. При цьому люди переконані, що думки й дії – їхні власні.

Пропагандисти досягають такого ефекту, використовуючи, наприклад, культурні табу. Табуйована інформація блокується захисним механізмом від свідомого сприйняття, але фіксується на тілесному рівні. В нашому суспільстві табу пов'язані, насамперед, із сексуальною сферою. Тому такою ефективною є сексуальна символіка в пропагандистських повідомленнях. Захисний механізм блокує свідомість від сприйняття сексуального символу, але підсвідомо ми все ж сприймаємо його. Підсвідоме враження від повідомлення асоціюється з пропагованим продуктом або ідеєю і, коли об'єкт пропаганди стає одним з варіантів вибору, людина обере його, при цьому вибір буде сприйнято як власний.

Найбільш інтенсивна емоційна реакція пов'язана із сексом і смертю. “Загиблі за ідею” завжди додають ваги тій чи іншій ідеології. Ефект використання мотиву смерті залежить лише від вправності пропагандиста.

Можна представити дану ситуацію таким чином, що виборцям слід відкрити очі на всі слабкі місця опонента. Особливою популярністю користуються такі моменти: його недостатній досвід; його особистісні риси: несім'янин, гультай, корупціонер та ін; невиконання ним своїх обіцянок у минулому; негативні риси роботи на колишній посаді; огріхи і невдачі, що демонструють його нинішню чи минулу некомпетентність. Невиконання обіцянок стає негативним аргументом і у випадку партії. Однак іміджмейкери не стільки створюють негативи, скільки надають їм характеру вселенських масштабів⁵⁹.

У контрпропаганді існує і певна формула: якщо протягом 9 днів не додавати нової негативної інформації, то введена раніше згасне сама собою. Працює при цьому вплив нової інформації чи людина без відповідної “підгодування” не в змозі так довго тримати в пам'яті фактаж – не можна відповісти однозначно.

Підвищеною схильністю до сугестії характеризуються межові стани свідомості. Ефективними засобами створення таких станів є звук та світло певних частот – на ефекті їх наслідування електромагнітними хвилями мозку базується вплив на мозок через звук. Відомо, що в гіпнотичному стані, людина найефективніше піддається сугестії, а гіпнотичний стан може бути навіяний музикою певної частоти. Цим зумовлена популярність розміщення реклами на концертах, залучення музикантів до передвиборчих кампаній.

Як засіб роботи з масовою аудиторією використовується “підказка”. Весь час демонструються в явній формі ті ознаки, що підтверджують для масової аудиторії правильність обраної ситуаційної інтерпретації. Часто ситуації мають характер подвійного смислу, їх можна зрозуміти і так, і інакше. Підказка начебто виводить розуміння ситуації на заздалегідь заданий рівень.

Демократія неможлива без вільних, незалежних ЗМІ. Разом з тим свобода і незалежність ЗМІ не повинні перетворюватися у їх

---

⁵⁹Почепцов Г. Как становятся президентами: избирательные технологии XX века / Георгий Почепцов. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 380 с.

свободу і незалежність від відповідальності перед громадянським суспільством. Інакше вони перетворюються в інструмент політичного впливу керівників і власників ЗМІ. Тому ЗМІ повинні перебувати під тією чи іншою формою громадянського контролю.

4.4. Комунікативна та інформаційна спроможність політичної опозиції

Легітимація політичної опозиції означає інституціоналізацію суспільно-політичного конфлікту, який, на думку відомого соціолога Ральфа Дарендорфа, стає складовою системи і з руйнівної сили перетворюється на чинник розвитку – опору, на якій побудовано плюралізм вільних суспільств⁶⁰. Тож комунікація є механізмом, що забезпечує цілеспрямовані дії політичної опозиції, а її нагромадження дає змогу здійснювати корекцію поведінки як інститутів влади та суспільства, так і власних опозиційних сил. Водночас, не знаходячи виходу в практичних діях політичної опозиції, комунікація підточує основи політичного статусу опозиційних партій, знижує їх політичний імідж.

Уперше політичну систему як інформаційно-комунікативну систему відносин опозиції з владою та громадськістю представив К.Дойч⁶¹. Водночас заявлений ним підхід згодом одержав подвійне теоретичне продовження. Так, Ю.Хабермас⁶² наголошував на комунікативних діях і відповідних елементах політики (цінностях, нормах, що навчають діяти), представляючи їх як основу соціального і політичного порядку. На противагу йому німецький учений Г.Шельскі⁶³ сформулював ідею “технічної держави” (1965), висунувши на перший план не соціальні, а технічні аспекти політич-

---

⁶⁰Дарендорф Р. Современный социальный конфликт / Р. Дарендорф // Иностр. лит. – 1993. – № 4. – С. 237–242.

⁶¹Deutsch Karl W. From the industrial society to the information society - crises of transition in society, politics, and culture / Karl W. Deutsch and Philipp Sonntag. [Wiss.-Zentrum Berlin, Internat. Inst. f. Vgl. Gesellschaftsforschung]. – Berlin : IVG, 1981.

⁶²Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с. – (Слово о сущем”).

⁶³Шиманова О. Політична комунікація: особливості дослідження / О. Шиманова // Політична наука в Україні: стан і перспективи : матеріали всеукр. наук. конф. (Львів, 10-11 трав. 2007 р.) / уклад. : М. Поліщук, Л. Скучиляс, Л. Угрин. – Львів : ЦПД, 2008. – 308 с.

ної організації відносин опозиційних політичних партій з владою та громадськістю.

Сучасний досвід розвитку комунікативних відносин опозиції з владою та громадськістю продемонстрував певні тенденції щодо зростання ролі інформаційних засобів в організації політичного життя, насамперед в індустріально розвинутих державах. Формування і функціонування в сфері публічної влади різноманітних опозиційних оцінок і думок різних акторів, ідеологій, почуттів, цінностей, символів, доктрин, офіційних норм зумовлюють особливості політичного процесу. Це свідчить, що цілеспрямовані контакти між опозицією, владою та громадськістю дають можливість інститутам влади виконувати належним чином свої функції управління державою і суспільством. Особливо це стосується появи додаткових технічних можливостей для проведення голосувань (зокрема електронних систем інтерактивного зв'язку), підвищення ролі і значення ЗМІ в політичному процесі, руйнування багатьох колишніх ієрархічних зв'язків у державному управлінні, посилення автономності низових структур управління в державі. Однак це тільки передумови, що розширюють можливості інститутів і суб'єктів влади для маневру, оскільки не усувають провідної ролі політичних інтересів груп, конфліктів і суперечностей між ними.

В основу формування інформаційних процесів в опозиційних політичних партіях покладена *лінійна* структура комунікації, аналіз якої дає змогу виділити найбільш значимі принципові аспекти, властиві будь-якій системі і процесові обміну інформацією. На думку Г.Ласуела⁶⁴, виділення основних компонентів такої структури припускає відповідь на запитання: хто говорить? що говорить? по якому каналу? кому? з яким ефектом?

Інша, більш складна структура інформаційно-комунікативних процесів припускає врахування їх різних рівнів. Так, канадський учений Дж.Томсон⁶⁵ пропонує розрізняти *семантичний, технічний та інфлуентальний* (англ. – вплив) рівні інформаційно-комунікативних зв'язків. Ці рівні дають змогу вичленувати найбільш істотні і такі, що якісно відрізняються, компоненти інформацій-

---

⁶⁴Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Society / H. Lasswell // The Process and Effects of Mass Communication. – Chicago, 1971. – P. 7–9.

⁶⁵Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : Изд. Дом ИНФРА-М®, Изд-во Весь Мир®, 2001. – С. 216–217.

но-комунікативних процесів, що, з одного боку, забезпечують саме їх існування, а з другого – визначають умови ефективної взаємодії політичних опозиційних суб'єктів з їх інформаційними партнерами.

Семантичний рівень розкриває залежність процесів передачі інформації політичними опозиційними партіями і виникнення комунікації між суб'єктами від уживаних знаково-мовних форм. У цьому аспекті значимим є виділення семантичних структур. Так, за допомогою мовних форм може відбутися або не відбутися комунікація при взаємному обміні інформацією. Невідповідність семантичних структур типові спілкування, можливостям суб'єктів або їхніх внутрішніх вад здатні замість сполучних ефектів породити комунікаційний вакуум у відносинах “опозиція-влада-громадськість”, що може мати негативні політичні наслідки. Якщо опозиція формує політичні тексти в надто теоретизованому вигляді, то це ускладнює їх розуміння пересічними громадянами і знижує мобілізаційні можливості. Окрім газети, журнали і телеканали надмірно вживають іноземні або спеціальні терміни, що також істотно ускладнює значення прочитання інформації пересічними громадянами.

Наприклад, у роки перебудови комуністичний режим програв інформаційну війну демократам багато в чому через використання “нової партійної мови”, яка не відповідала дійсності, і термінів, що викликали в населення алергію до “гуманного демократичного соціалізму”, “соціалістичного плюралізму думок” та ін.

Отже, опозиція має використовувати такі мовні форми, які б згладжували суперечності між спеціалізованими і неспеціалізованими споживачами політичної інформації. Ці формалізовані тексти мають містити в собі мовні форми, що полегшують точне засвоєння їх змісту населенням. Так, у своїх виступах лідери опозиційних партій зобов'язані використовувати певні просторіччя, сленгові та інші форми, що підсилюють семантичну близькість мови керівників і електорату. Тому вся політична інформація має бути багатомовною, лінгвістично різноманітною і при цьому семантично цілісною. За таких умов соціально-політична комунікація може бути успішною, а опозиція має шанс стати дієвим політичним гравцем.

Важливу роль при здійсненні інформаційних відносин політичної опозиції з владою і громадськістю відіграють *технічні засоби*, що перебувають у розпорядженні суб'єктів влади. Це змушує говорити про недостатній технічний рівень інформаційно-комунікаційних процесів. З цієї точки зору інформаційна діяльність полі-

тичної опозиції розглядається як функціонування спеціальних організаційних структур, кадрових центрів, банків даних, мереж і технологій збереження і передачі інформації. Значення і роль усіх технічних інструментів комунікації визначаються тим, наскільки вони здатні без яких-небудь змін, вчасно у потрібне місце передати те чи інше повідомлення.

Виділення такого організаційно-технологічного, несоціального шару інформаційно-комунікативних процесів дає змогу акцентувати увагу на усуненні різних перешкод своєчасної інформації в політичній системі. До перешкод можна віднести дефіцит часу на одержання опозицією потрібної інформації; приховування суб'єктами влади публічної інформації від політичної опозиції; розбіжності в носіях інформації (паперовий і електронний); відсутність доступу до провідних каналів, їх малопотужність і перевантаження; низька кваліфікація кадрів, що збирають інформацію.

Важливість наявності технічних каналів для організації інформаційних контактів показує, що опозиція повинна мати доступ до необхідної кількості каналів для поширення публічної інформації, зокрема як мовними (брифінгів, інтерв'ю) або пов'язаними з паперовими (бюлетені, публікації в газетах і журналах), так і візуальними й електронними (канали телебачення, місцеві системи зв'язку). Це дасть змогу здійснювати їй безперерйну комунікацію з владою та громадянами. Крім того, опозиція повинна мати можливість доступу до каналів (центральної або місцевої, радіо або телеканали), які найбільш ефективні для встановлення прямих зв'язків з населенням для поширення важливих повідомлень. При цьому канали інформації мають працювати як у звичайному режимі, так і в умовах перевантаження; специфічні засоби зв'язку необхідно використовувати максимально гнучко.

Тобто техніко-інформаційні стандарти можуть відсторонити певну частину населення від контактів з опозицією. Разом з тим опозиція має постійно вдосконалювати засоби захисту своїх інформаційних мереж з метою охорони конфіденційних повідомлень від конкурентів.

Третій, *інфлуентальний рівень* інформаційно-комунікативної діяльності опозиції розкриває ступінь впливу інформації на людську свідомість. Саме компоненти даного рівня інформаційно-комунікативних зв'язків і відносин характеризують ті умови, від яких залежить сила духовного впливу на громадян пропонованих політичною опозицією, цілей, цінностей та ідей. На цьому

структурному рівні визначаються джерела, передумови і фактори ефективності ідей і уявлень, що обертаються на інформаційному ринку. Для підвищення ефективності своєї діяльності в цьому напрямі політична опозиція має керуватися міркуваннями адресності подачі інформації, враховувати особливості аудиторії: з ким мати справу, з якими повідомленнями. Сформульовані гасла і заклики мають відповідати умовам соціального середовища, орієнтуватися на діючі в груповій і масовій свідомості традиції і звичаї, що домінують, стереотипи і звички. Винятково важливого значення набуває забезпечення *єдності* значеннєвого і тимчасового параметрів інформаційних повідомлень. Така єдність припускає, що сприйняття будь-яких ідей має співвідноситися людьми з фізичним часом їх існування.

Наприклад, однією з причин втрати колишнього ідейного впливу комуністичної ідеології в СРСР була офіційна пропаганда, яка стверджувала, що в 70-80-х рр. у країні було побудоване суспільство “розвинутого соціалізму”, яке розв’язало всі основні соціальні конфлікти. Люди, які зіштовхувалися в житті з численними проблемами і суперечностями, спостерігаючи спроби директивної інформації замінити реальні відносини вигаданими політичними образами, втратили повагу до даної ідеології і режиму.

Різні рівні інформаційно-комунікативних зв’язків політичної опозиції мають певні особливості втілення в життя залежно від того, здійснюються вони в процесі *міжособистісного* спілкування, *групової* або *масової* комунікації. У кожному з цих процесів політична опозиція по-особливому формує і виявляє свої позиції, організовує технічні канали і структури обміну повідомленнями, створює фактори, що підвищують ідейну ефективність поширюваних позицій.

Першочергове значення для опозиції мають *масові* інформаційно-комунікаційні процеси. На цьому рівні інформаційних відносин насамперед діють політичні агенти, спеціально підготовлені для взаємодії опозиції з владою та з громадською спільнотою. Як правило, до них відносять незалежні та опозиційні ЗМІ; корпоративні структури політичної опозиції (органи партій, громадських об’єднань, професійні політичні рекламні агентства й ін.); зарубіжні ЗМІ, які взаємодіють з офіційними інститутами держави (представлені їхніми лідерами і керівниками, а також інформаційними відділами по зв’язках із громадськістю); державними (національними) засобами масової інформації (ЗМІ).

Взаємодія даних агентів в основному формує інформаційний ринок, на якому кожен здійснює власні політичні стратегії для досягнення своїх інтересів щодо поділу влади. Усе ця розмаїтість використовуваних політичними агентами прийомів і способів інформування та налагодження комунікацій зі своїми контрагентами зводиться до двох типів дій в інформаційному просторі:

- мобілізаційних, що включають агітацію і пропаганду;
- маркетингових, представлених методами паблік рилейшнз або PR (політичною рекламою).

Ці способи інформаційної взаємодії характеризують протилежні методи поведінки опозиції та влади в інформаційному просторі. Так, *агітація і пропаганда є способами інформаційного контролю за людьми і забезпечення їхніх політичних дій соціальною спрямованістю*. Бельгійський дослідник Г.Товерон вважав, що пропаганда не пропонує людям можливості вибору, а нав'язує їм визначені шаблони думок, віри, поведінки. Пропагандистський вплив є інструментом “соціального контролю”, що припускає не переконання людей, а залучення прихильників, суворе забезпечення підпорядкування дій, що вчиняються ними. Схема такої інформаційної взаємодії має такий вигляд: “комунікатор сказав – реципієнт зробив”. Класичні приклади вкрай однобічного використання подібних методів інформування громадськості дали тоталітарні режими, що трималися на знеособлюванні людини й одержавленні її свідомості.

Опозиція з метою розширення соціальної підтримки своїх цілей, як і кожен політичний суб'єкт, не може обійтися без використання агітаційно-пропагандистських способів впливу на громадську думку. Однак використання даних форм поведінки на інформаційному ринку незмінно криє в собі загрозу якісної видозміни інформаційно-комунікативних процесів. Так, прагнення до систематичного контролю за свідомістю і поведінкою громадян нерозривно пов'язане з постійним маніпулюванням масовою свідомістю, використанням нечесних трюків і прямого обману населення, що неминуче призводить до заміни інформації *дезінформацією*. І якщо використання прийомів замовчування й упередженого коментування подій, розрахованих на те, щоб обіграти політичних суперників, або неповне ознайомлення громадськості із завданнями своєї політики мають для більшості держав частковий характер, то в діяльності авторитарних і тоталітарних режимів масове поширення дезінформації веде до якісного переродження

інформаційного простору. За рахунок використання подібних прийомів ці режими цілком ігнорують відповідну реакцію населення, розглядаючи свої інформаційні відносини з ними як доповнення до політики силового тиску на суспільство і повне приховування ширих цілей свого правління.

Такі ж якісні зміни відбуваються і при налагодженні комунікацій опозиції з громадськістю. Агітація і пропаганда нерідко переходять межі вільної конкуренції за свідомість людини, підміняючи способи ідейного завоювання методами насильницького нав'язування громадськості заздалегідь запрограмованих оцінок і відносин, психологічного тиску на свідомість, розрахованої на неусвідомлене сприйняття і засвоєння нею певних цілей і цінностей. Унаслідок використання такого роду прийомів інформування людини комунікації вироджуються в *індоктринацію*, тобто стиль спілкування, що цілком ігнорує волю людини та її право на вироблення власних політичних переконань.

Однією з найбільш гострих форм політичної боротьби стало суперництво правлячих еліт з опозицією за контроль над найважливішими електронними ЗМІ. Як показує досвід, особливо в тих країнах, де результати виборів можуть істотно позначитися на спрямованості політичного курсу або навіть змінити державний лад, правлячі кола використовують усі свої можливості і переваги для того, щоб не допустити лідерів опозиції на провідні телеканали, заборонити їхні друковані органи, закрити доступ до масових електронних видань. Органічна взаємозумовленість відносин опозиції та суспільства діяльністю ЗМІ перетворює останніх у жорстку систему контролю над поведінкою і свідомістю електорату. Інформаційна діяльність ЗМІ може запобігати розвиткові конфліктів, роблячи доступною для суспільства певну інформацію. Одночасно, будучи і головним “підігрівачем” громадської думки, що стимулює її активність зі значимих питань політичного розвитку, ЗМІ можуть спровокувати масовий протест або політичний скандал, який характеризується кризою у відносинах влади і суспільства. У цьому змісті англійський публіцист Дж.Ріт [7]⁶⁶ вважає, що опублікування гострого і навіть сенсаційного матеріалу не може бути головною метою політичної журналістики. Найваж-

---

⁶⁶Іванов В. Ф. Масова комунікація як соціальне явище / В. Ф. Іванов // Наукові записки Інституту журналістики. – [Б.м : б.в.]. – Т. 6. – С. 129–139.

ливішою метою, що орієнтує активність ЗМІ, є вплив на аудиторію. Завдяки своїм комунікативним властивостям, ЗМІ істотно змінили не тільки стиль, але і процедури формування опозиції, добору опозиційної еліти, проведення основних політичних кампаній у державі.

Наприклад, на виборах люди найчастіше орієнтуються не на програми кандидатів і їхню партійну належність, а на те, як висвітлить телебачення їхнє життя і діяльність, які характеризують цих людей, що опублікують газети.

Серйозною політичною проблемою сьогодні є і *цензурування* матеріалів ЗМІ. З одного боку, в конституціях демократичних держав цензура забороняється як засіб контролю за інформацією, зняття політичної сваволі, які використовуються для виправдання репресій щодо політичних суперників. З другого боку, існують проблеми забезпечення державної безпеки, що припускають виключення визначених дебатів із громадського дискурсу, селекцію, добір інформаційних повідомлень, підвищення відповідальності ЗМІ.

Істотною політичною проблемою на сучасному етапі розвитку є і те, що діяльність багатьох ЗМІ використовує “викривальну” журналістику та афери. В такий спосіб джерела доводять до громадської думки інформацію про тіньову економіку та особисте життя політиків. Практикований ЗМІ стиль критики опонентів нерідко переходить існуючі в громадській думці межі уявлення про пристойність, іноді і правові обмеження. Для того, щоб зняти такого роду конфлікти і запобігти в суспільстві соціальним непорозумінням, не допустити розпалення національної ворожнечі й інших негативних наслідків через безвідповідальні дії журналістів, у демократичних державах діють закони про ЗМІ, що регламентують їх діяльність і встановлюють суворі обмеження на поширення публічного слова.

Розглядаючи **політичну діяльність** опозиції з інформаційно-комунікаційної точки зору, визначимо, що взаємини між політичними акторами в ході їхньої боротьби за завоювання, утримання і використання влади незалежно від того, якого би характеру ці взаємини не набували, вони не можуть проявлятися інакше, ніж у формі інформаційного обміну, тобто комунікації, що припускає передачу від актора до актора тих чи інших значеннєвих значень за допомогою мови, зображень, жестів, виражень особи й інших символічних форм, що сприймаються різними органами чуття. Таким чином, є підстава стверджувати, що політична діяльність опо-

зиції має свій “комунікаційний вимір” або, точніше, що політична комунікація як особлива, окрема форма комунікації, яка являє собою інформаційний вплив політичних акторів один на одного і навколишнє соціальне середовище (суспільство), є атрибутом, невід’ємною властивістю політичної діяльності, без якої остання не може існувати.

Політична діяльність опозиції розуміється *не як інформаційна взаємодія політичних акторів як один з одним*, так і з суспільством, що припускає зворотний зв’язок між ними, а як більш загальний випадок політичної комунікації – інформаційний *вплив політичних акторів один на одного* і на навколишнє соціальне середовище.

Важливою проблемою політичної опозиції є доступ до урядової інформації, що розглядається як одне з важливих повноважень “тіньового кабінету”. Проекти від фракції комуністів та фракції Партії регіонів обмежуються наданням главі “тіньового кабінету” права брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів і виступати на них у межах регламенту, а також одержувати інформацію про діяльність та вже прийняті рішення Кабінету Міністрів України.

Натомість проект фракції Блоку Юлії Тимошенко наділяє “тіньовий кабінет” значно ширшими повноваженнями. Відповідно до задуму Ю.Тимошенко, “опозиційний кабінет” отримує право не тільки спостерігати за процесом прийняття державних рішень на різних етапах, що в усіх країнах є виключною прерогативою інститутів виконавчої влади та її представників, а й “отримувати інформацію, в тому числі ту, що становить державну таємницю, на рівні членів Кабінету Міністрів України. При виконанні Державного бюджету України Державне казначейство України зобов’язане забезпечити доступ опозиційного уряду до затверджених кошторисів розпорядників бюджетних коштів; взятих бюджетних зобов’язань; отриманих товарів, робіт та послуг; здійснення платежів; використаних товарів, робіт та послуг на виконання бюджетних програм. При цьому відмова в допущенні опозиційного уряду до такої інформації з мотивів державної безпеки чи у зв’язку з віднесенням цих відомостей до державної таємниці не допускається” (ст. 40 *законопроекту № 1011-1 “Про парламентську опозицію”*)⁶⁷.

---

⁶⁷Про парламентську опозицію : Законопроект № 1011-1. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1011-1&skl=6

З наведеного вище видно, що повноваження “тіньового уряду” у сфері контролю, зокрема бюджетно-фінансового, є надмірними й виходять далеко за межі практики, що має місце в інших країнах, де функцію “тіньового кабінету” у сфері фінансів обмежено загальним моніторингом бюджетно-фінансової політики. Доволі складним є питання допуску опозиції до інформації, що містить державну таємницю. Це потребує, насамперед, удосконалення механізмів відповідальності за її розголошення та вторинне використання. Слід також указати на те, що регулювання сфери інформації в Україні та її обігу (зокрема в частині відкритості всіх органів влади) є окремим завданням, яке потребує більш прискіпливої уваги до себе і може стати живильним ґрунтом для діяльності політичної опозиції. Загалом вирішуючи це питання, можна врахувати, що в тій же Великобританії одним з обов’язків прем’єр-міністра є інформування лідера офіційної опозиції (глави “тіньового кабінету”) з конфіденційних питань безпеки і оборони, але порядок обігу інформації “з конфіденційних питань” (у слововжитку українського законодавства – “з питань, віднесених до державної таємниці”) впорядковано таким чином, щоб убезпечитися від небажаного її поширення.

Опозиція є невід’ємною частиною громадянського суспільства. Українська держава гарантує додержання прав і свобод громадянам відповідними статтями Конституції України (ст. 3, 5, 8, 15, 21–24, 34, 36, 38–39, 44, 55, 57, 64)⁶⁸. Організаційно опозиція оформлюється у вигляді партій, парламентських фракцій, груп тиску. Головним інституційним елементом опозиційних структур виступають партії, які набувають статусу опозиційних чи правлячих, під час змагання за владу через вибори. Для оптимальної діяльності механізму представництва та узгодження суспільних інтересів є необхідним створення міцної партійної системи з кількох провідних партій з кількома партіями-супутниками замість існуючих в Україні атомізовано-поляризованих квазіпартій. Це відбуватиметься в міру політичного дозрівання українського суспільства та піднесення його громадянської свідомості. Метою опозиції є прихід до влади і вплив на владу. Тому повноцінне функціонування опозиції можливе лише на тлі представницької діяльності.

---

⁶⁸Конституція України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Законодавче забезпечення прав народних депутатів і парламентських структур, а також Регламент Верховної Ради передбачають чимало засобів парламентського контролю від політичної опозиції: парламентські запити, депутатські звернення, Дні уряду та заслуховування звітів посадовців, проведення парламентських слухань, створення слідчих комісій тощо. Звичайно, ці повноваження можуть бути розширені для того, аби “тіньовий кабінет” міг отримувати інформацію “із перших вуст”. Тому пропозиції, що містяться в усіх трьох проектах, стосовно участі глави “тіньового кабінету” в засіданнях чинного уряду та можливостей виступати на цих засіданнях, можна реалізувати, але для цього належить усвідомлювати, що особливого впливу на процес прийняття рішень чинним урядом це не справлятиме. Тут йдеться про забезпечення опозиції додатковою трибуною.

Засобами масової інформації в системі комунікації парламентської і позапарламентської опозиції є: а) доступ до державних мас-медіа; б) використання недержавних ЗМІ; в) заснування власних засобів масової інформації.

З політичної точки зору найбільш важливою диференціацією ЗМІ виступає їх поділ на **урядові, опозиційні та незалежні**. Виділення цих категорій ЗМІ вказує на наявність різних, у тому числі протилежних завдань, що постійно присутні на інформаційному ринку. У найзагальнішому плані така структура свідчить про те, що ніякі, у тому числі урядові, постанови не мають монополію в інформаційному просторі, припускаючи наявність сил, що навмисно діють з метою дискредитації й послаблення впливу офіційної влади. При цьому незалежні ЗМІ можуть підсилювати як про-, так і антиурядові позиції або займати самостійну позицію, критично оцінюючи діяльність тих чи інших політичних сил. Але в будь-якому випадку громадська думка зіштовхується не з односпрямованими, а з різноспрямованими інформаційними потоками, формуючи свої оцінки і підходи в ідейно конкурентно-мій середовищі.

Специфічний відтінок ідейній конкуренції додає діяльність центральних і периферійних ЗМІ. Зокрема, в багатьох демократичних державах на місцях владу можуть контролювати опозиційні сили і відповідні ЗМІ, що нерідко виражається в створенні інформаційних бар'єрів для телетрансляцій центральних каналів і перешкод для центральної преси. Можливі ситуації, коли в струк-

турі місцевих ЗМІ відсутні свої телеканали, друкований ринок заповнюється тільки місцевими провладними виданнями.

У більш широкому контексті діяльність цієї категорії ЗМІ висвітлюють проблему забезпечення економічної самостійності ЗМІ. Як показала практика, не тільки капітал, але і сама держава може створювати економічні умови, що спонукають ЗМІ до більшої політичної лояльності, заохочують і примушують їх до проведення конформістського курсу на інформаційному ринку. Узявши під свій контроль основні джерела економічної підтримки ЗМІ, особливо в умовах гострого політичного розмежування в перехідних суспільствах, держава і капітал практично знищують категорію незалежних, нейтральних ЗМІ на інформаційному ринку, позбавляючи людей можливості вільного і незаангажованого вибору політичних позицій.

Підвищення ролі ЗМІ є показником посилення розважальних установок, поверховості інформаційної політики даних ЗМІ, відсутності в їх роботі аналітичних підходів. У результаті люди виявляють до політики більший інтерес, але розуміють у ній менше. І ще менше критичних оцінок формується в їхній свідомості. Таке наростання конформізму нерозривно пов'язано з прагненням окремих ЗМІ до монополізації формування смаків, усвідомлення людьми своїх інтересів. Цьому сприяє новий тип інформування, в якому *еклектична подача* новин формує дискретність і мозаїчність сприйняття політичного світу, визначає відсутність необхідних соціальних пріоритетів. У результаті такої інформаційної політики звужуються можливості для збагачення культурного світу людини, інтенсифікації її соціальних і політичних контактів.

Стратегія комунікативної поведінки політичної опозиції на інформаційному ринку залежить від змісту інформаційних технологій. Це якісні обмеження на інформаційну політику держави і напрями діяльності усіх органів і ланок управління: ініціювання масової підтримки населенням комунікативних заходів протесту, мобілізація широких соціальних верств на їх реалізацію (стратегія “непокори”, “протистояння”); інформування суспільства про власну позицію з того або іншого питання, але без активізації зусиль щодо його виконання (стратегія “підтримки комунікації з громадськістю з метою здійснення опору та протидії”); поширення вказівок підлеглим низовим структурам і органам управління для реалізації рішень, що мають виконавчий характер (“рольова” стратегія партій політичних опозиційних сил); контроль за реалі-

зацією прийнятих і вже здійснюваних рішень (стратегія “контролю”); координація активності державних, політичних і громадських організацій і об’єднань під час обговорення тих чи інших соціальних проблем (стратегія “підтримки балансу сил”); створення позитивного іміджу політичних опозиційних партій, критика типу правління влади (стратегія “конструювання іміджу”); загострення уваги громадської думки на обговоренні невігідних режимові соціальних проблем (стратегія, що відволікає та повертає увагу”).

Іншими, не менш важливими факторами, що визначають зміст інформаційних технологій, є ті типи інформаційно-комунікативних дій, що розкривають характер відносин опозиції з органами державної влади і громадськістю. Такого роду типи інформування і комунікації виходять за рамки системи прийняття рішень. Політичну опозицію в сучасному суспільстві варто розглядати в комунікативному ключі як феномен, що виникає з різнобічного спілкування і припускає вибір суспільством визначених політичних кодів з альтернатив, запропонованих керуючою групою, у результаті постійно налагодженого політичного дискурсу між ними. Це особливо характерно для опозиції, процес формування і функціонування якої нерозривно пов’язаний з політичною комунікацією.

Політична комунікація, здійснювана опозицією під час формальних і неформальних взаємодій (виробництво і передача інформації, її сприйняття і тлумачення) з метою структурування (інституціоналізації) політичної діяльності, набуває нового значення і підвищення її легітимності. Без неї неможливе зміцнення представницької влади і розвиток демократії.

Політична комунікація потребує підтримки ресурсами другого порядку (допоміжними), що впливають на її ефективність: функціональні ресурси, що припускають удосконалювання організаційно-діяльнісних механізмів формування і роботи законодавчої влади; інформаційні ресурси, пов’язані з просуванням позитивної і корисної для громадян інформації; ресурси залучення, спрямовані на те, щоб пробудити у громадян інтерес до законотворчого процесу і залучити до участі в ньому, забезпечивши тим самим довіру до опозиції і підтримку її дій.

Як основні прийоми і засоби, що сприяють ефективності політичної комунікації опозиції, можуть виступати моделі дво- і багатосторонньої комунікації з обов’язковим зворотним зв’язком;

реалізація стратегій відкритості і залучення стосовно населення; використання ефективних методик зв'язків із громадськістю; технологічність і креативність форм і методів роботи прес-служб.

PR-супровід діяльності опозиції повинен мати не номінальний, а практично значимий характер, при якому найважливіші політичні рішення випереджають суспільне обговорення, а суспільне обговорення, у свою чергу, виливається в конкретні політичні рішення. Ця робота будується на основі моделі двосторонньої асиметричної комунікації (через ЗМІ) і моделі двосторонньої симетричної комунікації (в умовах безпосередньої взаємодії з громадськістю). На основі наукових розробок і практичного досвіду досліджується механізм політичних “паблік рилейшнз” з метою визначення їх місця і ролі в демократизації державного управління. Поняття PR як ефективної системи забезпечення діяльності політичної опозиції поступово включається у всю систему політичної комунікації. Однак тільки при впровадженні демократичної моделі політичних комунікацій результатом PR-кампаній є “якісна” суспільна думка, що досягається за допомогою обговорень, критики, аргументації думок у публічній сфері.

Найбільш відомі моделі еволюції PR як політичної комунікації: модель однобічної комунікації, модель публічної інформації, модель двосторонньої асиметричної комунікації і модель двосторонньої симетричної комунікації з орієнтацією на громадськість. Політичний “паблік рилейшнз”, будучи різновидом політичної комунікації, стає могутнім інструментом для досягнення різних цілей, у тому числі підвищення легітимності органів влади, що здійснюють функції державного управління відповідно до інтересів суспільства. Приклади реалізації на практиці PR-моделей двосторонньої асиметричної комунікації і двосторонньої симетричної комунікації – організаційні форми роботи опозиції з громадськістю і представницькими органами місцевого самоврядування. Результати досліджень, що наводяться, виявляють певний парадокс: обираючи депутатів, електорат робить ставку на лідерів, що виражають його інтереси, однак згодом рівень довіри населення до них виявляється нижче, ніж до лідерів виконавчої влади. Інформаційні ресурси пов'язані, з одного боку, з нейтралізацією міфів (негативних стереотипів) про діяльності влади, а з другого – з просуванням позитивної і корисної для громадян інформації, здатної зміцнити довіру до опозиції.

Висновки

Опозиція існує в тій чи іншій формі в будь-якому суспільстві і за будь-якої політичної системи. Але її становище і роль, завдання і методи їх вирішення безпосередньо залежать від характеру політичного режиму, при якому вона формується і діє. В умовах недемократичних режимів (тоталітарного і авторитарного) політична опозиція може бути легально заборонена, переслідуватися, фізично знищуватися. Однак як реальне явище вона непереборна і служить опорним пунктом протидії антидемократичному режимові.

Засоби масової інформації – це могутній засіб збирання, збереження і передачі інформації, що може бути застосований як на користь демократії, так і проти неї. З одного боку, технічні можливості ЗМІ настільки великі, що дають змогу вирішувати проблеми, про розв'язання яких ще 20-30 років тому люди навіть і не мріяли. Вже зараз можливо організувати процес обговорення і прийняття важливих політичних рішень таким чином, що в ньому будуть брати безпосередню участь мільйони людей. “Теледемократія”, або “демократія участі”, тобто відродження народних зібрань, в яких з допомогою сучасних засобів телекомунікації беруть участь мільйони людей, про можливість появи якої почали писати деякі вчені у 60-70 роках ХХ ст., вже починає з'являтися в мережі Інтернет.

В постіндустріальному суспільстві **влада інформації стає вирішальною** в управлінні суспільством, оскільки переважна більшість громадян сприймає навколишній світ через і за допомогою ЗМІ. Таким чином, ЗМІ сьогодні перетворилися на один з найважливіших суспільних інститутів.

Хоча **демократія неможлива без ЗМІ**, їх свобода не повинна означати відірваності від суспільства і громади, інтереси і думки яких вони повинні висловлювати. В противному разі ЗМІ перетворюються на засіб політичного впливу їх власників і керівників, а решта громадян позбавляється реальних можливостей публічного самовираження свободи слова.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкрийте зміст та складові поняття “політична трансформація” за допомогою слайд-презентації.
2. Визначте основні проблеми, що виникають при переході до демократичної політичної системи, та запропонуйте конструктивні шляхи їх розв’язання.
3. Наведіть диференційовану характеристику особливостей функціонування опозиції при конкурентній та авторитарній політичних системах.
4. Охарактеризуйте моделі трансформацій при переході до демократії.
5. Розкрийте сутність понять “групи інтересів”, “групи тиску” з огляду на сучасну політичну ситуацію в контексті взаємодії “влада-опозиція”.
6. Наведіть характеристику факторів формування політичної свідомості індивіда та їх корекції в інтересах опозиційних сил.
7. Створіть слайд-презентацію моделі політичної комунікації (на прикладі діяльності української або ж зарубіжної опозиції).

Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень

1. Роль опозиції в демократичному транзиті: зарубіжний та український досвід.
2. Політичний режим в Україні та теорії модернізації: вибір шляху демократизації.
3. Демократична опозиція в процесі політичних трансформацій: проблеми та шляхи їх вирішення.
4. Політична активність груп інтересів: вплив на діяльність політичних суб’єктів.
5. Прийоми політичного іміджування опозиційних сил: зарубіжний та вітчизняний досвід.
6. Роль ЗМІ в формування опозиційних настроїв у суспільстві: методологія та проблеми характеру результативності.
7. Політична комунікація: проблеми та шляхи їх вирішення.

Тематика магістерських робіт (орієнтовна)

1. Особливості впливу засобів масової інформації на ідентифікацію політичних процесів.
2. Групи інтересів в сучасному українському політичному житті: сфери впливу та перспективи розвитку.
3. Діяльність опозиційних сил в контексті політичних процесів в державах перехідного типу.
4. Трансформація політичної системи та роль політичних еліт у розвитку суспільства.
5. Механізми взаємодії партій та груп інтересів в сучасній Україні.
6. Взаємодія держави та громадянського суспільства в контексті політичних процесів (вітчизняний та зарубіжний досвід).

Список використаних та рекомендованих джерел

1. *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт / Р. Дарендорф // Иностран. лит. – 1993. – № 4. – С. 237–242.
2. *Deutsch Karl W.* From the industrial society to the information society – crises of transition in society, politics, and culture / Karl W. Deutsch and Philipp Sonntag. [Wiss.-Zentrum Berlin, Internat. Inst. für Vgl. Gesellschaftsforschung]. – Berlin : PIVG, 1981.
3. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева ; послесл. Б. В. Маркова. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с. – (“Слово о сущем”).
4. *Шиманова Ольга.* Політична комунікація: особливості дослідження / Ольга Шиманова // Політична наука в Україні: стан і перспективи : матеріали всеукр. наук. конф. (Львів, 10-11 трав. 2007 р.) / укл. : М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. – Львів : ЦПД, 2008. – 308 с.
5. *Lasswell H.* The Structure and Function of Communication in Society / H. Lasswell // The Process and Effects of Mass Communication. – Chicago, 1971.
6. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : Изд. Дом “ИНФРА-М”; Изд-во “Весь Мир”, 2001. – С. 216–217.
7. *Иванов В. Ф.* Масова комунікація як соціальне явище / В. Ф. Иванов // Наукові записки Інституту журналістики. – [Б.м.; б.в.]. – Т. 6. – С. 129–139.
8. Про парламентську опозицію : Законопроект № 1011-1. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1011-1&skl=6
9. Конституція України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
10. *Хантингтон С. М.* Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. М. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
11. *Бурдые П.* Социология политики / П. Бурдые ; пер. с фр. Н. А. Шматко / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 453 с.
12. *Шляхтун П. П.* Політологія: історія та теорія : підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 472 с.

13. *Почепцов Г.* Как становятся президентами: избирательные технологии XX века / Георгий Почепцов. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 380 с.

14. *Дюверже М.* Политические партии / Морис Дюверже. – М. : Академ. Проект, 2002. – 560 с.

15. *Фисун А. А.* Демократия, неопартионализм и глобальные трансформации / А. А. Фисун. – Х. : Константа, 2006. – 352 с.

Словник термінів

Групи інтересів – добровільні об'єднання людей, створені для вираження і задоволення їхніх інтересів у відносинах з різними політичними інститутами, насамперед із державою.

Група тиску – громадське об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів за допомогою цілеспрямованого впливу на інститути публічної влади.

Громадські організації – добровільні та організаційно оформлені об'єднання громадян, створені для вираження й задоволення їхніх інтересів і потреб на засадах самоврядування.

Демократія – правління багатьох, яке спирається на їх добру волю, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних, дотримання встановлених законів.

Засоби масової інформації (ЗМІ) – інститути, що існують для відкритого, публічного передавання різної інформації будь-яким особам з допомогою спеціального технічного обладнання.

Клієнтела (від лат. *cliens* – слухняний) – форма персональної залежності, зумовлена не кровнородинними зв'язками, а нерівномірним розподілом влади у суспільстві.

Концепція трансформації – концепція, що пояснює суть суспільних перетворень як поступальний рух від чогось старого, недосконалого, збанкрутілого до нового, омріяного, прогресивного.

Ліві політичні сили – політичні організації, що проголошують ідеали соціального поступу та рівності.

Маніпулювання свідомістю – прихований вплив на політичну свідомість з метою формування певної політичної поведінки.

Політична комунікація (комунікаційний вимір) – особливий, окремий випадок комунікації, який являє собою інформаційний вплив політичних акторів один на одного і навколишнє соціальне середовище (суспільство) і є атрибутом, невід'ємною властивістю політичної діяльності, без якого остання не може ні існувати, ні мислитися.

Політична партія – стабільна ієрархічна політична організація, що об'єднує на добровільній основі осіб із загальними соціально-класовими, політико-економічними, національно-культурними, релігійними та іншими інтересами і ідеалами, що ставить перед собою мету завоювання політичної влади або участь у ній.

Праві політичні сили (найбільш крайні форми називають ультраправими або праворадикальними; до правих політичних сил

відносяться певної мірою ліберальні та демократичні партії) – напрями та ідеології, протилежні лівим: праві виступають за природну (за винятком радикальних правих) нерівність та дотримуються принципів капіталізму.

Політична технологія – система засобів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності.

Політична трансформація – процес поступових або радикальних змін та практичного впровадження елементів раціоналізації влади та політичної бюрократії через органічне поєднання політичних, економічних та духовних чинників соціального розвитку.

Трансформація – дія або процес зміни форми, вигляду, природи або характеру суспільства або окремої структури. Трансформація означає перетворення сутнісних компонентів соціуму, всіх аспектів сфер суспільного життя. Ця категорія описує особливий стан суспільства, за якого відбуваються якісні зміни форм соціальних зв'язків, типу і способів розвитку.

Структурні латентні сили – елементи структури громадянського суспільства, передусім різноманітні соціальні спільності людей – класи, соціальні верстви і групи, нації, народності, демографічні та професійні спільності, а також традиційні громадські організації і суспільні рухи, які виражають їхні інтереси.

Розділ 5. ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ

5.1. Становлення і розвиток політичної опозиції в сучасній Україні⁶⁹

Дисидентський рух в Україні був започаткований у середині 50-х років ХХ ст. Його виразниками були підпільні групи, організації, окремі особи. Протягом 1954–1959 рр. в Україні було викрито 229 таких груп, притягнуто до відповідальності понад 2 тис. осіб. Більшість їх діяла у західних областях України й ідеологічно була близько до ОУН–УПА, орієнтувалася на збройну боротьбу за самостійну Україну.

Опір не міг продовжуватися в старих організаційних формах, оскільки це призводило до посилення репресій з боку держави, цілковитого винищення борців за визволення України. У дисидентських колах тривав активний пошук нових форм і методів боротьби. Практичним виявом таких пошуків, що започаткував новий етап національно-визвольного руху в Україні, було створення в 1959–1961 рр. Л.Лук'яненком “Української робітничо-селянської спілки” (УРСС) у Львівській області. У проекті програми УРСС вказувалося на мирні, конституційні методи її боротьби, серед яких найважливішими визначалися **агітація та пропаганда**. Наголошувалося на необхідності боротьби на незалежну Україну на основі чинної союзної конституції, яка формально надавала республікам право виходу з Радянського Союзу. Ширшої роботи організація розгорнути не встигла: за доносом підпільників у січні 1961 р. заарештували. У травні того ж року Львівський обласний суд на закритому засіданні засудив Л.Лук'яненка до страти (Верховний Суд УРСР замінив вирок на 15 років ув'язнення), І.Кандибу, С.Віруна, В.Луцьківа, О.Любовича, І.Кіпіша, Л.Боровицького – до 10–15 років ув'язнення. Закриті судові процеси над дисидентами відбувалися майже в усіх областях України.

---

⁶⁹За матеріалами: Політична історія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Греченко, В. І. Танцюра, В. В. Калініченко та ін. ; за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., допов. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.; Опозиція в Україні: перспективи налагодження конструктивних відносин з владою / Центр О. Разумкова // Нац. безпека і оборона. – 2011. – № 7–8. – С. 51–84.

Одночасно наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. почастишали і **стихийні народні виступи** проти незадовільних умов праці, підвищення цін, зниження тарифних розцінок, нестачі або дорожнечі продуктів. Один з найбільших виступів стався у Ново-черкаську в червні 1962 р., коли робітники, обурені черговим підвищенням цін за одночасного зниження оплати праці, вийшли на вулиці міста. Влада вдалася до **розстрілу демонстрантів**, а їх лідерів було страчено або покарано тривалим ув'язненням. Робітничі заворушення меншого масштабу відбулися у Донбасі, Кривому Розі, інших містах республіки. Всіх їх нещадно придушували, як і дисидентський рух.

Усім формам опору тоталітарній системі (діяльності шістдесятників, дисидентів, стихійним виступам робітників) була властива організаційна слабкість, локальність дій в часі й у просторі, нечисленність учасників. Робітничий і дисидентський рухи діяли поруч, але не злилися в єдиний опозиційний потік. Це давало змогу тоталітарному режиму порівняно легко розправлятися з ними, довго приховувати від власного народу і світової громадськості **наявність опозиційних режимові сил**. Водночас цей рух був свідченням нестабільності тоталітарної системи і провісником її краху.

У роки “відлиги” почало формуватися покоління людей, яке ставило під сумнів офіційно декларовані цінності. Нова морально-психологічна атмосфера в суспільстві дещо оздоровила політичний клімат, розширила можливості для творчої, наукової, культурницької діяльності. Покоління інтелігенції, яке пройнялося вірою в оновлення суспільства, торжество свободи і демократії, названо “шістдесятниками”. Першими серед них були поети, оскільки поезія зачіпає глибинні струни людських почуттів, є наймобільнішим жанром. В Україні на повний голос зазвучали вірші В.Симоненка, Л.Костенко, В.Стуса, М.Вінграновського, Д.Павличка, І.Драча та ін. У прозі заявили про себе Є.Гуцало, Гр.Тютюнник, Вал.Шевчук, В.Дрозд, у літературній критиці – І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк, у малярстві – П.Заливаха, А.Горська, В.Зарецький, Й.Якутович, Г.Севрюк, у кінематографі – С.Параджанов, Ю.Ілленко, Г.Осика.

Шістдесятники були досить активними у Львові, Харкові, на Донеччині. У Львові діяв клуб творчої молоді “Пролісок”, який очолював М.Косів, у Харкові – гурт молододі, **прогресивно налаштованої інтелігенції** на чолі з поетом Б.Чичибаїним. Хоча ці

об'єднання були не так вже й помітними у вирі суспільного життя республіки, надалі їх діяльність стала важливим чинником у пробудженні громадської активності, започаткувала нову хвилю національного відродження. Позиція шістдесятників спочатку була лояльною щодо генеральної лінії КПРС, адже молоді люди, які народилися й виростили за радянських часів, здебільшого вважали соціалізм найсправедливішим ладом на Землі. Водночас вони бачили, що реальна дійсність дуже далека від пропагованого ідеалу, а тому серед них визріла концепція поліпшення соціалістичної системи методом критики її деформацій, зокрема щодо національних відносин. Здавалось, така позиція мала б бути підтримана керівництвом країни, зацікавленим в усуненні всього, що заважало прогресу. Однак шістдесятники стали об'єктом цькування компартійних ідеологів.

Письменники-шістдесятники були піддані критиці вже на серпневому (1962) пленумі ЦК Компартії України, що розглядав питання ідеологічної роботи. Не всі шістдесятники змогли витримати цей тиск, але найстійкіші з них не відмовилися від заявлених позицій, поставивши себе поза тоталітарною системою. Так, у суспільно-політичному житті країни з'явився **самвидав** – не підцензурна, офіційно невизнана, заборонена, підпільна література.

Самвидавна діяльність – це форма дисидентства (лат. *dissidens* – незгідний), а дисидентами вважають людей, незгідних з панівною ідеологією, існуючою системою, які борються з існуючим ладом.

Засобами самвидаву поширювалися окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху тощо, але назріла потреба в періодичному позацензурному органі. Так, 1 січня 1970 р. вийшов у світ “Український вісник”, який об'єднав навколо себе інакодумців. Ініціатором і головним його редактором був В.Чорновіл. Вісник містив інформацію про утиски в СРСР демократичних свобод, судові й позасудові переслідування, про становище українських **політв'язнів**, різні вияви протесту тощо. Протягом 1970–1971 рр. XX ст. побачили світ п'ять його номерів, що свідчило про вихід опозиційного руху на якісно новий організаційний рівень. Вісник потрапив і на Захід, що напалохало владу. 28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив постанову “Про заходи щодо протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих листівок”. У липні 1971 р. ЦК Компартії

України прийняв аналогічну постанову. Тоталітарна система готувала новий удар проти своїх противників.

У січні 1972 р. розпочалася нова **хвиля масових арештів дисидентів**. Усього того року було заарештовано приблизно 100 осіб, 89 з них віддано під суд. Опозиційному руху опору було завдано відчутного удару, але боротьба тривала. **Опозиційний рух поширився по всій території України**, але найактивніше заявив про себе в її західному регіоні та Києві.

Репресії призвели до того, що більшість націонал-культурників, які донедавна намагалися вирішити національні проблеми у межах системи, стала її відвертими противниками.

У серпні 1975 р. СРСР, підписавши текст Заключного Акта Гельсінської Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, взяв на себе зобов'язання дотримуватися прав людини, не переслідувати громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на ці зобов'язання, дисиденти в СРСР спробували відкрито відстояти своє право на інакомислення. У травні 1976 р. в Москві була створена Московська Гельсінська група, яка звернулася до громадськості союзних республік із закликом створювати подібні групи на місцях. Першими відгукнулися українські дисиденти. 9 листопада 1976 р. у Києві було створено **Українську Гельсінську групу (УГГ)**. Група ставила за мету активно сприяти виконанню гуманітарних статей Заключного Акта Гельсінської Наради; добиватися, щоб в основу взаємин особи та держави було покладено Декларацію прав людини; вимагати, щоб на всіх міжнародних форумах, де обговорюватимуться підсумки виконання Гельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією; домагатися акредитації в Україні представників зарубіжної преси для налагодження вільного обміну інформацією. УГГ вважала своїм головним завданням ознайомлення урядів країн-учасниць наради і західної громадськості з фактами порушень прав людини в Україні. В декларації УГГ зазначалося, що вона керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами.

Уже на початку 1977 р. проти УГГ розпочалися репресії. Із 41 учасника групи протягом 1977–1985 рр. 27 були засуджені, 6 позбавлені радянського громадянства, троє – В.Стус, О.Тихий, Ю.Литвин – загинули в таборах. **Розгром легальної правозахисної організації** свідчив про засліпленість прибічників тоталітарної системи, їх нездатність і небажання йти на будь-які поступки громадськості.

У другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. серед опозиційного руху в Україні певне місце займали прибічники соціалістичних, соціал-демократичних ідей. Вони, залишаючись на марксистських позиціях, гостро критикували соціалізм радянського зразка, пропагуючи свої погляди в підпільних гуртках та самвидаві. Їх світогляд формувався під впливом критики культу особи Сталіна, чехословацьких подій 1968 р., ідей “демократичного соціалізму”, “єврокомунізму” тощо. Активну діяльність ці групи не встигали розгорнути, оскільки органи КДБ розкривали і ліквідували їх при організаційному оформленні. Серед цих груп були “Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей” у Луганську. Її було розкрито в 1969 р., а організаторів – А.Чехівського, Г.Толстоусова – було засуджено. У Миколаєві діяла група “Боротьби за соціальну справедливість”, розкрита в 1969 р., а її керівник М.Богач був засуджений. “Київський демократичний клуб” у складі С.Набоки, І.Чернявської, Л.Лохвицької, Л.Мілявської був розгромлений у 1981 р. “Інтернаціональний революційний фронт” у 1984 р. був розкритий у Львові. На позиціях “демократичного соціалізму” перебував Ю.Бадзьо, автор праці “Право жити”. У 1979 р. органи КДБ конфіскували рукопис, а його автор на багато років потрапив у табори суворого режиму.

Найрішучішими противниками радянської політичної системи були українські націоналісти. Ядро їх становили колишні учасники ОУН–УПА, які вийшли на волю під час хрущовської “відлиги” і відновили боротьбу проти режиму. **Підпільні націоналістичні гуртки** та групи діяли переважно в західноукраїнських областях. У другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. вони в основному зосереджувалися на **агітації та пропаганді**: поширювали літературу, вивішували національні прапори, розкидали листівки тощо, у програмних матеріалах не відмовлялися і від збройної боротьби за самостійну Україну, але за відповідних умов. Найвідомішою підпільною організацією серед них у 60-ті роки був “Український національний фронт”. До неї належали представники різних професій з багатьох областей України. Організація налагодила видавництво нелегального журналу “Воля і Батьківщина”, брошур і листівок, поширювала й колишню оунівську літературу. Головна мета – згуртування сил для майбутнього визволення України і здобуття нею самостійності. Учасників організації засудили до максимальних термінів ув’язнення.

Помітними в опозиційному русі були **релігійні течії**. Головне завдання для себе вони вбачали у боротьбі за свободу здійснення релігійних обрядів, релігійне виховання своїх дітей, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, звільнення засуджених за віру. Виступали вони й проти безцеремонного втручання держави у діяльність віруючих і церкви, закриття храмів. Серед релігійних течій своєю активністю виділялися греко-католики. Формально будучи ліквідованою, греко-католицька церква продовжувала діяти підпільно.

Найпоширенішою **формою протесту робітничих мас** проти соціальної несправедливості, самоуправства адміністрації, беззаконня були **звернення, листи** до партійних і радянських органів. Як правило, вищі інстанції повертали їх на місця з лицемірним приписом “розібратися”. Після цього розпочиналися переслідування їх авторів. Особливо люто влада переслідувала ініціаторів колективних скарг і протестів.

Офіційні профспілки, що перебували під контролем парт-апарату, не здатні були по-справжньому захищати права трудящих. Тому, починаючи із 70-х років, робилися спроби створити **незалежні профспілки** в Україні.

Стихійні страйки на виробництві придушувалися репресивними органами в зародку, їх ініціаторів негайно карали. В другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. стихійні акції протесту робітників на Донеччині, у Кривому Розі, Дніпропетровську, Львові були спрямовані проти самовільного зниження розцінок в оплаті праці, незадовільних житлово-побутових умов тощо. Інформацію про них ретельно засекречували, адже, згідно з офіційною ідеологією робітничий клас вважався “провідною силою” радянського суспільства, а страйки засвідчували протилежне.

Кримськотатарський національний рух, будучи спричиненим депортацією татар із Криму в 1944 р., домагався повернення народу на історичну батьківщину, відновлення автономії. Організованих форм він набув у 1956 р., після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР про звільнення кримських татар з-під адміністративного нагляду МВС. При цьому, однак, обумовлювалося, що вони не мають права повертатися в Крим, а постанова ЦК КПРС забороняла відновлення Кримської АРСР. Тому логіка подій об’єктивно диктувала кримським татарам нагальну потребу в організаційному згуртуванні для боротьби за свої права. Конкретним кроком щодо цього стало створення кримськими татарами у Ташкенті

в 1956 р. “ініціативної групи”. Згодом такі групи, незважаючи на переслідування КДБ, виникли в усіх місцях компактного проживання цього народу.

У другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст. в Україні помітним також був єврейський національний рух, представлений двома течіями – “еміграційників” та “культурників”. Перші вимагали права на безперешкодний виїзд євреїв до Ізраїлю, другі прагнули відродити історико-культурні традиції українського єврейства. У самвидаві висвітлювалися питання єврейства в Україні. Наприкінці 60-х років з’явилися нелегальні єврейські культурно-освітні центри (“ульпани”) у Києві, Харкові, Одесі та інших містах. КДБ розцінив появу ульпанів як небезпечні антирадянські прояви, тому до активних діячів єврейського національного руху було застосовано репресії.

Опозиційний рух у другій половині 60-х – першій половині 80-х років готував засади для кардинальних змін в Україні у другій половині 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. У 60–80-ті роки політичний курс радянського керівництва відзначався різко вираженим консерватизмом. Будь-які новації в суспільно-політичному, економічному та культурному житті відкидалися, опозиційний рух нещадно придушувався.

На початку 80-х років ХХ ст. у **верхніх ешелонах радянської влади вже не було єдності** щодо шляхів розвитку країни. Одна група керівників вважала, що потрібно посилити адміністративно-командні методи, навести дисципліну; інша – що ніяких істотних змін не потрібно; третя схилилася до необхідності проведення реформ. З обранням у березні 1985 р. Генеральним секретарем партії М.Горбачова перемогли прибічники реформ. Втім, розпочинаючи реформування країни, партійно-радянське керівництво ще не мало на меті докорінну зміну соціально-економічних відносин. Йшлося про вдосконалення, зміцнення існуючої системи, поліпшення управління господарським механізмом. Термін “перебудова” з’явився пізніше. Але вже сама логіка перебудови вела до політичних реформ.

Суть **перебудови** тлумачилася як поєднання радикальної економічної реформи і демократизації суспільно-політичного життя з метою побудови в СРСР **гуманного демократичного соціалізму**. У цьому суспільстві мали органічно поєднуватися ринок і план, демократія і керівна роль КПРС, суверенність радянських республік і союзний центр. Передбачалося, що політична реформа

відкриє простір самоврядуванню суспільства, створить умови для розвитку ініціативи громадян. Вибори відтоді мали відбуватися на **альтернативній основі**, на одне місце могли балотуватися кілька кандидатів.

Велику роль у демократизації суспільно-політичного життя відіграла **гласність**. Вона відкрила можливість через засоби масової інформації, літературу, кіно донести правду про існуючий тоталітарний режим, його численні злочини (сталінщину, голодомори, жах колективізації, ціну індустріалізації, правду про війну, огидність “застійного” періоду тощо). Завдяки гласності були **зруйновані ідеологічні міфи** радянської доби, розвінчані теоретичні догми марксизму-ленінізму, розкрита утопічність комуністичної ідеї, безплідність соціалістичного експерименту в СРСР. Як наслідок відбувся обвальний **крах ідей**, які протягом усього радянського періоду вважалися безпомилковими і незаперечними. Крах комуністичної ідеології у свідомості людей робив неминучим крах радянської політичної системи, що базувалася на цих ідеях.

Бурхливі суспільні зміни в другій половині 80-х років ХХ ст. позначилися на соціальному самопочутті людей, зумовили прискорену політизацію суспільної свідомості. Виразніше окреслювались розбіжності в поглядах, підходах до вирішення назрілих проблем, відбувалося швидке політичне розмежування. Виникли різноманітні самодіяльні громадські об'єднання, організації, товариства. Одним з перших самодіяльних об'єднань був Український культурологічний клуб (УКК), заснований представниками національно-демократичної інтелігенції Києва у серпні 1987 р. Серед його учасників було чимало колишніх дисидентів. Зосереджуючись в основному на проблемах національно-культурного відродження, учасники клубу критикували існуючий політичний режим. Тому вони стали об'єктом шаленої критики влади.

Активізувався **студентський рух**. У 1988 р. в Києві виникало студентське об'єднання “Громада”, у 1989 р. – Українська студентська спілка (УСС), Студентське братство у Львові, Демократична спілка студентів та інші організації в багатьох містах республіки. Дуже швидко студентський рух заявив про себе як про активну силу в демократичних процесах в Україні.

У березні 1989 р. було утворено Українське добровільне історико-просвітницьке **товариство “Меморіал”**, яке спрямовувало свою діяльність на викриття злочинів тоталітарного режиму, реабілітацію жертв репресій.

У липні 1991 р., попри серйозну протидію міністерства оборони СРСР, сформувалася **Спілка офіцерів України**, яка вважала своїм головним завданням створення правовим шляхом Збройних сил України.

У 1988 р. в Україні визрівала ідея створення широкого демократичного руху. У листопаді того ж року на зборах Київської організації Спілки письменників України викристалізувалася ідея створення ініціативної групи **Рух на підтримку перебудови**. Створення групи викликало різко негативну реакцію компартійного керівництва, звинувачення в антирадянській спрямованості. Наприкінці 1989–1990 рр. на основі самодіяльних громадських організацій та рухів в Україні виникають численні політичні партії. У квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки постала **Українська Республіканська партія (УРП)**. Партія заснувала кілька газет, інших видань. Головною метою своєї діяльності республіканці проголосили створення Української самостійної соборної держави. У грудні 1990 р. відбулося створення **Демократичної партії України (ДемПУ)**. Головною метою партії проголошувалося здобуття державної незалежності України, побудова в ній демократичного й гуманного суспільства. Тоді ж виникли Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України, Партія зелених України, Ліберальна партія, Народна партія та ін. Усі вони були невеликими за чисельністю політичними об'єднаннями. Найчисленнішою залишалась Комуністична партія, але втрата монополії на владу виявила її внутрішню слабкість, у ній почали швидко наростати кризові явища. З 1990 р. розпочався обвальний процес добровільного виходу з її лав, особливо в західних областях.

Одночасно всередині Компартії сформувалася Демократична платформа, яка домагалася демократизації КПРС (відмова від комунізму як утопічної мети, скасування принципу демократичного централізму і перетворення партії на організацію парламентського типу). Однак більшість делегатів ХХVIII з'їзду Компартії України і ХХVIII з'їзду КПРС (влітку 1990 р.) відхилили ідеї демократизації партії.

У грудні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Партії демократичного відродження України (ПДВУ), утвореної на базі колишньої Демократичної платформи в Компартії України. Вона стала партією парламентського типу.

Українське суспільство на початку 90-х років ХХ ст. не було структурованим і **нові політичні партії не мали чіткої соціальної бази**. З певною умовністю класифікації політичний спектр в Україні мав такий вигляд:

– національно-радикальні партії та організації, національно-демократичні партії (УРП, ДемПУ, Українська селянська демократична партія);

– партії центристського, лівоцентристського спрямування (Ліберальна партія, Народна партія, Партія зелених, соціал-демократичні партії, ПДВУ).

Усі новостворені партії в Україні були в **опозиції до тоталітарної системи**, виступали проти гегемонії Компартії в суспільстві, добивалися докорінних змін у соціально-економічному і політичному житті країни. Компартія України у зв'язку з нездатністю до самореформування перебувала на крайньому лівому фланзі політичного спектра.

Головна увага демократичних сил республіки восени 1989 – на початку 1990 рр. була прикута до виборів у Верховну Раду УРСР і місцевих органів влади. Новий закон про вибори, прийнятий під тиском громадськості, уже не містив положення про вибори від громадських організацій. Демократичні сили України утворили передвиборний Демократичний блок, маніфест якого підписали представники 43 громадських організацій республіки. У цьому документі була вимога щодо реального політичного та економічного суверенітету України, прийняття нової Конституції республіки.

Загалом результати виборів засвідчили значне зростання впливу національно-демократичних сил. Хоч **більшість депутатських місць здобули прихильники консервативного курсу** – директори підприємств, голови колгоспів, партійно-радянські функціонери, але після виборів головні питання республіканського життя вирішувалися не в ЦК Компартії, а у Верховній Раді. Український народ вступив у завершальний етап боротьби за державну незалежність.

Перша сесія Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання розпочала свою роботу в травні з жорсткого протиборства щодо кожного питання порядку денного між представниками різних політичних угруповань.

Відверте небажання комуністичної більшості в парламенті шукати компроміси з опонентами змусило демократичні сили у Верховній Раді перейти до опозиції та оформитися як **Народна**

Рада. Незабаром організаційно сформувалася і комуністична більшість. Офіційно це об'єднання називалося “За Радянську суверенну Україну”. Тоді оформилася і депутатська група “Демократична платформа в Компартії України”. Вона співпрацювала в парламенті з Народною Радою.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**, яка проголошувала “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах”.

Початок осені 1990 р. в Україні ознаменувався новим загостренням політичної боротьби. Громадськість республіки не задовольняли дії уряду, який не вживав заходів щодо захисту внутрішнього ринку. Незадоволення викликали і дії парламентської більшості, що взяла курс на підписання нового союзного договору.

1 жовтня 1990 р. у республіці розпочався **політичний страйк**, в якому взяли участь близько 1 млн осіб. Одночасно національно-демократичні сили організували в столиці маніфестацію, до якої приєдналися і страйкарі з вимогами роздержавлення підприємств, надання Декларації про суверенітет статусу конституційного закону тощо. Наступного дня в центрі Києва на площі Жовтневої революції (нині – майдан Незалежності) розпочали **голодування** представники студентських організацій.

Влада не наважилася розігнати наметове містечко голодуючих. Ситуація у місті вкрай загострилася. За цих умов 17 жовтня парламент республіки постановив: у 1991 р. провести в УРСР всенародне голосування – референдум з питань довіри Верховній Раді і за його результатами вирішити питання про проведення нових виборів; забезпечити проходження строкової військової служби громадянами України поза межами республіки тільки за добровільної згоди; розглянути висновки Міністерства юстиції і Державного арбітражу УРСР стосовно майна КПРС та ВЛКСМ, утворити тимчасову комісію Верховної Ради з цього питання; спрямувати всі зусилля на стабілізацію політичної й економічної ситуації в республіці, на побудову правової суверенної Української держави; прийняття нової Конституції республіки, а до цього укладання союзного договору вважати передчасним. Голова уряду В. Масол був **змушений піти у відставку**. Студентський страйк і голодування були припинені.

Проте наприкінці жовтня 1990 р. розпочався **контрнаступ реакційних сил**. Було прийнято рішення про проведення всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР. Задум його організаторів полягав у тому, щоб фактично зберегти унітарну державу і покласти край рухові республік до незалежності. Про зростання агресивності противників реформ засвідчили криваві події в січні 1991 р. у Вільнюсі та Ризі, де були здійснені спроби повалення законно обраних органів влади обох прибалтійських республік.

У грудні 1990 р. на XXVIII з'їзді Компартії України було підтверджено курс на укладення нового союзного договору, оформлення нового державного устрою країни як Союзу суверенних радянських республік. Майже всі промовці вимагали посилення **репресивних дій щодо опозиції**.

У серпні 1991 року була зроблена спроба державного перевороту в СРСР (**Серпневий путч**), коли самопроголошений “Державний комітет з надзвичайного стану” (ДКНС) намагався усунути від влади президента СРСР М.Горбачова.

Партійні функціонери ЦК КПУ повністю підтримали путчистів. Масові видання “Радянська Україна”, “Робітнича газета”, “Сільські вісті”, “Правда України” три дні друкували матеріали ДКНС у повному обсязі. Натомість заколотників однозначно засудили політики та партії з націонал-демократичного та націоналістичного таборів: НРУ, УРП, Союз українського студентства, “Меморіал”, Товариство Лева, СНУМ. Донецькі шахтарі теж постановили не визнавати розпорядження ДКНС, оголосили про безстроковий політичний страйк, вимагаючи заборони КПРС та КПУ.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила **Акт проголошення незалежності України**. За це проголосували майже всі депутати – від націонал-радикалів до комуністів-ортодоксів. 25 серпня Президія Верховної Ради України прийняла постанову про тимчасове припинення діяльності КПУ.

Разом з тим, утративши колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, Україна змушена була в процесі державотворення спиратися на реалії тоталітарної доби, зокрема консервативні держапарат та чиновництво. Зосередивши велику владу на посаді Президента України, Л.Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. В 1994 р. економіка опинилася на межі краху. Це викликало значне невдоволення в українському суспільстві. Намагання здійснити радикальні політичні й еко-

номічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили дострокові **президентські вибори**, що відбувалися в червні – липні 1994 р. Президентом України було обрано Л.Кучму. Він спирався на підтримку промислового директорату, частини номенклатури та лівих політичних сил.

У наступні роки загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні стало живильним ґрунтом для посилення впливу лівих сил. Свідченням цього був їхній успіх на виборах до Верховної Ради в березні 1998 р., які відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою.

Після наступних президентських виборів унаслідок т.зв. парламентського **“оксамитового перевороту”** у 2000 р. було створено правоцентристську парламентську більшість, спрямовану на співпрацю з президентом і урядом, та реформування економіки.

На відміну від навіть повільних і непослідовних, але загалом позитивних змін, які, починаючи з 2000 р., відбувалися в українській економіці, події на політичній арені України мали протилежний знак. Другий президентський термін Л. Кучма розпочав з активних дій, спрямованих на реформування політичної системи. 16 квітня 2000 р. відбувся **всеукраїнський референдум**, учасники якого підтримали посилення президентської гілки влади за рахунок повноважень парламенту. На заваді реалізації результатів референдуму стала політична криза наприкінці 2000 р. – у першій пол. 2001 р.

У грудні – січні 2000–2001 рр. у багатьох містах вирости наметові містечка, які доносили інформацію про опір. Опозиційними до чинної влади силами було створено низку структур: комітет “Україна без Кучми”, Форум національного порятунку, Громадський комітет опору “За правду”. Основною їх вимогою була **відставка Президента** України та його найближчого оточення.

Згодом політичні пристрасті втілилися в парламентських виборах 2002 р., що, як і попередні, відбувалися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. За результатами виборів перемогу святкував правоцентристський блок “Наша Україна”. До парламенту також пройшли КПУ, пропрезидентський блок “За єдину Україну”, опозиційні блок Ю.Тимошенко й СПУ, а також СДПУ(о). Натомість пропрезидентські сили завдяки потужній владній підтримці зуміли перемогти у більшості мажоритарних

округів. Це призвело до нечуваного протистояння між пропрезидентськими та опозиційними силами.

Восени Україною знову прокотилася хвиля протесту. Багатотисячні маніфестації відбулися в усіх обласних центрах, багатьох містах і селах. Їх учасники висунули вимогу Президенту України Л.Кучмі про негайну відставку, ухвалили звернення до глав іноземних держав та організацій про міжнародну ізоляцію його режиму.

Найяскравішою подією поч. ХХІ ст. в Україні у вигляді мирних акцій протесту протягом листопада–грудня 2004 р. стала Українська **помаранчева революція**. Вона пробудила українців, змусила їх поважати себе, викликала у мільйонів людей **почуття національної гідності**.

Прагнучи перемогти будь-якою ціною, провладна команда організувала інформаційну блокаду опозиції, вдавалася до тиску на виборців та журналістів, застосовувала **брудні технології**, чинила **провокації**. Процес голосування, а в окремих випадках – і підрахунок голосів супроводжувалися численними випадками кримінального **втручання у виборчий процес**, насилля і залякування на виборчих дільницях.

Вранці 22 листопада київський майдан Незалежності заряснів помаранчевими кольорами. Так розпочалася українська помаранчева революція. За суттю вона була революцією духу, кампанією загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків, інших акцій громадянської непокори мільйонів людей проти антидемократичного режиму, який, сфальсифікувавши вибори, намагався нав'язати суспільству на найвищу державну посаду свого кандидата. Зрештою, це була реакція громадян, які усвідомили, що саме **народ є джерелом влади**.

Ще одним наслідком протистояння влади й опозиції стала спроба розколу України. Розпочався сплеск **регіонального сепаратизму** в середовищі керівних еліт Сходу та Півдня України. Так, 28 листопада в м. Северодонецьку, де зібрався т.зв. “Всеукраїнський з’їзд народних депутатів і депутатів місцевих рад усіх рівнів” на чолі з кандидатом на посаду президента та главою уряду В.Януковичем, пролунала ідея про “створення федеративної південно-східної республіки зі столицею в Харкові”.

Однак найбільшою проблемою всієї “помаранчевої” команди були внутрішні конфлікти. Це стало серйозним ударом по надіях мільйонів людей. Президент України, який упродовж першого року

після обрання був наділений достатніми повноваженнями, ними ефективно не скористався. Спроби глави держави зламати систему влади не мали стратегічного характеру, а тому не змінили ситуації кардинально. Не було створено у Верховній Раді України і міцної пропрезидентської більшості, яка б законодавчо забезпечувала здійснення необхідних реформ. Як наслідок змінилося лише обличчя влади, але не її суть.

26 березня 2006 р. відбулися перші в історії України парламентські вибори на пропорційній основі. Важливою ознакою виборів стало забезпечення високих демократичних стандартів їх проведення.

Упродовж кількох місяців між переможцями виборів тривали виснажливі переговори стосовно створення парламентської коаліції, яка відповідно до конституційних змін 2004 р. отримувала право внести пропозиції президенту щодо кандидатури прем'єр-міністра. 22 червня було підписано Угоду про створення **коаліції демократичних сил**. Незабаром лідери трьох опозиційних фракцій підписали угоду про створення т.зв. **антикризової коаліції**.

Значні зміни з 2006 р. відбувалися в політичній системі держави – згідно з конституційною реформою 2004 р. замість президентсько-парламентської республіки запроваджувалася парламентсько-президентська. В результаті повноваження Президента України звужувалися за рахунок розширення прав парламенту та сформованого ним уряду. Але ухвалена поспішно у складних умовах реформа була далекою від досконалості. Тому в новій Конституції України залишалося багато “білих плям”, взаємовідносини різних гілок влади були виписані нечітко, що значною мірою розбалансувало політичну систему держави.

Тим часом політичні опоненти Президента України, здобувши владу, крок за кроком позбавляли його посадових повноважень, почали переманювати опозиційних депутатів, спонукати їх до створення конституційної більшості, яка б могла долати президентські вето на закони. Загроза узурпації влади змусила Президента України вдатися до рішучих дій: 2 квітня 2007 р. він підписав Указ “Про **дострокове припинення повноважень** Верховної Ради України”. Протистояння між главою держави та Верховною Радою з Кабінетом Міністрів досягло критичних меж, перерісши у повномасштабну політичну кризу.

На відміну від демократичної опозиції, яка почала готуватися до виборів, її опоненти закликали своїх прихильників до про-

тесту. Прагнучи схожості з 2004 р., кілька десятків тисяч протестувальників майже 2 місяці проводили свої мітинги в основному на Майдані Незалежності. Однак аналогії не вийшло – їхнє дійство залишилося в історії під зневажливою назвою “бізнес-майдан”.

Нового імпульсу політична криза в Україні отримала восени 2008 р., коли 4 вересня було оголошено про вихід блоку НУ – НС з парламентської коаліції демократичних сил. Такий крок спричинював розпад коаліції, а у разі нестворення нової – розпуск Верховної Ради. Офіційною причиною демаршу пропрезидентських сил стало спільне голосування фракцій БЮТ і ПР за пакет законопроектів, які обмежували владу глави держави.

Спроби політичних сил домовитися про створення нової парламентської більшості не принесли успіху. Тому 8 жовтня Президент В.Ющенко оголосив про розпуск Верховної Ради VI скликання та призначення дострокових виборів. Однак дію президентського указу заблокували в судах депутати від БЮТ. Парламентські перипетії завершилися 9 грудня, коли головою Верховної Ради замість А.Яценюка було обрано В.Литвина. Того самого дня він оголосив про відновлення демократичної коаліції в складі БЮТ, НУНС та новопрієднаного Блоку Литвина.

Перманентні конфлікти, насамперед зумовлені підготовкою до чергових президентських виборів, призвели не лише до розбалансованості державного механізму, втрати контролю влади за процесами в країні, декваліфікації й деградації держапарату, безвідповідальності чиновників, всеосяжного зростання корупції в суспільстві, погіршення ситуації з дотриманням законів, а й до втрати довіри до органів влади, нівелювання ідеї державності, розчарування в демократії, зневіри людей у здатності вплинути на суспільні процеси. З такими настроями українці пішли на президентські вибори 2010 р.

Період після президентських виборів 2010 року характеризувався значним **погіршенням умов діяльності опозиції** в цілому, ліквідацією законодавчих гарантій прав парламентської опозиції, звуженням можливостей політичної конкуренції, обмеженням свободи слова і доступу опозиції до ЗМІ, численними силовими діями проти опозиційних політиків з використанням судової системи і правоохоронних органів, тиском силових структур на інститути громадянського суспільства, обмеженням прав громадян на участь в акціях протесту.

Особливого характеру набула практика **порушення кримінальних справ проти вищих посадовців попередньої влади**, переважно тих, які представляли БЮТ чи його політичних партнерів.

Іншим проявом ігнорування прав опозиції стали факти відмови їй у формуванні порядку денного пленарних засідань. Особливо поширення у стінах самої Верховної Ради набули різні форми недемократичного протистояння влади й опозиції: блокування трибуни, бійки, взаємні публічні образи та звинувачення.

Таким чином, можна припустити, що протягом періоду незалежності в Україні сформувалася певна національна традиція взаємодії політичної влади й опозиції, яку можна виразити кількома чітко вираженими **принциповими позиціями**:

1. *Позиція Глави держави* – не допускати утворення опозиції, настільки сильної, щоб вона могла прийти до влади через демократичні інституції, наприклад вибори.

2. *Позиція бізнес-олігархії* – завжди бути на боці тієї політичної сили, яка прийшла до влади. Якщо до влади не може прийти політична сила, лояльна до бізнес-олігархії, то до влади не повинні прийти і ті, хто може їй зашкодити.

3. *Позиція лівих сил* – наша політична сила слабне разом із еволюційною зміною свідомості народу, цей процес послаблення можна стримувати тільки завдяки співпраці з будь-якою владою. Реальна опозиція є нашим “могильником”.

4. *Позиція центристів* – наша політична сила вибирає еволюційний шлях демократичного розвитку разом із еволюційною зміною свідомості народу. Ми не може себе протиставляти владі, оскільки вбачаємо у владі свою можливість проведення демократичних змін в суспільстві.

5. *Позиція радикалів* – наша політична сила вибирає революційний шлях зміни чинного режиму, хоч ми не можемо створити передумов для сприйняття цієї ідеї серед всього народу.

Особливості сучасного українського політичного буття:

1. Слід визнати, що “Удар”, “Свобода” і “Батьківщина” претендують на звання реальної опозиції в політологічному розумінні, але їхня опозиція до владної більшості є неконструктивною, оскільки **вони не мають спільної ідеологічної платформи** та досі реально **не виступають єдиним політичним блоком**, а отже, в парламенті діють як окремі опозиційні сили. Іншою рисою неконструктивізму є те, що вони не мають жодних шансів на владу в Україні, тобто взяти владу вони не можуть – ні революційним, ні

парламентським способом, а можуть лише пасивно, якщо владна політична сила виявиться реально нездатною підтримувати лад в країні.

2. Особливістю нинішнього політичного режиму є його небажання мати вигляд недемократичного, але він **не може зберігати владу, не використовуючи методів недемократичного режиму**. Він не має ідеологічних противників, як комунізм, чи фашизм, тому йому вдається маневрувати між суспільною думкою у своїй країні та у світі. Водночас критика реальної опозиції викликає неадекватну дію режиму.

3. Ключова особливість: **чинний політичний режим в Україні існує завдяки своєму народу** – він не прийшов у політичну систему країни через заколот. Основним середовищем режиму є сам народ, який після тоталітарної, жорсткої системи не здатен стрибкоподібно змінити суспільне мислення (відсутня необхідна кількість інформації) на прогресивніші погляди, ефективно використати демократичні інституції (зокрема вибори) як інструмент для боротьби із успадкованим та новим злом та як інструмент досягнення вищого життєвого рівня.

Сьогодні в українському суспільстві наявні, принаймні, два **методи реформування чинного політичного режиму**:

1. *Усунення режиму шляхом руйнування його фундаменту*, тобто зведення до мінімуму ваги політичних сил в суспільстві, на які спирається режим, а саме “партій влади”, які сьогодні незалежно від задекларованої ними політичної платформи стають ідеологічною основою режиму. Руйнування фундаменту само собою гарантує падіння всієї надбудови режиму, але паралельно потребує побудови нового фундаменту на ідеях захисту національних інтересів у всіх сферах суспільного життя. Руйнувати і не будувати нового – це політичний абсурд.

2. *Боротьба проти режиму на “вузькій ділянці” – проти узурпації і монополізації влади однією політичною силою*. Цим шляхом важко переконати чи довести народу, що така боротьба приведе в суспільстві до чогось кращого, а не до гіршого. Справді, навіть зруйнувавши надбудову, тобто перемігши на чергових виборах, ніхто, крім нової “партії влади”, не скористається цією перемогою – режим завжди зможе відродитися на збереженому, старому фундаменті.

Сьогодні політична опозиція в Україні **не має можливостей та інструментів впливу** на формування політичних і управ-

лінських рішень. Вона або цілковито відлучена від важелів влади та управління, або допущена лише частково до участі у створенні формальних органів, що не справляють суттєвого впливу на офіційний курс державної політики. Не врегульованою проблемою функціонування політичної системи в Україні є **невизначеність статусу політичної опозиції**.

В Україні, як бачимо, склалася кризова ситуація із забезпеченням прав політичної опозиції. Законодавчих гарантій діяльності парламентської опозиції немає. Опозиція позбавлена можливостей захисту своїх прав через суд з огляду на його підконтрольність владі. Правоохоронні органи, органи прокуратури та суду щодо опозиції виступають складовими єдиного репресивного механізму держави. Президент України, будучи лідером головної провладної політичної партії, не може цілком неупереджено виконувати функцію гаранта додержання прав і свобод людини і громадянина відносно опозиції. Позбавлена можливостей захисту своїх прав в межах України, політична опозиція сьогодні змушена апелювати до міжнародних організацій та зарубіжних демократичних країн.

На сучасному етапі державотворення в Україні нагальною є проблема інституціоналізації політичної опозиції, надання їй законодавчого статусу. Частина опозиційних партій сьогодні переживає труднощі з визначенням свого місця в системі “влада-опозиція та прагматизм”, через що їх опозиційність має скоріше антиперсональний характер, спрямований проти конкретних осіб, а не проти ідеології. Усі ці негативні чинники призводять до того, що, крім неконструктивних стосунків з владою, опозиція не може повноцінно виконувати притаманні їй функції, що здійснюються в демократичному суспільстві. Опозиційні політичні сили змушені здійснювати політику виживання та вести боротьбу з владою. Основною відмінністю цих партій є їх прагнення привернути увагу суспільства та міжнародної громадськості до негативних наслідків політики влади, а також критика й спроба захистити себе від політичного утиску. Проте опозиція, як і влада, неспроможна проводити політику на захист та відстоювання суспільних інтересів. **Опозиційним силам досі не вдалося налагодити системну роботу із суспільством**, бракує чіткої альтернативної платформи й стратегії, які б створили конкуренцію політиці влади і були б підтримані більшістю українського суспільства.

5.2. Нормативно-правове забезпечення діяльності опозиції в Україні

Необхідність унормування діяльності парламентської опозиції в Україні зумовлена, передусім, потребою в організації роботи Верховної Ради України та зміні характеру відносин влади й опозиції, які внаслідок того, що в країні немає парламентських традицій, а також інших об'єктивних чинників, працюють не на державні інтереси, а перетворилися на дестабілізуючий фактор. Вдосконалення законодавства в цьому аспекті має велике значення для розвитку політичної системи взагалі та зростання ролі партій зокрема. Акцент робиться саме на підвищенні статусу партій у політичній системі, створенні правових гарантій діяльності політичної опозиції. Для цього необхідне **нормативне та інституційне закріплення політико-правового статусу опозиції** у таких питаннях, як: участь у виборах; доступ до керівних посад у представницьких органах влади; рівний доступ до засобів масової інформації, можливість вільно пропагувати власні погляди серед населення; свобода проведення демонстрацій, мітингів, зборів тощо; доступ до інформації органів державної влади.

Конституційно-правовою базою становлення парламентаризму, забезпечення діяльності політичної опозиції та депутатських фракцій є нормативно-правові акти: Конституція України, закони України “Про політичні партії в Україні”, “Про Регламент Верховної Ради України”, “Про вибори народних депутатів України”, “Про статус народного депутата України”.

Згідно зі ст. 34 Конституції України *кожному гарантується право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань*. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на *свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації* для здійснення і захисту своїх прав та свобод і задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Згідно зі ст.38 Конституції України громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути

обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Відповідно до положень Закону України “Про політичні партії в Україні” (ст. 1) право громадян на свободу об’єднання у політичні партії для здійснення захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України. Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії. Належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг. Відповідно до цього Закону (ст. 4) регламентовано гарантії діяльності політичних партій і визначено, що *політичні партії є рівними перед законом*. Органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам заборонено виокремлювати у своєму ставленні певні політичні партії чи надавати їм привілеї, а також сприяти політичним партіям, якщо інше не передбачено законом, у провадженні їх діяльності.

Згідно із законодавством України заборонено втручання з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб у створення і внутрішню діяльність політичних партій та їх місцевих осередків, за винятком випадків, передбачених цим Законом.

Аналізуючи положення Закону України “Про політичні партії в Україні”, можна зазначити, що визначені **обмеження** щодо утворення і діяльності політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на: ліквідацію незалежності України; зміну конституційного ладу насильницьким шляхом; порушення суверенітету і територіальної цілісності України; підрив безпеки держави; незаконне захоплення державної влади; пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі; посягання на права і свободи людини; посягання на здоров’я насе-

лення. Діяльність політичної партії може бути заборонена лише за рішенням суду.

Відповідно до ст.12 Закону України “Про політичні партії в Україні” **політичні партії мають право**: вільно провадити свою діяльність у межах, передбачених Конституцією України, цим Законом та іншими законами України; брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України; використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, як передбачено відповідними законами України; підтримувати міжнародні зв’язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, засновувати (вступати між собою) у міжнародні спілки; ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об’єднання громадян, надавати допомогу у їх створенні.

Політичним партіям гарантується **свобода опозиційної діяльності**, у тому числі: можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов’язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку.

Згідно із Законом України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” *професійна спілка* (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об’єднує громадян, пов’язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Дія цього Закону поширюється на діяльність профспілок, їх організацій, об’єднань профспілок, профспілкових органів і на профспілкових представників у межах їх повноважень, на роботодавців, їх об’єднання, а також на державні органи та органи місцевого самоврядування.

Відповідно до Закону України “Про Регламент Верховної Ради України” (ст. 1) порядок роботи Верховної Ради України, її органів та посадових осіб засади формування, організації діяльності та припинення діяльності **депутатських фракцій** (депутат-

ських груп) у Верховній Раді встановлюються Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та законами України “Про комітети Верховної Ради України”, “Про статус народного депутата України”, “Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України”. Відповідно до ст. 57 вищезазначеного Закону депутатські фракції формуються на першій сесії Верховної Ради нового скликання до розгляду питань про обрання Голови Верховної Ради України, створення органів Верховної Ради. Якщо цього не відбулося, головуючий на пленарному засіданні оголошує перерву для їх формування. Перед наступним пленарним засіданням Апарат Верховної Ради надає народним депутатам інформаційні матеріали, які були подані до Апарату Верховної Ради за день до початку зазначеного пленарного засідання, про сформовані відповідно до вимог цього Регламенту депутатські фракції.

Принципами формування депутатських фракцій є такі: депутатські фракції формуються із числа народних депутатів, обраних за виборчими списками політичних партій та народних депутатів, які були висунуті політичною партією в одномандатних округах. При формуванні депутатської фракції до її складу також за умови додержання засад діяльності такої фракції можуть увійти народні депутати, обрані в одномандатних округах, які реєструвалися кандидатами у народні депутати шляхом самовисування. Політична партія має право формувати у Верховній Раді лише одну депутатську фракцію. Принципи функціонування депутатської фракції повинні бути демократичними і не суперечити вимогам Конституції України, Закону України “Про статус народного депутата України” та Регламенту Верховної Ради України.

У Законі України “Про Регламент Верховної Ради України” (ст. 59) закріплені умови формування депутатських фракцій (депутатських груп) – народний депутат може входити до складу лише однієї депутатської фракції (депутатської групи). **Народний депутат**, який не увійшов до складу депутатської фракції, якого виключено чи який вийшов із складу депутатської фракції, є позафракційним. Позафракційні народні депутати можуть входити до складу депутатських фракцій або об’єднуватися у депутатську групу народних депутатів. Кількість осіб у депутатській групі не може бути меншою, ніж кількість осіб у найменшій фракції, що сформована протягом першої сесії. Зареєстрована депутатська група має права депутатської фракції.

Згідно зі ст. 60 Закону про Регламент Верховної Ради України закріплені умови створення міжфракційного депутатського об'єднання – народні депутати можуть добровільно об'єднуватися у міжфракційні депутатські об'єднання без реєстрації, кадрового, матеріально-технічного, інформаційного, організаційного забезпечення їх діяльності Апаратом Верховної Ради України. Міжфракційне депутатське об'єднання не має прав депутатської фракції (депутатської групи), передбачених цим Регламентом. Про створення міжфракційного депутатського об'єднання оголошує головуєчий на пленарному засіданні за письмовим повідомленням керівника такого об'єднання.

Згідно із Законом України “Про статус народного депутата України” народний депутат як член депутатської фракції (групи) має право: обирати та бути обраним до керівних органів депутатської фракції (групи); брати участь у затвердженні Положення про депутатську фракцію (групу); пропонувати питання для розгляду депутатською фракцією (групою); вносити пропозиції щодо питань, які розглядаються на засіданні депутатської фракції (групи), виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій; брати участь в обговоренні будь-якого питання, яке розглядається на засіданні депутатської фракції (групи).

Діяльність народного депутата у депутатській фракції (групі) визначається законами України “Про статус народного депутата”, “Про регламент Верховної Ради України” та Положенням про депутатську фракцію (групу).

Аналіз чинного законодавства України (див. таблицю) **на предмет закріплення в ньому правового статусу парламентської опозиції дає можливість зробити висновок про те, що таке закріплення фактично відсутнє**, натомість має місце лише становлення окремих загальних засад на рівні міжнародно-правових актів, зокрема Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Законопроекти про парламентську опозицію: зміст і недоліки

Проект № 2047	Проект № 2214	Проект № 2214-1	Проект № 2214-3
1	2	3	4
1. Визначення опозиції			
Парламентська опозиція – депутатські фракції, групи та позафракційні депутати, які заявили про свою опозиційність до офіційного політичного курсу	Прямого визначення політичної опозиції немає. З проекту випливає, що парламентська опозиція – це депутатські фракції та групи, народні депутати України, які не ввійшли до складу парламентської більшості та уклали Угоду про парламентську опозицію, яку підписало не менше двох третин народних депутатів України, які становлять парламентську меншість, але не менше однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України	Парламентська опозиція – це добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України, які не підтримують політичний та соціально-економічний курс Президента України, діяльність Кабінету Міністрів України щодо його реалізації та пропонують суспільству альтернативну програму розвитку	Політична опозиція у парламенті – систематичне вираження публічної незгоди певних парламентських груп і фракцій з політичним курсом Кабінету Міністрів України, яка спрямована на зміну цього політичного курсу або усунення з посад окремих членів Кабінету Міністрів України, або його відставки в цілому
2. Механізми інституціоналізації опозиції			
Оголошення на пленарному засіданні парламенту рішення (заяви) про перехід фракції (групи) до опозиції офіційному політичному курсу	Підписання 2/3 депутатів парламентської меншості, але не менш ніж 90 народними депутатами Угоди про парламентську опозицію. Офіційне оголошення про утворення опозиції на пленарному засіданні парламенту	Рішення фракції або групи про перехід до парламентської опозиційної діяльності. Оприлюднення декларації про політико-ідеологічні засади та основні напрями діяльності депутатської фракції (групи) як суб'єкта парламентської опозиції. Офіційне оголошення про утворення опозиції на пленарному засіданні парламенту	Прийняття вищим статутним представницьким партійним органом рішення про перехід до опозиційної діяльності відповідної партії та її парламентської фракції (2/3 делегатів). Оголошення заяви про початок опозиційної діяльності на пленарному засіданні Верховної Ради України. Відкликання членів політичних партій, фракції яких у Верховній Раді України заявили про свою опозиційну діяльність, зі складу Кабінету Міністрів, посад керівників центральних та місцевих органів виконавчої влади України, членів Ради Міністрів АРК, прийняття Програми діяльності опозиційного формування

Продовження таблиці

3. Права опозиції			
1	2	3	4
<p>Гарантоване право на заміщення посад голів парламентських комітетів з питань бюджету, свободи слова та засобів масової інформації, законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з корупцією; в комітетах (комісіях), які не очолюють представники парламентської опозиції – посад перших заступників голів відповідних комітетів або комісії право на 10-хвилинну офіційну заяву протягом одного дня пленарних засідань з будь-якого питання, яке розглядається Верховною Радою України.</p> <p>Право представити доповідь чи співдоповідь при розгляді парламентом питань про засади внутрішньої і зовнішньої політики України, загальнодержавних програм розвитку; про проект Державного бюджету та про стан виконання Державного бюджету; про Програму діяльності Уряду; про звіт Кабінету Міністрів України та про його відповідальність; про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; про вето Президента України на закони; про висловлення недовіри Генеральному прокурору України; про щорічну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; про звіти (довіді)</p>	<p>Право на заміщення посад перших заступників голів комітетів Верховної Ради України; право на 10-хвилинну офіційну заяву протягом одного дня пленарних засідань з будь-якого питання, яке розглядається Верховною Радою України;</p> <p>право на співдоповідь під час розгляду на пленарних засіданнях питань про Державний бюджет та стан його виконання, Програму діяльності уряду, про День уряду, про щорічну доповідь Уповноваженого з прав людини, про проект закону, визначений Президентом або урядом відповідно як позачерговий або пріоритетний; право безкоштовно друкувати під рубрикою "Політична опозиція" матеріали про діяльність політичної опозиції в друкованих ЗМІ, засновниками (співзасновниками) яких є Верховна Рада (не частіше одного разу на тиждень та обсягом не більше 10000 знаків);</p> <ul style="list-style-type: none"> • право на поширення державними каналами телебачення і радіомовлення офіційних повідомлень тривалістю 10 хв (не менше 1 разу на тиждень) 	<p>Гарантоване право на заміщення посад заступника Голови Верховної Ради України, голів комітетів Верховної Ради України з питань бюджету; регламенту та організації роботи Верховної Ради України; свободи слова та засобів масової інформації; боротьби з організованою злочинністю та корупцією, а також 1/3 посад перших заступників голів комітетів Верховної Ради України – у разі, якщо загальна чисельність парламентської опозиції становить не менше ніж 1/3 народних депутатів від конституційного складу парламенту; право на офіційну заяву протягом одного дня пленарних засідань з будь-якого питання, яке розглядається Верховною Радою України; право на співдоповідь при розгляді парламентом питань про засади внутрішньої і зовнішньої політики України; про проект Державного бюджету та про стан виконання Державного бюджету; про Програму діяльності Кабінету Міністрів України; про звіт Кабінету Міністрів України та про його відповідальність; про загальнодержавні програми розвитку і охорони довкілля; про день уряду у</p>	<p>Гарантоване право на заміщення посад голів комітетів з питань бюджету, свободи слова та засобів масової інформації, нагляду за правоохоронною діяльністю, Регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України, прав людини та національних меншин</p> <p>право на заяву на пленарному засіданні Верховної Ради України з будь-якого питання, пов'язаного з їх діяльністю; право на доповідь на пленарному засіданні Верховної Ради України про власне ставлення до політичного курсу Кабінету Міністрів України, тривалістю до 30 хв;</p> <p>право на співдоповідь при затвердженні Державного бюджету України, при обговоренні звіту Кабінету Міністрів України, поданого Верховній Раді України, про стан виконання Державного бюджету України на поточний рік; при розгляді Програми діяльності Кабінету Міністрів України; при затвердженні загальнодержавних програм розвитку та охорони довкілля, при заслуховуванні щорічних доповідей Уповноваженого з прав людини; при проведенні парламентських слухань; при проведенні засідань,</p>

Продовження таблиці

1	2	3	4
<p>Рахункової палати України, Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення, а також питань, які обговорюються під час Днів уряду України у Верховній Раді України та в ході парламентських слухань.</p> <p>Право сформувати опозиційний ("тіньовий") Кабінет Міністрів, право безкоштовно друкувати під рубрикою "Політична опозиція" заяви та інші матеріали про діяльність політичної опозиції в друкованих та електронних ЗМІ, засновниками (співзасновниками) або власниками (співвласниками) яких є Верховна Рада України (не рідше одного разу на тиждень та обсягом не менше 20000 знаків); Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів, Верховна Рада АРК, Рада Міністрів АРК та місцеві Ради – право на поширення загальнодержавними каналами телебачення і радіомовлення політичних заяв, звернень, офіційних повідомлень, екстрених виступів керівників парламентської опозиції (не рідше одного разу на тиждень в один і той самий день тижня між 19 та 22 год загальною тривалістю до 30 хв) за рахунок коштів Державного бюджету</p>		<p>Верховній Раді; про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; про вето Президента на закони; про проект Закону, внесений Президентом України та визначений ним як невідкладний; про проект Закону, внесений Кабінетом Міністрів України та визначений ним як позачерговий; про висловлення недовіри Генеральному прокурору; про щорічну доповідь Уповноваженого з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні; про звіт Рахункової палати, Генеральної прокуратури, Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення, а також питань, які обговорюються у Верховній Раді України, в ході парламентських слухань.</p> <p>Право на критику (довідь тривалістю до 1 год 1 раз протягом сесії про ставлення до офіційного курсу); право сформувати опозиційний Кабінет Міністрів; право безкоштовно друкувати під рубрикою "Політична опозиція" матеріали про діяльність політичної опозиції в друкованих ЗМІ, засновниками (співзасновниками) яких є Верховна Рада (не рідше одного разу на тиждень та обсягом не більше 10000 знаків).</p> <p>Право на поширення державними каналами телебачення і радіомовлення офіційних повідомлень тривалістю до 30 хв (не менше 1 разу на тиждень)</p>	<p>присвячених Дню Уряду, у Верховній Раді України:</p> <p>право на представленість у складі виборчих комісій та комісій з референдумів; право один раз на тиждень безкоштовно друкувати під рубрикою "Політична опозиція" у друкованих засобах масової інформації, засновником (співзасновником) яких є Верховна Рада, Програми діяльності, політичні заяви, звернення, пропозиції опозиційного формування обсягом до 10000 знаків; право на поширення один раз на тиждень загальнодержавними каналами телебачення і радіомовлення офіційних повідомлень про опозиційну діяльність (політичних заяв, звернень, пропозицій опозиційного формування); право на розміщення будь-якої інформації (крім інформації з обмеженим доступом) на спеціально обладнаних стендах в центрі кожного населеного пункту; право на фінансове забезпечення опозиційної діяльності (розмір внесків протягом одного календарного року від фізичної особи не може перевищувати 100, а юридичної особи – 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян України)</p>

4. Умови позбавлення статусу опозиції			
1	2	3	4
Припинення повноважень парламенту, ухвалення більшістю опозиційної депутатської фракції (групи) рішення про припинення опозиційної діяльності, розпуск депутатської фракції (групи), заборона діяльності партії, яка сформувала відповідну парламентську фракцію (групу)	Діяльність парламентської опозиції припиняється у разі зменшення її кількісного складу нижче визначеної проектом межі	Припинення повноважень парламенту, ухвалення більшістю опозиційної депутатської фракції (групи) рішення про припинення опозиційної діяльності, розпуск депутатської фракції (групи)	Припинення повноважень парламенту, прийняття вищим статутним органом партії (для фракції) або 2/3 депутатів-членів (для групи) рішення про припинення опозиційної діяльності, розпуск парламентської групи або фракції, задоволення Кабінетом Міністрів України більше половини положень, які містить Програма діяльності опозиційних формувань; згода опозиційної партії на зайняття її членом посади, несумісної зі збереженням фракцією цієї партії статусу опозиційного формування

Для реалізації цих положень необхідно ухвалити закон про політичну опозицію в Україні або внести зміни до чинного Регламенту Верховної Ради, а також передбачити необхідні положення.

5.3. Перспективи розвитку політичної опозиції в Україні⁷⁰

Як провладні, так і опозиційні політичні сили вбачали значення парламентських виборів насамперед у створенні майданчика для участі у президентських виборах. Для опозиційних сил (“Батьківщина”, “Удар”, “Свобода”) парламентська кампанія була нагодою заявити про себе як про **реальну альтернативу діючій владі**, а відтак – закласти основу для суспільної підтримки власного кандидата (кандидатів) на президентських виборах 2015 р.,

⁷⁰За матеріалами: Україна-2013: між виборами і перед вибором (Аналітичні оцінки) / Центр О. Разумкова. – К. : [б.в.], 2013. – 19 с.

для КПУ – шансом на повернення частини електорату, який після 2002 р. відійшов до Партії регіонів, позбавлення іміджу сателіта влади, якого КПУ набула через входження до провладної коаліції Парламенту VI скликання.

На порядок денний виборчої кампанії не було винесено нових тем чи проблем, політичні сили орієнтувалися переважно не на стратегічне бачення майбутнього країни, а на поточні потреби виборців. Такий підхід у цілому є виправданим, оскільки, *по-перше*, переважна більшість проблем модернізації України залишається невирішеною або, навпаки, загострюється через деструктивні дії влади, *по-друге*, для переважної більшості громадян найбільш важливим чинником електорального вибору залишаються їх поточні соціально-економічні проблеми.

Результати виборів засвідчили **політичну слабкість влади** – попри формування провладної більшості у Верховній Раді. Партія регіонів втратила близько 2 млн прихильників і посіла перше місце лише в 11 з 27 регіонів України, поступившись першістю опозиційним силам. Особливо показовим прикладом стали вибори в одномандатних округах Києва, де не переміг жоден з представників влади.

Результат опозиційних сил значною мірою зумовлений продемонстрованою ними **здатністю до консолідації**, що відповідало суспільному запиту. Водночас цей результат є радше *авансом* довіри, вимогою узгоджених і результативних дій в парламенті. Головним викликом для реалізації цього завдання є наближення президентських виборів, яке посилюватиме **конкуренцію в опозиційному таборі**.

Суспільство продемонструвало суттєвий запит на зміну політичних еліт і політичного курсу країни, орієнтовану насамперед на захист інтересів суспільства, а не окремих наближених до влади груп. Цей запит разом з очікуваним погіршенням якості життя більшості українців чинитиме дедалі більший тиск на вище державне керівництво та органи державної влади.

Критичні оцінки виборів в Україні європейськими інститутами, міжнародними організаціями та окремими країнами засвідчили, що українська влада не склала іспит на відданість європейським цінностям. Проте для збереження демократії і парламентаризму в Україні опозиції і структурам громадянського суспільства слід зробити все можливе для того, щоб проблемний характер виборів не став перешкодою на шляху її європейського майбутнього.

І владі, і опозиції варто мати на увазі:

- **певну вимушеність результатів виборів:** 20% громадян заявили, що скористалися б правом проголосувати “проти всіх”, якби відповідне формулювання збереглося у виборчих бюлетенях;

- **невеликий аванс суспільної довіри до парламенту VII скликання:** відносна більшість громадян України та жителів кожного з регіонів (крім Сходу) вважає, що вибори не приведуть до покращення ситуації у країні;

- **наявність потужного суспільного запиту** на зміну політики держави, пропозицію нового політичного курсу.

Опозиції корисно врахувати також такий чинник, що вплинув на її результат, як **“голосування з протесту”**, а не з ідеологічних переконань та підтримки ідеологій опозиційних сил. Так, є підстави припускати, що, зокрема, “Свобода” своїм несподіваним успіхом завдячує радше не партійній ідеології, а латентному (а тому й не виявленому під час соціологічних опитувань навіть напередодні виборів) протесту. Протесту проти цинізму влади і слабкості опозиції, яку вона продемонструвала як у Парламенті VI скликання, так і в комунікації з громадськістю (і в забезпеченні суспільної підтримки власних ініціатив, і в підтримці спонтанних суспільних протестних акцій).

Суспільство під час виборів пересвідчилося, що влада, *по-перше*, відкрито ігнорує позиції критично налаштованих громадян – прихильників опозиційних політичних сил і кандидатів, вона здатна порушити право громадян на вільне волевиявлення, яке може бути просто скасоване; *по-друге*, вона повністю контролює судові й правоохоронні органи, *по-третьє*, вона не зупиниться ні перед чим під час президентських виборів–2015. Влада показала, що не потерпить програшу та застосує будь-які засоби – від фальсифікацій до відкритого силового тиску для забезпечення перемоги свого кандидата на пост Президента України.

Результати виборів засвідчили, що суспільство певною мірою навчилося протистояти підкупу, залякуванню, силовому тиску з боку влади. Водночас воно, *по-перше*, не має імунітету від маніпуляцій на актуальних темах – мови, національно-етнічної, релігійно-конфесійної, культурної належності, історичної пам’яті. Ці теми, що (з різною метою) використовують політики, здатні легко відволікти суспільну увагу від неналежних дій влади, спровокувати суспільні протистояння, під час яких, як правило, виграють політики, а не суспільство, влада, а не громадяни. *По-друге*,

воно не позбавлене впливу таких чинників, як **земляцтво** (голосування за територіально “свого” кандидата) та **родинність** (голосування за членів родини “свого” кандидата чи “свого” політика – чиновника, бізнесмена, який виділяє кошти на благодійну допомогу, тощо). Це привносить у політичний вибір громадян позаполітичні чинники та негативно позначається на якості законодавчої діяльності обраних під впливом таких чинників депутатів. *По-третє*, переважна **більшість громадян не готова до активного обстоювання своїх прав і свобод** у разі їх порушення владними інститутами. Спостерігається схильність до примирення і вічківальної позиції у сподіванні на те, що ці проблеми розв’яжуть політична опозиція, громадські організації та інші, політично більш активні громадяни.

Перспектива еволюції політичного режиму в Україні залишається невизначеною. З однаковим ступенем імовірності можна припускати розвиток подій у напрямі встановлення як відносно демократичного режиму, так і жорстко авторитарного з подальшим обмеженням політичної конкуренції, політичних прав і свобод громадян, тиском на інститути громадянського суспільства. Така невизначеність зумовлена кількома чинниками. *По-перше*, невизначеністю діючої влади стосовно геополітичного вектора розвитку України та наявністю у владі груп з різноспрямованими інтересами. *По-друге*, її зосередженістю на внутрішніх проблемах і викликах: мінімізації наслідків економічної кризи; збереженні впливу на ключові сфери (власність, фінанси, фіскальна система, безпека і правопорядок); збереженні і примноженні власних активів. *По-третє*, активізацією структур громадянського суспільства (що виявилось під час виборчої кампанії), посиленням і радикалізацією політичної опозиції (обрання до Парламенту ВО “Свобода”) та, відповідно, розширенням її можливостей організувати та/або очолити суспільні протестні рухи.

За таких умов можливим є розвиток подій за **стагнаційним сценарієм**. З одного боку, влада не піде на відверте посилення авторитарних тенденцій і демонструватиме певну прихильність до європейського курсу, з другого – посилюватиме контроль над суспільними процесами, судовою і правоохоронною системами, інститутами громадянського суспільства, засобами комунікації (на випадок зростання суспільного невдоволення та виникнення реальної загрози “стабільності” влади).

Партії регіонів **не вдалося самостійно сформувати парламентську більшість**. Для прийняття рішень вона потребує підтримки фракції КПУ та позафракційних депутатів. Провладна більшість намагатиметься використовувати апробовані механізми прийняття законів з порушенням регламентних норм, ігнорувати законодавчі ініціативи опозиційних сил. Однак процес “просування” необхідних владі рішень ускладниться через активні дії опозиції із забезпечення персонального голосування та дотримання законодавчих процедур. Імовірно, владі буде складно сформувати більшість для прийняття соціально чутливих і непопулярних рішень (з огляду на позицію фракції КПУ та частини позафракційних депутатів).

Відносини між проурядовою та опозиційною частинами Парламенту залишатимуться **конфліктними**. Рівень конфліктності не знижуватиметься, поки лідер “Батьківщини” Ю.Тимошенко залишатиметься в ув’язненні. Фракції, що належать до опозиції, намагатимуться узгоджувати свої дії в парламенті та демонструвати єдність, принаймні, впродовж перших двох парламентських сесій. Однак на діяльність найбільшої опозиційної фракції – ВО “Батьківщина” впливатиме чинник “подвійного лідерства” – Ю.Тимошенко та А.Яценюка, попри проголошений процес створення єдиної партії, а на відносини між усіма опозиційними фракціями – чинник конкуренції на перспективу президентських виборів 2015 р. Тестом на здатність опозиції до компромісів заради спільної перемоги будуть довибори до парламенту в одномандатних округах і можливі вибори мера Києва.

У забезпеченні “стабільності” ставка й надалі робитиметься на **силові методи**. Тому слід очікувати подальшого посилення впливу силових (правоохоронних) структур на внутрішнє життя країни. Свідченням цього є, зокрема, істотне збільшення фінансування у 2013 р. прокуратури, МВС, СБУ. Ключову роль у правоохоронній сфері відіграватиме прокуратура, яка з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу отримала додаткові широкі повноваження у сфері кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності. Брак дієвого громадського контролю (в т.ч. парламентського) над діяльністю силових структур і фактичне підпорядкування судової влади Президенту створюють передумови для неправомірного використання цих органів у політичній боротьбі та виконанні завдань, не передбачених Конституцією України.

Під виглядом “судової реформи” буде посилюватися **контроль над судами**. Зокрема, влада вдасться до спроб внесення змін до Конституції, підготовлених Адміністрацією Президента України, попередньо отримавши схвальний висновок Венеціанської комісії.

Попри очевидну нагальність не варто очікувати найближчим часом реформи місцевого самоврядування та адміністративно-територіальної реформи. Необхідність цих реформ буде декларуватися, можуть бути розроблені і репрезентовані їх певні концепції (зокрема в рамках Конституційної Асамблеї). Імовірно, однак, що ці реформи не будуть започатковані до президентських виборів 2015 р., оскільки вони криють у собі ризики для діючої влади: зниження рівня її підтримки через непопулярність цих реформ (особливо адміністративно-територіальної) та ефективності налагодженої системи, застосування адміністративного ресурсу на виборах (що може відбутися в результаті кардинальної реорганізації органів місцевого самоврядування та органів місцевої виконавчої влади). Крім того, ці реформи передбачають децентралізацію державної влади, що суперечить нинішнім тенденціям до централізації державної влади і концентрації її в руках Президента України.

Ухвалення Закону “**Про всеукраїнський референдум**” створило реальну небезпеку використання референдуму для посилення авторитаризму та забезпечення “успадкування” влади. Цілком імовірно, що парламентська опозиція звернеться до Конституційного Суду з поданням про визнання неконституційними багатьох положень Закону (зокрема, стосовно предмета всеукраїнського референдуму, порядку внесення змін до Конституції України і прийняття нової Конституції, порядку набуття чинності законами, ухваленими на референдумі). Водночас можна передбачати, що ключові положення Закону будуть визнані Конституційним Судом конституційними.

Імовірно є також застосування Закону для **внесення референдумом “точкових” змін до Конституції**. Тактичною метою цього кроку є апробація такого способу ухвалення потрібних владі рішень, стратегічною – його використання для кардинальної зміни порядку формування та поділу влади в Україні шляхом внесення змін до Конституції (ухвалення нової Конституції) на референдумі.

Позиція влади стосовно громадянського суспільства буде подвійною. З одного боку, декларуватиметься сприяння розвитку його інститутів і налагодження партнерства між ними і владою. З

другого – влада намагатиметься встановити **контроль над мережами поширення інформації**, перешкоджати організації і проведенню протестних акцій, використовуючи судові і правоохоронні органи. Поширюватиметься також практика створення “паралельних” інститутів громадянського суспільства, що працюватимуть в інтересах влади.

Соціально-економічна ситуація зумовлюватиме **підвищення громадянської активності і протестних настроїв**. Відносно масові протести можливі переважно з соціально-економічних причин: не виплат зарплат і пенсій, різкого зростання цін, кризи банківської системи. Серед політичних подій, що можуть викликати зростання протестної активності, – нові ініціативи в мовній і зовнішньополітичній сферах.

Висновки

На думку вітчизняних політологів, український політичний режим є однією з модифікацій **неопатримоніального**⁷¹ політичного режиму. Так, для України характерна персоналізація влади, коли для політичної самоідентифікації мас головним є не політичні програми, а **особистість політичного лідера**. Іншою ознакою неопатримоніалізму в Україні є **клієнталізм**, або патронажні відносини, – це поширення етнічних, регіональних, сімейно-родинних та подібних зв'язків на політичну сферу. Розподіл посад та преференцій здійснюється саме за цими критеріями. Наслідком таких відносин є високий рівень **корупції**, що нині є одним з найважливіших каналів досягнення політичних цілей.

Політичний процес в Україні виявляє такі неопатримоніальні ознаки: *по-перше*, основним агентом політичного процесу в Україні є держава, що існує не поряд з суспільством, а над ним; *по-друге*, провідне місце в системі державного управління посідають представники бюрократичного комплексу (в Україні це знайшло відображення в існуванні “партії влади”, що зосереджена навколо Президента, і стосунки в якій будуються знову ж таки за принципом клієнталізму); *по-третє*, у політичній грі переважають ті партії, організації, що підтримують уряд, і нарешті, в українському суспільстві, як і в будь-якому неопатримоніальному суспільстві, сучасні форми громадянського зв'язку співіснують з численними **традиційними і напівтрадиційними** формами.

В Україні громадянські свободи ураховуються переважно тією мірою, якою вони забезпечують змістову електоральну конкуренцію і участь, на відміну від французької чи англійської моделей ліберальної демократії, де вони є необхідними компонентами демократії, що гарантують реалізацію більш ширшого кола демократичних функцій. Політичні режими, до яких за своїми характеристиками подібний український, називаються режимами **напів-демократії**.

---

⁷¹Неопатримоніалізм – це своєрідний симбіоз деяких елементів традиційного суспільства і сучасної держави. Внаслідок цього неопатримоніальним режимам притаманна невідповідність між “зовнішнім фасадом” сучасної держави (наявність конституції, писаного права, парламентсько-партійних інституцій, системи виборів тощо) і внутрішньою логікою її функціонування, що є цілком патримоніальною.

Політичному режиму сучасної України також притаманні ознаки **делегативної демократії**: домінування виконавчої влади над представницькими органами; наявність непрямого контролю виконавчої влади над ЗМІ; нейтралізація чи усунення реальних і потенційних центрів опозиції; патронаж над громадськими об'єднаннями з боку виконавчої влади в обмін на публічну підтримку ними останньої; збереження певної автономії політичного суспільства; відсутність прямих обмежень громадянських прав і свобод. Всенародно обраний президент на свій розсуд користується делегованими йому владними повноваженнями, що призводить до перетворення українських виборців аж до наступних виборів на пасивну аудиторію. А оскільки в державі мають місце спроби впливу на політичну конкуренцію з боку влади, то політичний режим України набуває **напівконкурентного** змісту.

Поведінка вітчизняних опозиційних сил залишалася такою, що відображає їх **гібридність** у процесі демократизації, бо опозиція, як і влада, має своїх бізнес-клієнтів, які ведуть боротьбу між собою. Тому очевидно, що клієнти, які перебувають під патронажем опозиційних сил і забезпечують їх ресурсами, недоотримують дивіденди на вкладені капітали та вимагають від них перебудови системи розподілу сфер впливу та ресурсів. Але олігархічною елітою не було враховано, що їхні патрони можуть діяти самостійно, бо неформальні правила політичної гри не є писаними, тому виникла **ймовірність появи нової опозиції**, де актори погодяться грати за демократичними правилами. За таких умов назріває питання **діалогу олігархічної еліти та народу** для досягнення компромісу та встановлення демократичних правил "гри", становлення реальної опозиції, яка стане гарантом та перехідним елементом домовленостей, проте більш наближеною до реальної демократичної, яка захищатиме інтереси народу.

Контрольні запитання та завдання

1. До яких засобів вдавалася партноменклатура СРСР в 60-х – 70-х роках ХХ ст. для консервації тоталітарного режиму?
2. Як виник дисидентський рух в Україні, яку мету ставили його учасники та як реагувала на їхню діяльність влада?
3. Чим була зумовлена спроба реформувати суспільство в СРСР шляхом перебудови?
4. За яких умов та яких форм набувала політизація українського суспільства наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.?
5. Яку роль у процесі здобуття Україною незалежності відігравала політична опозиція?
6. Наскільки структурованою була українська політична опозиція в 90-х роках ХХ ст.?
7. Назвіть характерні особливості взаємодії політичної опозиції і влади в сучасній Україні.
8. Які нормативно-правові акти визначають статус політичної опозиції в сучасній Україні?

Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень

1. Політична опозиція в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку.
2. Особливості нормативно-правового забезпечення діяльності політичної опозиції в Україні.
3. Чи існує в сучасній Україні антидемократична політична опозиція?
4. Опозиційний “тіньовий” уряд України: міф чи реальність?
5. Політична опозиційність сучасного українського суспільства.

Тематика магістерських робіт (орієнтовна)

1. Політична опозиція в Україні 60-х – 70-х років ХХ ст.
2. Дисидентський рух в Україні: мета і засоби діяльності.
3. Нормативно-правове регулювання діяльності політичної опозиції в Україні.
4. Форми політизації українського суспільства наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст.
5. Роль політичної опозиції у процесі здобуття Україною незалежності.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. *Баранов Н. А.* Трансформации современной демократии : учеб. пособие / Н. А. Баранов. – СПб. : Балтийск. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с.
2. Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – 1108 с.
3. *Кин Джон.* Демократия и гражданское общество / Джон Кин ; пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.
4. *Мартиненко В. М.* Державне управління: шлях до нової парадигми (теорія та методологія) : монографія / В. М. Мартиненко. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2003. – 220 с.
5. Політична історія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. А. Греченко, В. І. Танцюра, В. В. Калініченко та ін. ; за ред. В. І. Танцюри. – 2-ге вид., допов. – К. : Академвидав, 2008. – 552 с.

Словник термінів

Делегативна демократія – різновид демократії, при якій виконавча влада почасти підпорядковує собі законодавчу і мало враховує переваги виборців у проведеній політиці, проте зміна влади залишається можливою, а цивільні права перебувають під захистом.

Дисидентство – рух, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні – за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію прав українського народу на власну державність.

Неопатримоніалізм (лат. patrimonium – вотчина) – особливий тип організації публічної влади і відносин з її приводу, в якому синтезовані елементи традиційного патримоніального панування (*що виводить державу з феодалного права власності на землю та права на владарювання над її населенням*) із сучасними практиками.

Перебудова (політична) – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985-1991 роках. Складові частини перебудови: у внутрішньополітичній сфері – демократизація суспільного життя; в економіці – введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці – відмова від надмірної критики так званого капіталістичного ладу, значне поліпшення відносин зі США та демократичними країнами Західної Європи, визнання загальнолюдських цінностей і глобальних проблем.

Політичні в'язні – особи, які перебувають під вартою або відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, а також спрямоване на примусове лікування, у справі яких є присутньою явна політична складова, наприклад опозиція до чинної влади. Політичним в'язнем може бути як арештований за звинуваченням у діях політичного характеру, так і за іншими, часто сфальсифікованими, звинуваченнями.

Самвидавня діяльність – форма дисидентства (лат. dissidens – незгідний), а дисидентами вважають людей, незгідних з панівною ідеологією, існуючою системою, які борються з існуючим ладом.

Авторський колектив

Гошовська Валентина Андріївна,
доктор політичних наук, професор (передмова, розд. 1);

Ващенко Костянтин Олександрович,
доктор політичних наук, старший науковий співробітник
(підрозд. 2.3, 4.4);

Кальниш Юрій Григорович,
доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник (розд. 3, підрозд. 2.5, 5.1, 5.3);

Баскакова Юлія Віталіївна,
кандидат юридичних наук (підрозд. 2.3);

Газізов Михайло Михайлович,
кандидат політичних наук (підрозд. 2.5);

Гилюн Людмила Вікторівна,
аспірант (підрозд. 2.5);

Григорович Лілія Степанівна,
кандидат філософських наук, доцент (підрозд. 2.5);

Кисіль Юлія Миколаївна,
кандидат політичних наук (розд. 1,
підрозд. 2.1, 2.2, 2.4, 4.1–4.3);

Ларіна Наталія Борисівна,
кандидат педагогічних наук (підрозд. 4.4);

Тарасенко Костянтин Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент (підрозд. 5.3).

Науковий консультант

І.О. Кресіна, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В.М.Корецького Національної академії наук України.

Учасники :

Даниленко Лідія Іванівна, доктор педагогічних наук, професор;

Пашко Людмила Андріївна, доктор наук з державного управління, професор;

Сурай Інна Геннадіївна, кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник;

Задоя Катерина Федорівна, аспірант.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ 1. ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ – СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	7
1.1. Політична система суспільства: місце та роль опозиції	7
1.2. Опозиціонарність як громадсько-політичний феномен	13
1.3. Політична опозиція: поняття, зміст, типологія, структура, функції	17
<i>Висновки</i>	30
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	31
<i>Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень</i>	31
<i>Тематика магістерських робіт (орієнтовна)</i>	32
<i>Список використаних та рекомендованих джерел</i>	33
<i>Словник термінів</i>	34
Розділ 2. НАЦІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ	35
2.1. Характеристика варіантів взаємодії влади і опозиції	35
2.2. Моделі парламентської опозиції	41
2.3. Правове регулювання опозиційної діяльності в зарубіжних країнах	44
2.4. “Тіньовий” уряд	60
2.5. Політичне “ренегатство”	62
<i>Висновки</i>	84
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	87
<i>Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень</i>	88
<i>Тематика магістерських робіт (орієнтовна)</i>	88
<i>Список використаних та рекомендованих джерел</i>	89
<i>Словник термінів</i>	92

Розділ 3. ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ	94
3.1. Політична опозиція в недемократичних режимах	94
3.2. Становлення опозиції в посттоталітарних країнах ...	98
3.3. Політичні процеси в транзитивній демократії	105
<i>Висновки</i>	111
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	113
<i>Перелік тем для проведення круглих столів,</i> <i>дискусій, обговорень</i>	113
<i>Тематика магістерських робіт (орієнтовна)</i>	114
<i>Список використаних та рекомендованих джерел</i>	115
<i>Словник термінів</i>	116
Розділ 4. ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТІЇ	117
4.1. Роль опозиції в процесі політичних трансформацій та переходу до демократії	117
4.2. Групи інтересів як фактор опозиційності	126
4.3. Опозиція і ЗМІ. Технології політичної опозиції	132
4.4. Комунікативна та інформаційна спроможність політичної опозиції	141
<i>Висновки</i>	155
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	156
<i>Перелік тем для проведення круглих столів,</i> <i>дискусій, обговорень</i>	156
<i>Тематика магістерських робіт (орієнтовна)</i>	157
<i>Список використаних та рекомендованих джерел</i>	158
<i>Словник термінів</i>	160
Розділ 5. ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ	162
5.1. Становлення і розвиток політичної опозиції в сучасній Україні	162
5.2. Нормативно-правове забезпечення діяльності опозиції в Україні	181
5.3. Перспективи розвитку політичної опозиції в Україні	189

<i>Висновки</i>	196
<i>Контрольні запитання та завдання</i>	198
<i>Перелік тем для проведення круглих столів, дискусій, обговорень</i>	198
<i>Тематика магістерських робіт (орієнтовна)</i>	199
<i>Список використаних та рекомендованих джерел</i>	200
<i>Словник термінів</i>	201

Навчальне видання

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією

В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша

Авторський колектив :

Гошовська Валентина Андріївна, **Ващенко** Костянтин
Олександрович, **Кальниш** Юрій Григорович,
Баскакова Юлія Віталіївна, **Газізов** Михайло Михайлович,
Гілюн Людмила Вікторівна, **Григорович** Лілія Степанівна,
Кисіль Юлія Миколаївна, **Ларіна** Наталія Борисівна,
Тарасенко Костянтин Васильович

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*

Редактор *В. Г. Шевельова*

Коректори : *С. Г. Крушельницька, О. В. Должикова*

Технічний редактор *О. Г. Сальнікова*

Підп. до друку 20.08.2013.
Формат 60×84/16. Обл.-вид. арк. 10,68. Ум.-друк. арк. 12,09.
Тираж 150 пр.

Видавець Національна академія державного управління
при Президентові України
03057, м. Київ-57, вул. Ежена Потьє, 20, тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.gov.ua
Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ “Видавничо-поліграфічний дім “Формат”
01010, Київ, вул. Лескова, 3